

*Johan-Anna Comenius
Mouw, Amst. Loffez.
11 April. 689.
(cebnj 78.)*

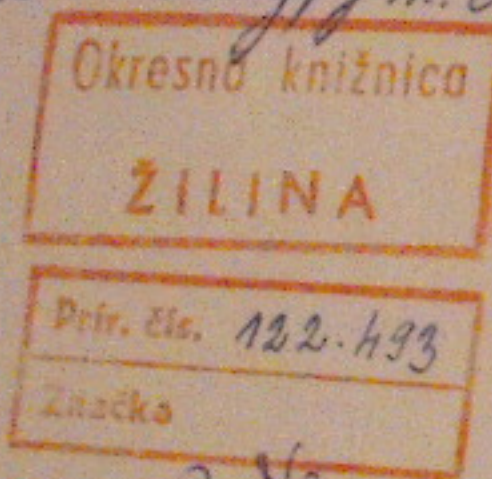
Vlastnoruční zápis Komenského do památníku J. E. Swellingy z 11. 4. 1669

Nicolette Moutová
Josef Polišenský

KOMENSKÝ
V AMSTERODAMU

SPN
PRAHA

37 KOM
92 Komenský, J. A.: 323 (492)

Recenzovali doc. dr. Jaromír Červenka a doc. dr. Jiří Kyrášek

© Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1970

OBSAH

Úvodní poznámka	7
Předmluva	9— 11
Komenský, Čechy a Amsterodam	13
I. Mládí Jana Amose a „Zlatý věk“ Nizozemí	16— 36
1. Komenského vlast a Nizozemí	16
2. Komenského první návštěva Nizozemí	28
II. Komenský a česko-nizozemské období třicetileté války	37— 59
1. Česká válka 1618—1620 a Komenský	37
2. Nizozemí jako útočiště pobělohorských vyhnanců	43
3. Nizozemí jako organizátor boje proti Habsburkům	49
4. Komenského druhá návštěva Nizozemí roku 1626	53
III. Komenský mezi Lešnem, Londýnem a Amsterodamem	60— 83
1. Styky Komenského s Nizozemím do roku 1642	60
2. Komenský v Nizozemí roku 1642	70
3. Komenský a Nizozemí v letech 1642—1656	75
IV. Komenský v Amsterodamu, svém posledním domově	84—123
1. Zřítelnice měst a chloubu Nizozemí roku 1657	84
2. Čtrnáct let života a práce v Amsterodamu	90
3. Anděl míru a anděl zmaru	107
Komenský a počátky evropského novodobého myšlení	124
Poznámky	131—146
Knihy k dalšímu čtení	147
Резюме	148
Summary	150

Úvodní poznámka

Tato knižka je věnována památce Jana Amose Komenského, jehož vztah k Nizozemí a Amsterdamu byl inspirací autorů, a památce nizozemských historiků a velkých přátel Československa Jana Maria Romeina a Jakuba Pressera.

Chtěli bychom, aby byla symbolem přátelství Čechů, Slováků a Nizozemců; vždyť by nebyla vznikla bez povzbuzování a pomoci přátel, mezi nimiž je na prvním místě nutno jmenovat aspoň pani Annie Romein-Verschoor z Bergenu a archivářku I. H. van Eeghen z Amsterdamu, dále archiváře S. Harta a W. J. van Hoboken z Amsterdamu a profesora Ivo Schöffera z Leidenu.

Nicolette Moutová napsala holandsky kapitoly I|2, II|2 a II|4, III|1 a III|2, IV|2 a IV|3 (tj. stránky textu 24—25, 28—33, 43—44, 45—49, 54—57, 58—59, 61—62, 64—75, 76, 82—83, 90—107). Ostatní text napsal, ilustrace vybral a překlad do češtiny pořídil Josef Polišenský. Nicolette Moutové patří dík za přátelskou spolupráci, kritické připomínky a podněty. Bez ní by knižka v této podobě nebyla napsána.

Předmluva

Kniha o Komenském v Amsterdamu, kterou máte před sebou, je příspěvkem autorů k současnému zápasu o výklad osobnosti a díla muže, který je slaven po světě jako vědec, pedagog, humanista, bojovník za mír, vlastenec i internacionalista, společenský myslitel i kritik soudobé společnosti. Není malým svědectvím o významu Komenského díla, že tři sta let poté, co autor skončil svou životní dráhu, vedou vědci houževnaté spory o výklad jeho odkazu. Ve víru těchto sporů se objevují názory diametrálně odlišné, názory správné vedle názorů jednostranných či pochybených. Autoři této knihy se snaží ukázat, že Komenského vztah k zemi, která se stala jeho posledním působištěm a domovem, k Nizozemí 17. století, má pokrokové a aktuální rysy.

(I) Tento vztah především ukazuje Komenského jakožto člověka politicky myslícího, to znamená snažícího se ovlivnit současné dění, ovlivnit povahu tehdejší společnosti. Doba, ve které Komenský žil, se podobala době, ve které žijeme dnes; byla to rovněž epocha krizí, válek a revolucí. Komenský viděl po celý svůj život nebezpečí pro svůj národ v silách starého světa a starého řádu, jak je představovali Habsburkové, Řím a španělská „obecná monarchie“. Naopak, byl po celý svůj život stoupencem Evropy

národních států a hospodářského rozvoje. Svobodné Nizozemí, vyrostlé z boje za nezávislost proti Španělům, přerůstající v první úspěšnou buržoazní revoluci, Nizozemskou revoluci 16. století, považoval vždy za vzor dokonalého státu a společnosti. Španělsko-nizozemský protiklad, protiklad dvou odlišných životních koncepcí, určoval mu celý společenskopolitický vývoj. Sympatie k nizozemskému modelu mu ovšem zároveň ztížily pochopení významu Anglické revoluce 17. století. Ale obě tyto mocnosti, Nizozemí i Anglii, považoval Komenský za přirozené spojence sil, které stejně jako předbělohorské Čechy bojovaly proti feudálně-katolické reakci. Česká válka let 1618–1620, následující vleklý zápas třicetileté války i konflikty druhé třetiny 17. století se mu jevíly jako součást velkého zápasu, v němž českému národu mělo připadnout významné místo. Komenský, jenž neskrblil kritikou stavovské společnosti, dovedl najít slova nejvyššího uznání pro své moravské krajany, kteří se stále znova chápali zbraní proti bělohorským vítězům. Neutuchající politická činnost Komenského — neustávající ani v posledních čtrnácti letech života strávených v Amsterdamu — ukazuje nám „nezapomenutelného Moravana“ jako horoucího vlastence a člověka s hlubokým internacionálním citěním.

(II) Velká část Komenského díla vznikla pod zúrodňujícím vlivem nizozemské vzdělanosti, nizozemského politického i vědeckého myšlení. Přes amsterodamské, leidenské a rotterdamské tiskárny nalézaly jeho práce otevřenou cestu do celého tehdejšího světa. V Amsterdamu vznikla v letech 1657–1658 bilance jeho pedagogického myšlení, jeho *Veškerá díla didaktická*. Na nizozemské půdě se Komenský stal „učitelem národů“, pedagogickým novátorem, jehož demokratičnost v chápání vyučovacího procesu šla tak daleko, že je nemohl uskutečnit ani on sám, ani „komeniáni“ v Nizozemí a Anglii 17. století, ani jeho ctitelé ve stoletích následujících. Komenského průkopnictví je tak veliké, že jeho odkaz inspiruje školské reformy dneška a bude uskutečněn beze zbytku až ve společnosti beztřídní. I když nebudeme souhlasit s Komenským, že příčina všeho zla je v nedostatečném „osvícení“, a nebudeme ani v nejširším chápání vzdělávacího procesu vidět samospasitelný lék na neduhy lidské společnosti, budeme se jistě snažit uskutečnit jeho vizi vzdělání, sloužícího změně společnosti.

(III) V Amsterdamu vydal ovšem Komenský vedle *Veškerých děl didaktických* také nespočetné množství knížek určených pro krajany. Vydal zde i tři svazky *revelací, zjevení, které mu odcizily značnou část jeho současníků*. Pracoval zde na *Obecné poradě věcí lidských* i na *Výzvách Eliášových*. Analýza těchto děl, spojených tak či onak s nizozemským prostředím, ukazuje především, že Komenského nelze považovat za autora jedině, byť sebeimpozantnější práce. Názory, posuzující Komenského v Amsterdamu jakožto muže, který v klidu dožívá svoji existenci, jsou ovšem naprosto

falešné. Naopak, *Posel mlru i Výzvy Eliášovy* ukazují, že Komenský až do své smrti pohotově reagoval na měnící se problematiku doby a společnosti, v níž žil. Toužil po harmonii, ale žil v době, která k ní měla daleko, a harmonie nevládla ani v jeho nitru.

Vnitřní protiklady nedovolily Komenskému dokončit *Obecnou poradnu o nápravě věcí lidských*, která i ve své nedokončené podobě nám dovoluje, abychom jej zařadili nejenom mezi autory projektů usilujících o ukončení válečných sporů, ale také mezi předchůdce utopického socialismu. Je pravda, že za celý život se mu nepodařilo dořešit základní problém, vztah vědy a rozumu na jedné, víry a náboženství na druhé straně. Ale je třeba zdůraznit, že mu to nezabránilo v používání vědeckých postupů, zejména na poli pedagogického myšlení. Logicky to však znamenalo rozchod s Descartem a rozklad původně jednotné formy komeniánů a karteziánů na nizozemských univerzitách.

Vztah k těmto institucím se přiostril také Komenského chiliasmem a vírou v revelace. Obojí mělo ovšem své kořeny domácí — chiliasmus lidových kazatelů byl hnací silou husitského radikalismu a setkáme se s ním stejně u levice Německé selské války jako u anglických puritánů 17. století. Důležité je, že ani u Komenského nevedl k pasivitě, nýbrž naopak jej vybičoval ke vzepětí pracovní energie. Ostatně, nedošel-li Komenský k tak rozhodnému rozchodu s fideismem jako Descartes, nelíšil se svou snahou po smíření víry a rozumu od Galilea Galileiho, nemluvě o tom, že ještě třicet let po smrti Komenského zakládal si na chiliastických traktátech sám Izák Newton. Ve prospěch Komenského naproti tomu mluví skutečnost, že pro revelace, k nimž se podvědomě utíkal ve chvílích zvláště těžkých pro sebe i pro svůj národ, hledal konkrétní, reálné jádro. Jistě, jeho snaha smířit racionálně s iracionálním byla odsouzena k nezdaru, ale je rozhodně sympatičtější než kapitulace před iracionálním, charakteristická pro jeho barokní současníky. Ostatně sledování Komenského vztahu k státu a církvím v Nizozemí ukáže, jak postupně překonávat hranice církevní věrouky.

Nebylo by spravedlivé, kdybychom Komenského měřili měřítky dneška. Ale i jeho vztah k nizozemské skutečnosti ukazuje, že byl svým založením moderní a politicky myslící člověk a že boj o jeho odkaz je oprávněně součástí našeho stálého boje za pokrokové tradice naší vzdělanosti.

KOMENSKÝ, ČECHY A AMSTERODAM

„Zřítelnice měst, Amsterodame, ozdobo Nizozemí, chloubu Evropy!“

J. A. Comenii Opera didactica omnia, Amsterodami, Anno 1657, Pragae 1957, fol. 2.

Co pro Komenského znamenal Amsterodam, vyjádřil nejlépe on sám na prvních stránkách svých *Veškerých spisů didaktických*. Hned na rubu titulního listu přál štěstí „Nejvýtečnějšímu městu Amsterodamu, nejslavnějšímu tržišti světa a jeho nejmoudřejšímu senátu“, do čela první předmluvy vložil ocitovanou nadšenou apostrofu města nad Amstelou. Amsterodam, cíl zvědavých návštěvníků i přičinlivých kupců, srovnával Komenský s Athénami a sebe s apoštolem Pavlem; vděčně vzpomněl vlídného přijetí, jehož se mu v něm dostalo, i toho, že už před čtyřiačtyřiceti lety navštívil tento „květ měst“ a obdivoval se jeho nádheře. Velkomyslné rozhodnutí amsterodamského „Areopágu“, že přispěje na vydání jeho spisů, vydávaných, jak stojí na titulním listu, „nákladem pana Vavřince de Geer“, bylo jenom jedním z důvodů, proč Komenský roku 1657 i mnohokrát později cítil vděčnost i spřízněnost s pohostinným městem Spojeného Nizozemí.¹

Nejméně o deset let později, když do svých *Výzev Eliášových* (Clamores Eliae) zapisoval svoje úvahy, kde by vedle Prahy mělo být zřízeno jeho „Collegium světla“, počátek obrození celé lidské společnosti, shrnoval sám pro sebe důvody, proč by to mělo být v Amsterodamu:

„Příčiny toho

1. Nejprvněji začítí *in Republica* než pod monarchou, králem neb knížetem, jeden umírá, obec neumírá: jeden snáze zbloudí a sobě pro leda jakou příčinu i nejlepší věc zoškliví nežli mnozí. Snáze také se najde, kdo u jednoho osočítí a nejlepší třeba věc zrušití může.
2. Moudrého regimentu zdejší dokazují skutkové — jediné město, žádné země nemající (ani okolo sebe *territorium* aneb *jurisdictionem* na půl míle) a jakou moc má s knížaty a králi zprávu míti a do všeho světa.
3. Jinde by přízně teprva hledati a insinuoovati se bylo, tuto již grunty založeny, stavěti se na ně hned může, zvláště když Bůh hůl Moudrosti přidá.
4. Je získaje (napřed shora) svět získáme — prostě k všemu přístup míti budeme — zvláště k východním národům a monarchám.
5. Bůh sám návštěví dává *per Kotterum, Poniatowska, Kregelium, Drabicium, Melisseum* buď veřejně o západních, aneb zejména Hollandích (*cujus ocellus haec urbs*), což by vyhledati přišlo —
6. Že Pán Bůh zde požehnal 1. najítí *Mobile Perpetuum*, a dodělati Pansofii, 3. na světlo vynésti *revelatorum lucem* — NB...“²

Collegium lucis, kolejí světla, to měl být podle snů Komenského ústřední sbor, který by řídil a organizoval vědeckou práci na celém světě a zároveň pečoval o nápravu vzdělání a reformu celé lidské společnosti. Poprvé o něm Komenský přemýšlel v letech 1641–1642, v době svého pobytu v Anglii, a tehdy ovšem soudil, že jeho sídlo by mělo být v Londýně. Ve *Všednípravě* uvažoval o jeho úkolech a uspořádání, ale nenavrhl jeho sídlo. Zato ve *Výzvěch Eliášových*, donedávna jenom málo známých a dodneska plně nerozluštěných, se k tomuto námětu vracel několikrát.³ A nebylo jistě náhodou, že vedle Prahy a některého města moravského přemýšlel Komenský na Amsterdam, město svého srdce, které mu v posledních letech života bylo po vlasti místem nejdražším, nestalo-li se vůbec jeho druhou vlastí.

Ve starší literatuře se ovšem setkáváme s názorem, že v Amsterdamu našel Evropou štváný Komenský klidný útulek stáří, v němž už mnoho neudělal. Ještě Jan Václav Novák napsal roku 1892, že Komenský „mohl (v Amsterdamu) spokojeně oddávat se oblíbeným svým pracím, bohužel již nikoli tak soustavným, jako dříve.“⁴ Práce Jána Kvačaly, J. Hendricha, J. Brambory aj. však už dávno ukázaly, že pravý opak je pravda, že Komenský málokdy pracoval tolik a tak soustavně, jako právě v letech 1656–1670, tedy v posledních čtrnácti letech svého života v Amsterdamu.⁵

Těchto posledních čtrnáct let života znamená asi jednu pětinu jeho života, odečteme-li oněch asi osm let, kdy ještě sotva samostatně přemýšlel. Dvě pětiny života strávil Komenský doma, v Čechách a na Moravě, z toho ovšem léta 1611–1614 pobyl na studiích v Herbornu a Heidelbergu. Ze zbývajících tří pětín strávil pak dvě skoro rovnoměrně v Lešně a v Amsterdamu, třetí pak na cestách, v Anglii, v Elbinku a v Sárospataku.

Víme, že na každou osudovou ránu Komenský reagoval mohutným vzepětím energie; už z toho důvodu by nebylo pravděpodobné, že by po příchodu z Lešna do Amsterdamu se oddal životu rozjímavému nebo nanejvýš se staral o vydání zbytků zachráněného literárního díla z předchozích desetiletí. Ale pouhý pohled na výčet jeho vydaných spisů i do dneška nevydaných rukopisů, na nichž v letech 1656–1670 prokazatelně pracoval, ukazuje přesvědčivě, že Komenský málokdy pracoval předtím tak soustředěně a soustavně. Nemusel se rozptylovat cestami v záležitostech lešenské jednoty, jeho amsterodamští příznivci mu vytvářeli relativně příznivé pracovní podmínky, v Amsterdamu měl snadný přístup k literatuře, kterou potřeboval a o kterou částečně přišel požárem své knihovny v Lešně. Zmíněný J. V. Novák měl ještě příležitost, aby ve své nedokončené biografii Komenského (kterou do roku své smrti, 1920, dovedl k roku 1666) věnoval pozornost Komenského „snahám o obnovení prací“ v jeho „posledním útulku“ a opravil svůj původní názor na Komenského amsterodamskou periodu. A jeho pokračovatel Josef Hendrich nakonec období 1656–1670 věnoval plných stošedesát stran, tj. přibližně jednu čtvrtinu celkového textu.⁶

Ale nejde jenom o kvantitativně orientovanou argumentaci. Z Komenského textu ve *Výzvěch Eliášových* vyplývá zřetelně, že svůj pobyt v Amsterdamu považoval za vyvrcholení svého životního úsilí. Nezáleží nám na tomto místě na tom, zda byly jeho argumenty opravdu platné a zda bylo pro Komenského požehnáním stejně vydání vizionářských revelací a hloubání o perpetuu mobilé jako příprava *Obecné porady o nápravě věcí lidských*.

Jisté je, že bez útulku, poskytnutého mu Amsterodamskými, by dílo Komenského asi vypadalo podstatně méně utěšeně, než jak je známe dnes. Ale

tím jsme stále jen u jednoho problému — druhý, pravděpodobně ještě daleko významnější, se v komeniologické literatuře objevil vůbec teprve v posledních dvou desetiletích.

Byla náhodná Komenského dosud opomíjená návštěva Nizozemí v době mezi jeho herborskými a heidelbergkými studii, tedy roku 1613? A jaký byl vůbec vztah obou těchto učilišť německých kalvinistů ke Spojenému Nizozemí? Z jakého důvodu se Komenský znova do Nizozemí vypravil roku 1626 a proč vedle Anglie to bylo především Nizozemí, které ve třicátých letech 17. století jeho pansofické dílo „objevilo“? Jakými cestami navazoval Komenský z velkopolského Lešna své styky s učením západní Evropy a proč u nich našel porozumění? Můžeme mluvit o tom, že v letech 1642–1648 byl Komenský za svého pobytu v Elbinku ve službách švédských, když jeho podporovatelem byl amsterodamský kupec a „velkoalmužník Evropy“ Louis de Geer, kolem jehož hrobu v kostele Westerkerk chodil Komenský posledních čtrnáct let svého života nepochybně denně? Jaký byl vlastně Komenského vztah ke švédské vládě a k amsterodamským církevním institucím, u nichž v letech 1641 a 1642 hledal podporu pro lešenskou Jednotu? Proč se nakonec rozhodl, že se usadí v Nizozemí, a proč tuto zemi považoval, jak to zcela jasně ukazuje jeho *Posel míru* z 1667, za svoji druhou vlast? Komenského názory na nápravu lidské společnosti nejsou vysvětlitelné ani bez vlivu domácí, české a bratrské, v podstatě pozdně husitské tradice, ani bez vlivu západoevropské, humanisticko-reformační vzdělanosti. A ukazuje se v posledních letech, že zejména ve století 1560–1660 tvořilo Spojené Nizozemí model evropské civilizace, který byl přitažlivý i vlivný a to jednak působením svých myslitelů, politiků, historiků a geografů, kupců a mořeplavců, jednak prostřednictvím Herbornu, Heidelbergu a Altdorfu.

Je proto úkolem této knížky ukázat, (1) jaký byl vztah Komenského a jeho krajanů k tomu modelu společnosti, jaký představovalo v první čtvrtině 17. století Spojené Nizozemí, (2) jaký byl vztah Komenského jakožto člena lešenské skupiny pobělohorských exulantů k Nizozemí a konkrétně k Amsterdamu, a konečně (3), jaký byl vlastně význam amsterodamského pobytu pro konečné formování výsledků Komenského životního úsilí. Úkol první se pokouší zodpovědět první dvě kapitoly knížky, úkol druhý kapitola třetí, úkol poslední kapitoly čtvrtá a pátá.

O osvětlení některých z nadhozených otázek se zajímali nejdříve historikové čeští, takže od doby, kdy v nizozemských archívech a knihovnách pracovali Ant. Gindely, Jar. Goll, R. J. Vonka, O. Odložilík, bylo opravdu objeveno leccos cenného. Totéž je však nutno zdůraznit i o výsledcích záslužného úsilí nizozemských ctitelů Komenského a přátel českého národa, jako byli N. de Roever, R. A. B. Oosterhuis, I. H. van Eeghen, R. B. Evenhuis. Pravidelně však obě strany pracovaly izolovaně, krátkodobě, bez možnosti proniknout do složité problematiky dějin cizího prostředí. Bude ještě objasněno, že definitivní obraz Komenského v Amsterdamu není ani dnes možno podat. Ale je zadostiučiněním a zárukou úspěchu budoucí práce, že tato knížka spojuje výsledky práce české i nizozemské. Komenský sám by s tím asi byl ze srdce souhlasil.

I. MLÁDÍ JANA AMOSE A „ZLATÝ VĚK“ NIZOZEMÍ

„Když tento šedesátýletý, jakož pro jiné věci po celém oboru světa v něm zběhlé, jest ovšem znamenitý, tak ovšem hoděn jest stále a neumírající památky pro ty přetěžké bouřky a rozbroje, kteréž se v tu dobu pro ty v zemích Nydrantských podomácku zběhly mezi Filipem, Hispánským králem z jedné, a stavy nydrantskými z strany druhé, původem náhoně papežských, za příčinou čistého učení evangelického... Jakož pak ani posavad těm válkám konce není, tak již od tohoto svého počátku až do léta přítomného (1632), v kterémž tyto věci psal jsem, šedesáte let pořád trvají, záhna v tom počtu i těch dvanáct let, co přiměřtí mezi stranami byla.“

Pavel Skála ze Zhoře, *Historie církve*, díl V., rukopis ZK Mnich. Hradiště, sign. 13.003. 47-11-7, s. 17-18.

1. Komenského vlast a Nizozemí

Na první pohled je to příměr nevhodný, neboť co by mohlo být sobě nepodobnější, nežli užší vlast Komenského, Morava, povodí Dunaje a Černého moře, země vnitrozemská a horami obklopená, a přímořské Nizozemí, Jestliže se však Komenský na sklonku svého života, charakterizující sám sebe jako „hosta Amsterdamu“, „Moravana původem, Čecha jazykem a bohoslovce pojezů dosáhl přístavu, měl k tomu jistě důvody.

Úvodí pramenů Labe, Moravy a Odry mělo s ústím Rýna opravdu styky téměř pravěké. Ale hospodářské vztahy flanderských měst se střední Evropou, mocenská politika Lucemburků a vztahy českých lidí k nizozemským střediskům, jakým byl Utrecht a Lutych, doznaly kvalitativní změny až s příchodem husitství a reformace. Nizozemský ráz založení středočeského Nymburka leží příliš daleko v minulosti, ale urbanizace středočeské oblasti, v níž Nymburk ležel, se dost podobala poměrům v burgundsko-nizozemském státě 14. století. A usilování zakladatele „pospolitosti bratří společného života“, Geerta Grootého, se podobalo jako kapka kapce usilování Milíče z Kroměříže, s nímž se snad seznámil, když před rokem 1379 navštívil Prahu s poselstvím městské rady z Deventeru. Po roce 1418 odešlo poselství z Pikardie do Čech, země Husovy a Jeronymovy. První „pikarti“ byli i pro Tábořské roku 1420 přílišnými radikály — byli navrátníci mezi „pražany“, které inkvizice pronásledovala v městech Douai, Arrasu a Tournai o deset let později, v letech 1429—1430, nebo dokonce, jak někteří soudí, ještě roku 1460 v Bruggách?

Dynastické spojení středověkého českého státu s Lucemburskem mělo jenom epizodický význam, ale hrálo ještě jistou úlohu roku 1466, kdy do burgundsko-nizozemského státu putovalo poselství krále Jiřího, vedené Lvem z Rožmitálu.

Václav Šašek z Bříkova a Gabriel Tetzl zanechali po sobě vylíčení „podzimu středověku“ a jeho kultury na dvoře burgundského vévody Filipa Dobrého a jeho syna Karla i v městech Bruggy, Gent a Brusel. Země močálů, vod a větrných mlýnů, bez lesů, ale plná píscin, učinila na české hosty dojem především svými městy, zejména pak Bruggy, „město rozlehlé, krásné a bohaté veškerým zbožím. Jest k němu totiž po souši i po moři otevřen přístup ze všech zemí křesťanského světa. Kupci tam mají velikánské vlastní domy a v nich mnohé klenuté světnice“.¹

O dvě desetiletí později převzaly Antverpy, *Antorf*, vedoucí úlohu, kterou dosud plnily Bruggy a Gent. Už roku 1506 pochází zpráva o založení kupecké společnosti, která chtěla z Antverp do Prahy dovážet zboží kramářské, tj. koloniální, a nazpět vyvážet kovy. Ale většina české mědi a vlny se dostávala v 16. století na západoevropské trhy přes jarmarky v Norimberce a v Lipsku. Po nadvládě Brugg jakožto evropského empéria přišla nadvláda „dobrého města Antorfu“, o němž platil distyň Kryštofa Plantina o kupcích, kteří „plavíce se po všech mořích a prohlédnuvše všechny země světa, přicházejí načerpat vše v městě Antverpách.“²

Důležité bylo, že vzestup Antverp spadl do období, kdy burgundsko-nizozemský stát se stal úhelným kamenem světové říše Habsburků. V Gentu narozený pravnuček vévody Filipa Dobrého a vnuk Karla Smělého, ale také vnuk císaře Maxmiliána I. Habsburského a katolických králů španělských, Karel V. (I.), jeho sourozenci, bratr Ferdinand, v Kastilii vychovaný „Don Fernando“, od roku 1526 král český a uherský, a jeho sestra Marie, do roku 1526 královna česká a uherská, a poté vdova po posledním Jagelenci Ludvíkovi, zapojili střední a západní Evropu do pavučiny dynastických a politických vztahů, jejichž sílu nelze přeceňovat, ale jež nelze ani zcela podceňovat.³

Antverpy nebyly však jenom eldorádem kupců, jihuňmeckých Fuggerů a jejich nejrozmanitějších konkurentů. Do Antverp vložil dějstě rámcového příběhu své *Utopie* (1516) Tomáš Morus, když zde nechal svého mořeplavce Hythlodaea vykládat obraz soudobé Anglie i nedostatečně dokonalé země, v níž je společné vlastnictví základem výrobního i spotřebního systému společnosti. Jestliže první český popis Nizozemí, obsažený v deníku Šaška z Bříkova, zachycující ovšem starší stav, byl vzdělančím v českých zemích zpřístupněn v latinské úpravě, vydané roku 1577 olomouckým biskupem Stanislavem Pavlovským pod názvem *Krátké a utěšené popsání casty a putování, Morova Utopie* se na Moravu v 16. století, pokud víme, nedostala. Ale Komenský ji znal a citoval ji i na sklonku života ve *Výzvěch Eliášových*.⁴ Stejně dobře, ba jistě daleko vnitřněji, seznámil se Komenský s dílem Morova přítele, pocházejícího ze severního Nizozemí, z Holandu, Erasma Rotterdamského.

Již čtyři roky po jejím vzniku vydal obdivovatel Erasma Rotterdamského, humanista Řehoř Hrubý z Jelení, satiru *Chvála bláznovství* (1509) a vliv Erasmova rozmarného díla se projevil už 1518 v norimberském vydání plzeňských *Frantových práv*. S Erasmem byli v písemném styku další humanisté, především Jan Šlechta ze Všehrd, sekretář královský na budínském dvoře Ludvíka a Marie. Ale hlavně se k Erasmovi přihlásili čeští „pikarti“, členové jednoty bratrské. V bratrské tiskárně v Bělé pod Bezdězem vydal Oldřich Velenský z Mnichova Erasmovu *Knihu o rytíři křesťanském* (1519). Teolog jednoty, B. Lukáš poznal Erasmův spis *Enchiridion* a přeložil části z něho ve svém spise *O šesti příčinách bludů obecných* (1517). Erasmovy listy Janovi Šlechtovi, v nichž se pochvalně zmínil o jednotě, byly ovšem brzy známy a vedly i k pokusu navázat s ním užší vztah. B. Lukáš

vtiskl bratrskému bohosloví jeho ráz pod společným vlivem myšlenek Erasma Rotterdamského, Luthera i Zwingliho a bratrský konfirmační řád naopak se šířil prostřednictvím Erasma a jeho žáka Bucera do reformačních církví.⁵

Ale bylo by falešné si představovat, že Erasmus byl znám jenom bratřím. K jeho ideálům se přikláněl dokonce i král Ferdinand a jeho věhlas vyvrcholil v druhé polovině 16. století. Tehdy katoličtí i nekatoličtí humanisté vydali na Moravě *Katonova disticha moralia* s Erasmovým výkladem a českým překladem (1558 v Olomouci) a snad nejvíce se o rozšíření znalostí jeho díla zasloužil pražský tiskař Jiří Melantrich, jenž překlad Erasmovy *Knihy... v kteréžto jednomu každému křesťanskému člověku naučení se dává, jakby se k smrti hotoviti měl s předmluvou Sixta z Ottersdorfu spojil s proslulým cyklem Holbeinových kreseb „Rej smrti“ (1563, 1564). A tak není divu, že Erasmovy knihy najdeme ve všech větších knihovnách měšťanů z let 1561–1609, dochovaných aspoň např. v pozůstalostních inventářích města Loun.⁶ Daniel Koranda ze Sabinova, Matyáš Kolínský z Bilejova, M. A. Cholosius Pelhřimovský i jeho bratr Ondřej byli v nejlepším případě absolventy pražské „akademie“ Karlovy. Tím pozoruhodnější je jejich zájem o Erasma, vedoucí i před zájmem o Zwingliho, Luthera, Buchananana, Sleidana, vyvážený zájemem o antickou poezii, spisy právnícké, lékařské a díla zeměpisná, a ovšem díla historická a teologická.*

S Erasmem byla aspoň dočasně ve spojení i královna-vdova Marie Uherská a Česká, která přišla z Nizozemí do střední Evropy už 1514, za svého uherského pobytu byla ve styku s Erasmem a Lutherem a jedno čtvrtstoletí (1531–1556) jakožto místodržící v Nizozemí tvořila pouto mezi Nizozemím a střední Evropou. Přes její dvůr v Binche a Mariemontu šla cesta nejednoho českého šlechtice na západ. Jindřich Kralický z Kralic, po dlouhá léta člen jejího dvora, vybudoval si v moravských Kralicích po svém návratu renesanční tvrz podle nizozemského způsobu. V ní našla, jak známo, útulek i bratrská tiskárna, z níž vzešla *Bible kralická*.⁷ Panování královny Marie v Nizozemí mělo své dramatické vyvrcholení v odboji města Gentu, jeho patriciátu i řemeslnického obyvatelstva, které dokázal zlomit s pomocí pěti tisíc německých lancknechtů teprve v únoru 1540 po třiletém odporu sám Karel V. Roku 1547 byl králem Ferdinandem podobně zlomen odboj českých stavů, kteří se přidali na stranu německých luteránských knížat a stavů. Tehdy se i u nás šířily pamflety, které aktualizovaly bezohledný postup císaře Karla V. (zároveň Karla I., jakožto španělského krále) proti Gentu. „*Pravdivé noviny z Nizozemí ukazují ukrutné a nekřesťanské tyranství nad ubohými křesťany, pro slovo boží (trpěné), v nichž se nově nalézají, že císařovo válečné zbrojení neděje se pro nějakou neposlušnost knížat, nýbrž proto, aby bylo potlačeno slovo boží a evangelia, ale Bůh, jenž jest strážcem svého slova, nedá tomu dopustiti... Amen.*“⁸

V seznamu knih pozůstalých po lounském měšťanovi Jiříkovi Čtyřmecním se roku 1568 uvádí také *Kosmografia*, zjevně *Kosmografia Česká*, vydaná podle stejnojmenného díla basilejského Šebestiána Münstera Zikmundem z Púchova roku 1554. Byla vydána s finanční pomocí krále Ferdinanda I., a proto je v české verzi vyzdvíženo všechno, co svědčilo o moci Habsburků. Ale je tam i obšírný popis „krajiny Flanderské“ i „země a hrabství Holandského“. Je v ní i uctivá zmínka o Erasmovi Rotterdamském, „učení svobodného zdržiteli a roz-množiteli“, a ocitována byla jeho chvála i kritika Hollandu. Ale především se tam český čtenář dočetl, „jakou čistotu a stkvělost v hospodářství domácím zachovávají kupci, ježto na větším díle svět zvandrovávali, strany té zemi holandské, nejvíce

vychvalují. Prostředně lidí učených, nikdež v národech se více nenachází...“⁹ Ale v českých knihovnách 16. a 17. století byl i slavný *Popis celého Nizozemí*, jež roku 1566 vydal italský publicista Lodovico Guicciardini. Na samém počátku konfliktu, který po roce 1585 vedl k úpadku metropole nad Šeldou, psal Guicciardini, že „Přeslavné a proslulé město Antverpy zaslouží větší pozornost než všechna místa a země, o nichž jsme mluvili“. Podle Guicciardiniho „byl to obchod, na němž bylo město založeno, a byli to cizí obchodníci, kteří svým úsilím město tak nebyvale povznesli... Mnozí šlechtici a nešlechtici, nalákáni tak vysokým nešlechtným ziskem, nemeškali prodati své statky a proměnit je v peníze... Rovněž nebyvalý počet lidí se počal věnovati námořnímu obchodu, který nese vysoké zisky...“

Guicciardini nepíše ve svém *Popisu* o úporném boji antverpáckého patriciátu proti inkvizici a proti vládě nástupkyně Marie Uherské, Markéty Parmské a jejího prvního rádce Granvelly. Když roku 1566 došlo v Antverpách k povstání, psala ustaraná Markéta, že „všechna ostatní města se dívají na řečené Antverpy, aby následovala jejich příkladu“. Skutečnost tento povzdech, plný obav, ještě předčila. Zanedlouho se na Antverpy a na Nizozemí dívali s nadějí i se starostmi protivníci a spojenci Habsburků po celé Evropě. Mezi prvními oblastmi, kde „antorfská bouřka“ upoutala na sebe pozornost, byly ovšem Čechy.

Od poloviny padesátých let 16. století existovala ve střední Evropě drobná skupinka dvorské šlechty, již se o něco později říká „španělská strana“ (*partido español*), která byla pobytém ve Španělsku, spřizněním nebo vztahem ke dvoru Filipa II. předurčena k tomu, aby spolu s jezuitským řádem působila jako radikální křídlo strany katolické, „římské“. Patřili k ní šlechtici, kteří v doprovodu mladého Maxmiliána (II.) strávili část mládí na Pyrenejském poloostrově, popřípadě si odtud přivedli manželky. Byli to členové moravské velmožské rodiny Pernštejnů, českých Berků z Dubé, rakouských Dietrichsteinů. Z řad Rožmberků, Liechtensteinů a dalších se ke „španělům“ hlásili přívrženci až později, koncem století. Ale roku 1566 si ani tyto „španělé“ nebyli svými sympatiemi jisti, a většínou zastávali názor, že by se měl císař Maxmilián pokusit o zprostředkovací akci mezi stavovskou opozicí a španělským králem Filipem II. Vratislav z Pernštejna, který si dopisoval s Egmontem a měl mezi *gensy* nejednoho známého, si byl především jist, že osudy španělské a rakousko-české větve habsburského rodu jsou natolik spojeny, že porážka Habsburků v Nizozemí by automaticky znamenala ohrožení jejich držav ve střední Evropě, v Čechách a na Moravě.¹⁰ Z návodu Adama z Dietrichsteina a M. A. Spinuly se tehdy synové Maxmiliánovi zabývali slohovým úkolem „Za uklidnění Nizozemí“.

Naproti většina stavovské obce, tj. šlechty a měšťanstva a měšťanské inteligence, byla ovšem na straně nizozemských rebelů. Pražský tiskař Jiřík Nigrýn vytiskl roku 1567 *Zpravu antorfské bouřky, kteráž se mezi Řimany a kalvíny sběhla*, a následujícího roku vydal jeho kolega Michal Peterle textem opatřenou rytinu *O popravě hrabě Egmonta a Hoorna*, která vzbudila takový rozruch, že zakročil sám císař. Nařídil svým radům v Praze, aby všechny spisy o „válce nidrlantské, kterýž by se netoliko na potupu a posměch nejjasnějšímu knížeti panu Filipovi, králi hispanskému...“ byly prostě zakázány a aby Michal Peterle, který se v tiskařském umění zdokonalil také v Mecheln a v Amsterdamu, dočasně zavřel tiskárnu.¹¹ Lidí, kteří by se byli klonili v Čechách ke kalvínství, bylo ještě méně než v severních provinciích, které se od roku 1572 staly ručitelem za úspěch odboje proti Španělům. Až do své smrti byl Maxmilián II. pro smírné urovnání konfliktu.

Hned po jeho smrti byla situace jeho nástupce Rudolfa II., a jeho rádců v čele s českým velmožem Vilémem z Rožmberka zkomplikována tajným odjezdem arcivévody Matyáše, bratra Rudolfova do Nizozemí (na podzim 1577). S ním do Nizozemí odejela řada mladých českých a moravských šlechticů. Mezi nimi byl i Jan z Kunovic, kterému patřilo na jihovýchodní Moravě mj. i panství Uberský Brod. Jan z Kunovic se už domů nevrátil, zemřel v Nizozemí někdy v zimě 1578–79. Osudy Matyášova dobrodružného zákroku, proti němuž se stavěli Španělé v čele s velitelem španělských vojsk Donem Juanem d'Austria a po jeho smrti Alexander Farnese, syn Markéty Parmské, byly pečlivě sledovány. V pamětech Mikuláše Dačického z Heslova a jeho kutnohorských předků je dobře zachycen zájem českých lidí o nizozemské „hrozné pozdvižení, nevole, ruznice, mordy a války vojenské krvavé hubení a plundrování těch zemí, s to vše pro a o svobody týchž zemí nidrlandských a o religion v náboženství“.¹² Dačickému se podařilo stručně vyjádřit smysl boje nizozemských stavů „za tyto svobody, za toto náboženství“. Po neslavném odchodu arcivévody Matyáše podařilo se sice Španělům dostat na svoji stranu jižní provincie, ale severní Utrechtská unie, do jejíhož čela se dostal Vilém Oranžský, si uhájila svébytnost.

Mikuláš Dačický napsal ve svých *Pamětech*, že „tak v těch nidrlandských zemích se ty vojenské dlouhotrvající války rozmohly a v zvyklost přišly, že sobě to již obyvatelé za kratochvíli pokládali a Nidrlanď, totiž *Belgia*, nazvána jest školou vojenského umění a cvičení, nebo i odtad zkušenosti a vycvičení krigsmáné do jiných zemí k válkám vojenským jsou povolávání a potřebování“.¹³

Po zhroutilí zprostředkovací akce arcivévody Matyáše šlo císaři Rudolfovi II. obyčejně o to, aby si nepopudil španělského bratrance Filipa II., na němž byl finančně značně závislý, a při tom se snažil o „pacifikaci“ Nizozemí, jež by umožnila uskutečnění „velké války“ proti Turkům. Ještě jednou, v letech 1593–95, se rakousko-českí Habsburkové pokoušeli zprostředkovat v Nizozemí, ale výprava arcivévody Arnošta skončila opět neúspěchem a jeho smrtí. S Arnoštem se do Nizozemí opět dostala řada šlechticů střeoevropského původu, a někteří z nich přešli roku 1596 do služeb dalšího ze synů Maxmiliánových, arcivévody Alberta, jenž se roku 1598 stal manželem infantky Isabely s spoluvládce v jižních provinciích. Ale ty byly po třech desetiletích válek, po několikanásobném vyplenění Antverp a po uzavření ústí Šeldy v naprostém hospodářském úpadku. Španělům nepomohla sporadická pomoc, kterou dostali i ze střední Evropy. V letech 1582–84 bojoval ve španělském vojsku v Nizozemí Don Juan Manrique de Lara, spřízněný s moravskými Pernštejnými, ale valně úspěchů se svým plukem nezískal. Byl to ostatně pluk valonský, nikoliv tedy verbovaný v Čechách či na Moravě.¹⁴ Tím ovšem není řečeno, že se v Čechách, ale také na Moravě nesetkáme koncem 16. století s vysloužilými „krigsmány“, kteří se vrátili domů z Nizozemí.

V nizozemském táboře najdeme několik členů rodiny Vchynských z Vchynic (Kinsky nebo Chynsky se píše v dokumentech) ve vojenských službách. Byli to potomci Kryštofa Dlaska Vchynského z Vchynic a Tetova, který zemřel roku 1555. Jeho syn Burián přišel do Nizozemí někdy v poslední čtvrtině 16. století a sloužil ve vojsku generálních stavů. Jeho syn Adolf Arnošt zemřel ve vojenských službách Nizozemí roku 1615, jeho druhý syn Burián žil ještě o rok později, ale pak nám mizí z dohledu.¹⁵

V archívech vojska generálních stavů (*Staatsche leger*) najdeme ještě nějakého Ferdinanda Kryštofa Vchynského (Ferdinand Christoffel van Chynsky),

který nejdříve velel jednomu praporci kopinů a se kterým se později (roku 1594) setkáme jako se zástupcem generála-poručíka provincií Holland, Zéland a Západní Frízsko.¹⁶ Mnohem lépe jsme informováni o vojenských činech Burkarta Vchynského, který od roku 1588 až do své smrti roku 1595 sloužil jako rytmistř jízdy generálních stavů.¹⁷

Ale největší kariéru v armádě generálních stavů Spojeného Nizozemí, jakou kdy udělal nějaký Čech, udělal Petr Sedlnický z Choltic. Jeho jméno bylo pro holandské pisáře příliš obtížné, a proto je najdeme změněno na Sedlnitzky, Sedlinsko, Sidnisky, Sedenitzkij, Sednisk. V srpnu 1577 se poprvé objevuje v archívu stavovského vojska jako kapitán jednoho praporce pěchoty o dvou stech mužů, která sloužila jako tělesná garda Filipa z Hohenlohe, generál-poručíka, tedy velitele vši pěchoty a druhého nejvyššího důstojníka po princí Vilémovi Oranžském. V červenci 1584 je Sedlnický jmenován jako „dohlizitel nad zbraněmi a válečným lidem“ flanderského města Gentu. Tím ovšem dlouho nebyl, protože Gent byl brzy zase ztracen. Roku 1586 byl zástupcem velitele vojska v provincii Frízsko, tedy pravou rukou frízského místodržícího Viléma Ludvíka Nassavského. Ve Frízsku se mu však vždycky valně nevedlo; rozpory mezi Vilémem Ludvíkem a deputovanými frízských stavů byly příčinou špatných poměrů ve vojsku. V létě roku 1589 došlo dokonce před válečnou radou v Leeuwarden k soudnímu sporu mezi Sedlnickým a důstojníkem Michalem Hogelkenem, který byl oblíbencem frízských stavů, a kterého Sedlnický prý falešně nařkl ze zbabělosti a zlomyslnosti, kterou projevil v nějaké srážce s nepřítelem. Válečná rada zcela rehabilitovala Sedlnického a odsoudila Hogelckena k pokutě 2 200 zlatých. Ale nebylo sporu o tom, na čí straně byly sympatie frízských stavů, kteří pocítili Hogelckena zlatým řetězem. Sedlnický uznal proto za vhodné dočasně zmizet z Frízsku do Hollandu.¹⁸ O tři roky později byl jmenován princem Mořicem Oranžským generálem-strážmistrem (*sergeant-majoor-generaal*). To byla hodnost velmi významná, neboť odpovídala funkci šéfa generálního štábu v moderních armádách.¹⁹ V *Krátkém vyprávění*, soudobém německém popise nizozemského vojska, se o nové funkci Sedlnického říká toto:

„Pan Petr Sedenitzkij, svobodný pán, je pátou osobou v armádě (po princí Mořicovi, hraběti Vilémovi Ludvíkovi Nassavském, princí Frederikovi Hendrikovi a hraběti Arnoštovi Kazimírovi Nassavském) a je jejím generálem-strážmistrem, musí stavět v táboře i před ním stráž, podle příkazů Jeho Excelence [Mořice Oranžského] vydává hesla a sděluje je strážmistrům. Když se dá vojsko na pochod, musí jet v čele, šikuje vojsko a je zkrátka pravou rukou vojevůdce. Je mu asi padesát let, dvakrát byl zajat a mnohokrát byl poraněn, ale vždycky na levém boku [tj. v boji a ne při útěku] a je beze sporu jedním z nejzkušenějších velitelů, které má Jeho Excelence mezi svými vojáky.“²⁰

Jako jeden z nejvyšších velitelů byl Sedlnický stále v okolí Mořicově a podílel se na reformách v armádě. Roku 1595 byla na žádost prince Mořice zavedena i v zimních kvartýrech cvičení, „*Crighsoeffeninghe*“ pod dozorem Sedlnického, který s několika *sergeant-majory* podnikl několik inspekčních cest po leženích.²¹ Měl také významnou úlohu při sbírání vojska a jeho zásobování a v době Mořicovy nepřítomnosti velel v poli armádě. Roku 1600 se účastnil bitvy u Nieuwpoortu a následujícího roku připravoval obranu Ostende. Několikrát ho pověřil Mořic úkoly, které ho dostaly do konfliktu s jinými veliteli stavovského vojska. Tak mu hrozil generál-poručík Filip z Hohenlohe, který byl horkokrevný a divoký pán, že jej probodne, jestli se Sedlnický opováží v jeho

rajónu provést některé rozkazy Mořicovy.²² V září roku 1602 dobyl Mořic město Grave a jmenoval Sedlnického místodržícím města. Dostal zato odměnou tři sta liber měsíčně, ale musel se vzdát své hodnosti generál-strážmistra. V Grave velel šestnácti praporečím pěchoty a sedmi kornetům jízdy, což však nezabránilo tomu, že byl roku 1607 nepřítelem unesen z Grave a držěn až do února 1608 v zajetí v městě s Hertogenbosch. Když dostal roku 1609, od generálních stavů povolení vystoupit do císařských služeb, vstoupil po bok Kristiána z Anhaltu jako generál-strážmistr a bojoval ve válce o dědictví jülišsko-klévské. Zahynul v boji 10. srpna 1610 u Jülichu.²³

Jeho dcery ještě roku 1654 dostávaly jako penzi po otci dvojnásobek „vojenský žold“ (*Soldaten Paayen*) měsíčně, to znamená asi 170 liber ročně. Je třeba poznamenat, že nebylo běžné, že se pozůstalým vyplácely podobné penze. Po smrti Sedlnického naléhal princ Mořic, aby jeho syn Ferdinand dostal velení nad tělesnou kompanií svého otce. Groningenská stavová rada a Ferdinand dostal od stavů holandských „slib, že dostane kapitánskou hodnost a velení nad jednou kompanií pěších knechtů“. Ferdinand chtěl zjevně jít ve stopách svého otce a usilovat o vojenskou kariéru, neboť se snažil převzít od jistého kapitána Cornelise van Achthoven za náhradu dvou tisíc liber jeho kompanii, ale byl varován, že by pak musel převzít také Achthovenovy dluhy vůči stavům, a asi proto se svého úmyslu vzdal.²⁴

Nikoli on sám, ale jeho syn, Ferdinand de Perponcher-Sedlnitzky, se vynořuje v listinách stavovského vojska. Byl ve stavovských službách roku 1643, jako ferdrych odešel do Brazílie, účastnil se mj. také bitvy u Guararapes, později sloužil v Nizozemí jako plukovník u různých pluků pěchoty a dočasně byl superintendentem válečné rady. Od roku 1680 do 1685 byl guvernerem v Sas van Gent. Byl asi zvláště nepřijemný pán, protože byl ustavičně v rozepřích s měšťany ze Sas van Gent, s admirálitou provincie Zéland i s vlastními důstojníky. Dvakrát byl odsouzen pro urážku a jednou byl také ohrožen bankrotem, z něhož jej vyprostil jeho syn Isaacq. Rodina Perponcher-Sedlnitzky se během několika generací zcela ponizozemšťila a ztratila veškeré spojení s českou vlastí. Stala se z ní dobře postavená a vážená nizozemská šlechtická rodina a jeden její člen, Jonkheer W. E. de Perponcher de Sedlnitzky a Wolphaarsdijk, byl na počátku 19. století kurátorem university v Utrechtu.²⁵

Ale v Nizozemí se nevytvářela jenom armáda moderního typu, s členěním pěchoty do lineárních útvarů, se silnou palbou a početným dělostřelectvem i se základy poziční taktiky, jež se mohla klidně postavit proti mohutným, málo pohyblivým španělským terciím. Ve Spojeném Nizozemí se vytvářel také nový druh společnosti a nový druh státu, v nichž nehráli vedoucí úlohu ani princové Oranžsko-Nassavští, tím méně jejich urození důstojníci. *Konfederace spojených provincií*, jak se od roku 1579 jmenovalo nezávislé Spojené Nizozemí, byla prvním státem, ovládaným buržoazií. Navenek byla představována Generálními stavy, to jest shromážděním zástupců stavů jednotlivých (sedmi) provincií. Kolem roku 1587 se vytvořila dodatečně teorie, že stavové kdysi postoupili holandským hrabatům či burgundským vévodům vládu na základě smlouvy, že tato smlouva byla rádcí Filipa II. porušena, a že tudíž nyní jsou stavy jednotlivých provincií vlastními suverény. Byla to teorie, vytvořená nedávno předtím francouzskými státovědy, kterým se říkalo monarchomachové.

Ve většině ze sedmi provincií nebyli mezi stavy ani zástupci ducho-

venstva, ani selského obyvatelstva a ve větší míře nehráli nějakou úlohu ani zástupci šlechty. V zemi roviny a kanálů nebylo pro kavalíry na koních místo. Dvě nejvýznamnější provincie, Holland a Zéland, zahrnovaly většinu bohatství, kultury a politické moci. Provincie Holland ovládala ve skutečnosti celou konfederaci. Její kvóta na vojenské výdaje republiky činila plných 58 procent. Nejvyšším velitelem armády a loďstva (*kapitein-generaal en admiraal der Unie*) byl jenom jedním ze třinácti členů Státní rady (*Raad van State*), kontrolující zejména finance a armádu. Státní rada jinak činila pouze doporučení, o nichž rozhodovali generální stavové. Generální stavové (*Staten-Generaal*) se scházeli denně a rozhodovali o obecných záležitostech a o vztazích k zahraničí. Každá z provincií měla v generálních stavech jeden hlas. Ve Státní radě rozhodovala prostá většina hlasů, významnější rozhodnutí generálních stavů však vyžadovala jednomyslnost, čili nakonec rozhodoval hlas nejmocnější provincie, Hollandu.²⁶

Provincie dávaly svým zástupcům v generálních stavech obyčejně zmocnění („imperativní mandát“), které bývalo značně omezeno. Každé rozhodování se nesmírně protahovalo, protože zástupcové provincií se co chvíli dotazovali provinčních stavovských shromáždění — a ta se zase dotazovala na stanovisko magistrátů svých měst. Tak se stalo nakonec zvykem, že předním činitelem se stal politik z povolání, který nemusel být ani členem Státní rady, ani generálních stavů. Byl jím politický a právní poradce stavů provincie Holland. Od konce 16. století jím byl Johan van Oldenbarnevelt, „zemský advokát“ (*advocaat van den lande*), de facto ministr zahraničí celého Spojeného Nizozemí.²⁷

Zemský advokát, později nazývaný radní pensionář (*raadspensionaris*) musel být chť nechtě důvěrníkem nejvýznamnějšího holandského města, Amsterdamu. Amsterdam se stal po roce 1585 dědicem Antverp. K odboji proti Španělům se Amsterdamští přidali teprve roku 1578, po deset let z obchodu s nepřítelem (*handel op de vijand*) bohatli — ale také podporovali protišpanělský boj. Samospráva Amsterdamu, žijícího z takřka monopolního postavení v obchodu s obilím, s Pobaltím, s námořní dopravě vůbec, se podobala správě celého Nizozemí. Vlastní moc spočívala v rukou čtyř purkmistrů (*de Heren regeerende en oud burgemeester*), z nichž jeden byl držitelem předsednictví, „magnifikátu“. Pravomoc městské rady (*vroedschap, municipality*) byla nevalná. Každého 8. prosince volila městská rada purkmistry, obyčejně stále tytéž, v každém případě ze stejného okruhu rodin, a městské starší (*schepenen*), kteří se starali o městské hospodářství. Municipality se doplňovala kooptací; byla tedy celá samospráva daleko vzdálena tomu, čemu říkáme demokracie.

Vláda Spojeného Nizozemí byla ostatně považována za vzor „ústavy smíšené“, obsahující prvky ústavy monarchické, aristokratické i demokratické. Tyto tři formy ústavy považoval za „dobré“ ve stopách Platóna a Aristotela především Polybios a po něm M. Tullius Cicero. Ve svých *Hovorách o první dekadě knih Tita Livie* se k „smíšené ústavě“, jak ji podle jeho názoru představovala Sparta, Řím a Benátky, hlásil sám florentský klasik politické ideologie N. Machiavelli. To mu ovšem nebránilo, aby ve svém *Vladaři* nezastával o něco později názor úplně odlišný. Polybiova a Ciceronova idea smíšené ústavy našla ohlas v *Utopii* Tomáše Mora i v *Šesti knihách o republice* francouzského politického teoretika Jeana Bodina (1576). Bodin ovšem pochyboval o tom, že by smíšenou ústavu bylo možno sloučit s pojmem nedělitelné suverenity. O její možnosti pochyboval i Justus Lipsius, mnohonásobný rektor nizozemské university v Lei-

den, jehož *Politika* Komenský znal a doporučoval ke studiu. Lipsius se rozhodoval pro principát, založený na antickém pojetí ctnosti a na křesťanské zbožnosti, a to byla forma jednovlády, jež byla přijatelná i jeho českému čtenáři. Ale politickou teorii smíšené ústavy hájil proti Bodinovi i Lipsiovi výmluvně Jan Althusius, jenž roku 1603 vydal v Herbornu, sídle akademie západoněmecko-nizozemského kalvinismu, své hlavní dílo *Politika metodicky vybraná a objasněná přírodními i lidskými příklady*.²⁸ Reformační zbožnost, humanismus a korporativně-federalistické pojetí státu u Althusia měly hluboký vliv na soudobé veřejné mínění, především kalvinistické nebo ke kalvinismu se klonící. Podle Althusiovy knihy, věnované svobodným stavům měst fríských jako projev díky za jejich vítězství v bojích proti španělskému absolutismu, napsal učebnici *O stavu republik (států)* Komenského učitel Joh. Heinrich Alsted a vydal ji v Herbornu roku 1612, tedy přímo v době, kdy tam Komenský studoval. Komenský se sice nezmiňuje o vlivu četby knihy Althusiovy nebo Alstedovy, ale uvidíme, že jejich politické názory vzal za své, ba že přijal i chválu nizozemské ústavy, jak ji obsahoval spis nizozemského humanisty a právníka Huga Grotia *O starobylosti státu Batavského*, otiskovaný obyčejně zároveň s pojednáním Lipsiova nástupce na leidské univerzitě, Pavla Merula-van Merle, aplikujícím Polybiovu myšlenku na spolkovou a stavovskou ústavu Spojeného Nizozemí.²⁹

Nizozemský typ státní organizace nešifrovali však jenom učitelé leidské university, založené roku 1575 jako odměna za hrdinný odpor proti Španělům v letech 1573–74. Althusiův a Alstedův příklad ukazuje, že se s totožnými názory setkáme i v Herbornu a Heidelbergu, ale také v Altdorfu, městské akademii říšského města Norimberka. S podobným hodnocením Spojeného Nizozemí se ovšem setkáme také na jiných vysokých školách, kde převládala protestantská humanismus a městský živel; v Ženevě, Basileji, Štrasburku, ve francouzském Saumuru, Angers, do jisté míry v Oxfordu a Cambridge.

Musíme se proto v každém případě poohlédnout, nakolik bylo Spojené Nizozemí a jeho školství už před první návštěvou Komenského navštěvováno lidmi z Čech a Moravy. Velká cesta (*grand tour*) patřila k dokončení každého dokonalého šlechtice — při tom ovšem se šlechtici jenom výjimečně zapisovali za studenty vysokých škol. Prvním z nich byl Petr Vok z Rožmberka, který Nizozemí navštívil ovšem už v zimě 1562–63, seznámil se s Vilémem Oranžským a obdivoval se kráse Antverp, ovšem jenom cestou na anglický dvůr královny Alžběty. Přes Heidelberg se dostal do Anglie bratrský student Jan Bernart (Bernardus) z moravského Přerova, který od roku 1574 pobýval na studiích ve falcském hlavním městě, kde dosáhl hodnosti mistra svobodných umění. Jako chráněncem nizozemského „zemského fojta“ Leicesterera studoval Bernart v Oxfordě, kde roku 1583 dosáhl hodnosti bakaláře bohosloví. Pak strávil dva roky ve Skotsku, ale když se pak chtěl vrátit na Moravu, zjistil, že jeho „patron“ je tak zaměstnán v Nizozemí, že na něj dočista zapomněl. Obrátil se se žádostí o podporu na církevní radu Nizozemské církve v Londýně. S tou navázal přátelské styky už dříve Jeronym Šlik, pocházející z vážené šlechtické rodiny, se kterou se však rozešel, protože od luterství se přikláněl ke kalvinismu a k učení jednoty bratrské. Jeronym studoval nejdříve na kalvinismu oddané universitě lantkrabat hessensko-kasselských v Marburgu; přes Falce se dostal do Oxfordu, kde dosáhl (1579) hodnosti bakaláře bohosloví, než se přes Štrasburk vrátil do střední Evropy. Lze předpokládat, že Bernartův úpěnlivý dopis z 9. dubna 1586 nebyl oslyšen. Přes Falce se vrátil tento velmi vzdělaný muž domů, ale zemřel už roku

1600 jako správce sboru v moravských Boskovicích, když nakonec propadl opilství.³⁰

Šlik a Bernart navázali tedy styk s nizozemským prostředím za svých zahraničních studií, v Londýně. V Ženevě se za svého druhého studijního pobytu seznámil s příslušníkem přísně kalvínské rodiny P. C. Brederodem pán na Přerově Karel st. ze Žerotína (1584) a navázal s ním přátelství, které přetrvalo desetiletí. Do Nizozemí se Žerotín, který studoval ve Štrasburku, Basileji, Ženevě a Orléanu, dostal přes Heidelberg až v zimě 1586–87. Tam se jeho přítelem stal falckrabě Jan Kazimír. V Haagu se Žerotín sešel s Brederodem, v Leidenu se stýkal s rektorem Justem Lipsiem a správcem knihovny, humanistou Janem Dousou (Does). V listopadu 1586 skončila neslavně Leicesterovým odchodem anglická intervence do nizozemské vnitřní politiky. Brederode, člen Státní rady, patřil k Leicesterovým straníkům a také Žerotín se nevyhmul podezřívání, že pakuje s poraženou proanglickou stranou. Seznámil se i s jinými učiteli v Leidenu, mezi nimi s humanistou H. Donellem, ale nakonec asi s úlevou na jaře 1587 odejel dále do Anglie.³¹

Nevlastní bratr Karlův, Jan Diviš ze Žerotína, se za svých dvou návštěv Nizozemí rovněž dostal do nesnází. V doprovodu opavského rodáka Amanda Polana z Polansdorfu studoval v Heidelbergu od roku 1588 a z Falce navštívil Nizozemí, kde se z neznámého důvodu nepohodl se samým místodržícím Mořicem Oranžským. Po studiích ve Švýcarsku a Itálii navštívil Jan Diviš v letech 1595–96 Anglii, kde se sblížil s okolím Alžbětina milce Essexu. Přes Middelburg se dostal do Nizozemí, kde se opomenul ohlásit u Mořice. Narychlo odejel do Španělského Nizozemí, ale tam se mu stejná nehoda jako s Mořicem stala s arcivévodou Albertem. Nakonec jej z nesnází dostali krajané z Moravy, zejména Adam z Liechtensteina, kteří žili na bruselském dvoře. Rovněž na cestě do Anglie se v Nizozemí zastavil příbuzný obou Žerotínů, nedávný odpadlík od jednoty a katolický konvertita Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka (1598). Přes Middelburg a Vlissingen Slavata a jeho průvod následovali koncem května 1599 dva méně urození návštěvníci z Čech a Moravy. Syn zámožného měšťana na Malé Straně v Praze Jan Kechel z Holštejna a jeho vychovatel Jan Opsimathes, Moravan, rodem z Morkovic, studovali od listopadu 1598 na universitě v Leidenu; Kechel politické vědy, Opsimathes bohosloví. V Londýně oba navštívili Nizozemskou církev a jejího duchovního správce, Jakuba Regia (de Coninck), příznivce návštěvníků ze střední Evropy.³²

Na zpáteční cestě se oba setkali s krajany, mezi jinými i se Zdenkem Brtnickým z Valdštejna, který po studiích ve slezském Břehu studoval od 1596 ve Štrasburku. V červenci 1599 byl Brtnický v Paříži a odtud po několika týdnech odejel s Brederodem (i on byl chráněncem Karla st. ze Žerotína, který mu upravoval cestu po cizině) do Nizozemí. Odtud se vrátil do Francie, ale opět na palubě nizozemské lodi dorazil koncem června 1600 do Anglie. Zanechal po sobě pozoruhodný latinský cestopis a byl prvním Čechem, který se seznámil s dramaty Shakespeareovými.³³

Jeho cesta byla ovšem krátkodobá a neměl čas na delší studia. Neměli ho ani tři členové mocné šlechtické rodiny Smiřických ze Smiřic, jejichž panství, rozkládající se od bran Prahy a Kutné Hory až k severovýchodním hranicím Čech, představovala asi hospodářsky nejpokročilejší typ. Jaroslav Smiřický se v doprovodu vychovatele Kašpara Dornavia zastavil po Francii a Anglii také roku 1607 v Nizozemí. Roku 1609 jel přes Nizozemí Albrecht Václav Smiřický,

doprovázený Michalem Slavatou z Chlumu, do Anglie, Skotska a Irska. A konečně na jaře roku 1613 projel na cestě z universit v Basileji a Zenevě Nizozemím na cestě do Anglie Albrecht Jan Smiřický. Pobyl tam do podzimu roku 1613 a je pravděpodobné, že se se dvorem Jakuba I. seznámil důkladněji než kterýkoliv jiný Čech. O jeho úzkém vztahu ke Spojenému Nizozemí a rodu Oranžsko-Nassavských budeme slyšet ještě více později.²⁴

Ale česko-nizozemské styky nebyly omezeny jenom na cesty mladých velmožů, službu ve vojsku, ať už pod velením Mořice Oranžského nebo Spinoly, a na pobyt studentů v Leidenu, později i na jiných vysokých školách. Tyto styky nebyly tak jednostranné. Z Nizozemí přišlo do střední Evropy nemálo uprchlíků z Antverp a jiných jižních měst, kteří hledali nový domov. Bylo jich nemálo i na císařském dvoře ve Vídni a pak v Praze. Už na dvoře Maxmiliánově působili sochař A. Colijn, jenž po sobě zanechal královské mauzoleum u svatého Víta v Praze, malíř Bartoloměj Spranger, pocházející z Antverp, sochař Hans Mont z Mecheln, v kapele působil Filip de Monte a Regnart. A na dvoře Rudolfa II. předčili Nizozemci svým počtem a významem i Italy. Nejvýznamnější byl i nadále B. Spranger (1546–1611), žák slavného Giovanniho da Bologna (pocházejícího ostatně z Douai), který se stal členem pražského malířského bratrstva a byl dokonce se svými bratry povýšen do šlechtického stavu. U Sprangera bydlel jeho krajan Aegidius (Jiljí) Sadeler, mědirytec, i jiný Antverpan, G. Hoefnagel a jeho syn Jakub, dvorský malíř a malostranský měšťan, sešvakřený s Janem Skálou ze Zhoře. V Haagu se roku 1560 narodil Adriaen de Vries, dvorní sochař císařův a pak ještě Albrechta z Valdštejna, který v Praze zemřel až 1627. Z Utrechtu pocházel zlatník Pavel van Vianen, v Kolíně n. R. Jan van Aken, který se však vyučil malířství v Antverpách a zemřel v Praze po čtrnáctiletém pobytu roku 1615.²⁵

Jistě, tito umělci se snažili pracovat především pro dvůr, jehož císařská hlava si líbovala v bizarním spojení realismu a symbolismu, jednoduchého se složitým. Pražské „manýristické“, alegorické, „tajné“ nebo „skryté“ umění našlo výraz ve třísvazkovém díle, nazvaném *Symbola*. Textový doprovod k Sadelerovým rytinám napsali dva Nizozemci, Rudolfův historioграф a publicista Jakub Typotius-Typoest a jeho tělesný lékař Anselmus de Boodt.²⁶ Jedním z motivů, které se staly příznačnými pro kryptografický manýrismus, je labyrint. Najdeme jej na přelomu 16. a 17. století v podobě zahradních labyrintů, jak je kreslil Hans Vredeman de Vries, motiv labyrintů se k omrzení opakuje v Paracelsově *Labyrinthus medicorum*, v módních básnických skladbách italských conetistů, anglických eufuistů, středoevropských žáků Mariniových. Svět jako labyrint – to je představa, která byla předpokladem alegorických románů, k nimž měl patřit stejně Komenského *Labyrint světa a ráj srdce* jako *Criticón* Španěla Baltasara Graciána.²⁷

Vedle nizozemských umělců žili v Praze nizozemští básníci a hudebníci. Patřil k nim preceptor dvorské kapely Jacques Regnart, jenž psal renesanční villanelly, latinské verše psal Jiří Hoefnagel, i Jakub Typotius. Dokladem jemných vláken, spojujících novolatinští básníky v Čechách a Nizozemí, je historie ohlasu, jež v Leidenu v letech 1602–1603 našla latinská poezie Alžběty Jany Westonové, zvané *Vestonia*. Okruh leidenských humanistů kolem Josefa Scaligera, Jana Dousy a Daniela Heinsia o básních anglické básníčky, jejíž rodina našla útulek v Čechách, informovali zjevně slezští a čeští studenti. Písemný styk zprostředkoval nadaný, dobrodružný a zcela neukázněný Pavel Jizbický z Jizbic, který byl

tehdy na leidenské universitě zapsán. Heinsius věnoval *Vestonii* oslavnou básně otřášenou ve sbírce *Syloae* (1603) a Jizbickému věnoval básně Jednomu českému příteli, v níž svůj obdiv pražské básníčky obrátil v žert.²⁸

Ale všichni tito lidé nebyli jenom ve spojení se dvorem. Pracovali také pro jiné velmožské rodiny, Lobkovice a Liechtensteiny. B. Spranger vytvořil mj. také pozoruhodný epitaf nám už známého tiskaře Michala Peterla v kostele sv. Štěpána na Novém Městě pražském. Ale týž Bartoloměj Spranger a jeho návštěvě „v Praze nebo v Brně“ Barbora Sprangerová, manželka amsterodamského kupce Françoysse Pelgromse Geerartsena. Úryvky dopisů, jež se dochovaly v notářském archivu jejího pozdějšího manžela, amsterodamského notáře Willema Cluyta, obsahovaly první zprávy o pronikání Amsterodamských do oblasti Nového Nizozemí, tj. východního pobřeží Severní Ameriky.²⁹ Ostatně, kupecká firma Sprangerů-Sprangerů byla zastoupena vedle Prahy a Amsterdamu také v Norimberce a roku 1621 se s ní setkáme až v severoruském Archangelsku.

Ale vedle nich žila v Praze, Brně a Olomouci, možná že i v jiných městech, na přelomu 16. a 17. století čilá skupina kupců nizozemského původu. Přes Hamburk a Lipsko dováželi do Čech sukno van Akkerové, pocházející z Haarlemu. Ditrich van der Hast a Michal Ritiger z Amsterdamu, Hieronymo l'Hermite, ti všichni odešli z Antverp do Kolína nad Rýnem a dál na východ. Du Boisové měli příbuzné v Haarlemu, Jan de Witte, pozdější bankéř Valdštejnův, pocházel z Antverp, Vilém Bordeneux zase z Amsterdamu.³⁰ Na tom, zda rodina pocházela z jižních nebo severních provincií, tehdy už příliš nezáleželo. Kolem roku 1606 koupil kupeckou pozůstalost po Herkulesovi de Novi Samuel Sixt z Ottersdorfu. Abraham Sixt, který dostal jako dvorní kupec povolení na dovoz kupeckého zboží z Itálie, Francie, Nizozemí a Anglie, se objevuje pod jménem Syx, Suicks apod. jako společník nizozemských kupců.³¹

Nizozemské kupce a faktory najdeme v českém „Nydrantu“, v severních Čechách mezi Labem a Krkonošemi, odkud vyváželi len a pšzi přes Žitavu, Lipsko a Hamburk do Nizozemí. Roku 1607 strhli velkou dodávku tkalcovského cechu ve Šluknově na sebe Nizozemec Abraham Flemming a Angličan Jakub Hundt, ale není pravděpodobné, že by byli ojedinělým případem.³²

Nizozemí, středisko evropského, ba zámožského obchodu, vzorná země západoevropského měšťanstva, bylo pro generaci českých lidí, k níž patřil Komenský, zdrojem hrdosti a inspirace. Nizozemští generální stavové psali roku 1599 ve spisku *Právo Nizozemců na válku proti Filipovi, králi španělskému*, že boj proti „španělské tyranii“, proti tyranovi Filipovi a vrahovi Albovi je oprávněným bojem „za nizozemská práva a svobody“. A nám už známý přítel Žerotínův Brederode psal v prosinci 1603, že nizozemští „páni stavové ukazují (německým knížatům) svým příkladem, jak by se měli opatřit proti našemu nepříteli a nepříteli říše“, a v lednu 1607 dodával, že „už dlouho Nizozemí, Francie, Anglie a Skotsko ukazují svým sousedům, jak se udržeti proti společnému nepříteli, proti papeži a římské stoli. Oni však zůstávají nerozhodní, aniž uspořádali, co je nutné k jejich uchování, nechávají záhubě ty, kteří jim posloužili a nezabraňují, jak by mohli zkáze, která postihne je samotné a jejich potomstvo.“³³

Na zákrok Anglie a Francie uzavřeli v březnu 1609 španělská a nizozemská vyjednávací v Antverpách na dvanáct let příměří, které neuspokojilo nikoho, ale které dalo Spojenému Nizozemí dvanáct let míru a hospodářského vzestupu. V době, kdy Španělé museli konstatovat, že v Antverpách se obchod

zmenšuje, zjišťovali také, že v Nizozemí manufaktury mají zisk z příměří, vyváží leidské krajky do Španělska a Portugalska, a že Amsterdam je přeplněn lidmi jako nikdy předtím.

Jak by nebylo působilo na mladé návštěvníky Nizozemí hrdé sebevědomí nizozemských současníků, vyjádřené prostými slovy písně proti desátku (*De tiende penning*):

„Pomoz si sám a pak chtěj pomoc Páně
z područí tyranů a jejich zbraně
zdeptané Nizozemí
oprátku na šíji nesnášej odevzdaně
a zatoč s nimi se všemi!“

„Zlaté století“ nizozemské Republiky mluvilo i ze sebevědomých veršů: „Kamkoli člověk rejduje / kamkoli zabočí /, kam pluje, plachtí, putuje / kam zrak svůj otočí /, spatří, že každý oceán / holandské lodě nese / prohání se v nich moře pán / jak divoký lev v lese!“⁴¹

Takové tedy bylo Nizozemí v době, kdy mladý Jan Amos, později zvaný Komenský, poprvé navštívil Amsterdam.

2. Komenského první návštěva Nizozemí

Komenský navštívil Nizozemí poprvé z Herbornu, malého německého městečka, kde studoval v letech 1611–1613 na „Nassavské akademii“ (*Academia Nassauensis*). Byla to kalvinistická vysoká škola, založená roku 1584 hrabětem Janem Starším Nassavským, nejstarším bratrem prince Viléma Oranžského, nizozemského „Otce vlasti“ a obhájce Nizozemí proti Španělům. Herbornská akademie měla zejména v bohosloví a politických vědách úzké spojení se Spojeným Nizozemím, kde vládl v té době Vilémův syn Mořic Oranžský, narozený na hradu Dillenburgu, jen nepatrně vzdáleném od Herbornu. Z tohoto kousku Nizozemí na německé půdě nebylo do vlastního Nizozemí už tak daleko, a je celkem logické, že Komenský se na sklonku svého herbornského studijního pobytu rozhodl podívat se tam. To vyplývá jasně z předmluvy k *Veškerým spisům didaktickým*, z níž je zřejmé, že tehdy poprvé navštívil Amsterdam.⁴²

Komenský bohužel nikde nesdělil o svém nizozemském pobytu nic víc, takže nevíme, jakým dojmem na něj zapůsobila země, v níž měl strávit čtrnáct posledních let svého života. Ještě méně víme o tom, jaká spojení tehdy v Nizozemí navázal. Je pravděpodobné, že ncestoval sám. Dochoval se nám památník jeho krajana a spolužáka Matouše Tita, Strážničana, s nímž studoval od roku 1611 v Herbornu. Podle tohoto památníku Matouš Titus a pravděpodobně také Jan Amos dorazili přes Kolín nad Rýnem do Nizozemí někdy v dubnu, právě v době, kdy Nizozemím projížděl falckrabě Fridrich se svou chotí, Alžbětou Stuartovnou. 4. května byl Titus v Rotterdamu, 6. května byl v Londýně, kde se mu do památníku zapsal učený filolog Isaac Casaubon, ale už 16. května byl ve fríském Franekeru. Komenský sám se nikde nezmínil o tom, že by byl tehdy cestoval až do Anglie; je pravděpodobnější, že oba přátelé se někde v Nizozemí rozešli. Nebyli ostatně jedinými českými studenty v Nizozemí, a vůbec už ne jedinými Čechy, kteří se účastnili cesty falckých novomanželů z Anglie přes Nizozemí do Falce. Na universitě v Leidenu byl toho roku zapsán

„Jiří z Valdštejna, český pán“, spolu se svými průvodci, Matyášem Erlincem z Hostinného v Čechách a fámulem Jiřím.“⁴³

Nevíme pochopitelně, nakolik během svého krátkého pobytu mohl Komenský proniknout do života navštívené země. Roku 1613 byl v Nizozemí klid, protože země nebyla od roku 1609 jako dříve ve stálém stavu válečné pohotovosti. Dvanáctileté příměří se Španělskem, které mělo trvat až do roku 1621, zakončilo první, nejdramatičtější a nejkrvavější období Osmdesátileté války (1568–1648), nizozemského boje za svobodu proti Španělsku. Nizozemí bylo nyní mladým svobodným státem, jehož vláda, generální stavy, nyní uznávaná velmocemi Francií a Anglií, byla uprostřed období hospodářského rozkvětu a expanze.

Dvanáctileté příměří bylo uzavřeno zejména díky diplomacii velkého nizozemského státníka Johana van Oldenbarnevelta. Arcivévoda Albert a jeho choť infantka Isabela, oba Habsburkové a spoluvládci v jižním Nizozemí, uznali severní Nizozemí za samostatnou republiku a uzavřeli také jménem španělského krále Filipa III. v Antverpách dohodu, která vcelku zachovávala vojenský status quo. To ovšem neznamená, že v letech 1609–1621 nedošlo k žádným vojenským akcím. Nejenom na opevněném pohraničí mezi severem a jihem, ale také ve Východní Indii, kterou právě Nizozemí začalo dobývat, pokračovaly boje dál. Ale ve vnitrozemí mateřské země trvalo příměří se Španěly opravdu dvanáct let, protože zmíněné vojenské konflikty se odehrávaly výlučně na hranicích. Země byla proto celkem v klidu. Uzavření příměří bylo ovšem znamením k zahájení hlubokých vnitropolitických konfliktů, které v následujících letech ovládaly politický, společenský i náboženský život v Nizozemí.

Sotva bylo pro pozorovatele překvapením, že se objeví vnitropolitické nesnáze, jakmile dojde k uzavření příměří a tudíž k uvolnění napětí způsobeného válkou. Proslulý právník Justus Lipsius to předpověděl už roku 1595 ve svém proslaveném listu. Jeho varování nebylo určeno hluchým uším a Oldenbarnevelt, a s ním mnozí jiní, předvíдали roku 1609, že dojde k vážnému napětí. V nich byly politika a teologie navzájem spojeny tak těsně, že je nemožné připsat příčinu sporů výlučně jednomu či druhému činiteli. Sepětí politiky a teologie je jistě problém, který hraje velmi důležitou úlohu při posuzování celé Osmdesátileté války.

Během šestnáctého století pronikl kalvinismus pomalu, ale jistě do Nizozemí. Ale nebylo by správné představovat si, že severní Nizozemí bylo z teologického hlediska jednotné. Ve věcech víry naopak panovala velká rozmanitost. Vedle katolického a židovského obyvatelstva byly zde mnohé protestantské sekty, které se odchylovaly ve větší či menší míře od přísného kalvinismu – konaly své bohoslužby, učily ve svém duchu a tiskly vlastní knihy a letáky. Nejpravověrnější vírou mezi všemi těmito odstíny protestantismu bylo kalvinství. Stoupenci této víry vynikali v ortodoxnosti a nesmířitelnosti vůči jinověrcům. To mělo přes všechny negativní rysy, které dnes můžeme postřehnout, i své pozitivní stránky. Za času Osmdesátileté války byli kalvinisté nejpevnějšími bojovníky proti španělskému arcinepříteli. Většina obyvatelstva nově vzniklé Republiky Spojeného Nizozemí ovšem nesnášenlivost a pravověrnost kalvinistů nesdílela. Vládnoucí třída – regenti – soudila, že jednota v zemi je důležitější než šarvátky mezi stoupenci teologických odstínů, a poskytovala i skupinám, které se nejvíce odlišovaly od přísného kalvinismu, tolik svobody, pokud to bylo možné, jenom pokud se chovaly loajálně vůči vládě. To se ovšem nijak nesrovná-

valo s názory pravověrných kalvinistů. Ti by byli chtěli pronásledovat jinověrce ohněm a mečem, nebo aspoň v tom smyslu hovořili z kazatelen a psali v mnoha svých spisech. A nejméně byli ovšem srozuměni s tím, že vládu v zemi by měla v rukou společenská vrstva, která nebyla pravověrná. Jejich nesnášenlivost se ostře odlišovala od snášenlivého postoje samotného Viléma Oranžského a lidí, jako byli básník Coornhert a politik Oldenbarnevelt. Pokud šlo o posledního, je třeba zdůraznit, že jeho náboženské názory ve srovnání s jeho politickým přesvědčením tvoří samy o sobě celou kapitolu.⁴⁷

Tím se dostáváme na pole vztahu církve a státu v Nizozemí na počátku 17. století. V zemi vládli regenti, tj. představitelé velké kupecké a podnikatelské buržoazie, kteří se nemínili nechat ovládat bojovnými kalvinistickými kazateli (predikanty), usilujícími o vliv na veškerý společenský a politický život v zemi, takže byli často v opozici proti regentům. Predikanti nešířili ze svých kazatelen jenom slovo boží, ale vyjadřovali také svoje mínění o současných politických a společenských otázkách. Tím ovšem vykonávali velký vliv na své věřící. Hráli značnou úlohu ve veřejném životě a představovali činitele, s nimiž museli počítat i regenti. S tímto problémem souvisela ještě sporná otázka převahy provincie Holland nad ostatním Nizozemím. Vztah mezi církví a (světskou) vrchností řešila každá provincie víceméně nedokonale samostatně, a zejména církevní řád býval důvodem ke značně prudkým konfliktům mezi vrchností a predikanty. Oldenbarnevelt se zasadil se vši svou diplomatickou dovedností a státnickým rozumem v této věci, ale ani jím prosazený církevní řád z roku 1591 nedokázal odstranit existující protiklady.

Tyto protiklady, původně vyplývající z teologických rozporů, vedly od konce 16. a počátku 17. století k boji mezi dvěma stranami. Jednu tvořili regenti, především regenti z provincie Holland, druhou kalvinističtí predikanti a profesori, šlechta, zejména z východních provincií, vojsko a značná část měšťanstva. Manželé Romeinovi velmi správně poznamenávají, že městský lid i sedláci na venkově nehráli žádnou politickou úlohu. „Politická aktivita těchto dělníků a maloměšťáků se omezovala sem tam na nějaký sluk nebo plundrování, obyčejné z návodu predikantů.“⁴⁸ Na začátku 17. století obě strany dostaly po představiteli; strana regentů se postavila za vedoucího státníka, Oldenbarnevelta, protivná strana považovala za svého vůdce místodržícího, prince Mořice Oranžsko-Nassavského. V obou těchto postavách se projevil rozpor mezi přísnými kalvinisty (*preysen*) a snášenlivými protestanty (*rekkelijken*).

Výbuch těchto konfliktů, který povede roku 1619 až k pádu Oldenbarnevelta a k vítězství přísných kalvinistů, dostal podnět ve sporu dvou profesorů bohosloví, Gomara a Arminia, týkajícím se učení o predestinaci (předurčení). Konflikt nezůstal lokalizován na prostory university, nýbrž šířil se rychle jako požár. „Z universitních kateder zachvátil plamen kazatelen a z kazatelen zachvátil davy.“⁴⁹ Neboť i davy se začaly hádat o rozdíly v teologickém učení. Vhrzku byl veškeren nizozemský lid rozdělen do dvou táborů, které proti sobě bojovaly slovem i písmem, ale také drsnějšími způsoby. Lidé se stávali straníky umírněných arminianů nebo přísných gomaristů, ohnivě se vrhali do boje, který brzy dostal podobu národního dramatu. Roku 1610 odevzdali arminiané stavům provincie Holland výklad svého stanoviska, tak zvanou Remonstranci. Gomaristé následovali jejich příkladu s „Kontraremonstrancí“ roku 1611 a požadovali, aby byl svolán národní synod církve, který by svou většinou rozhodl o sporu. Na počátku roku 1611 se nekonečně vyjednávalo mezi oběma stranami, ale výsledek

nebyl žádný. Proto se pokračovalo na všech frontách v boji. Oldenbarnevelt nebyl nakloněn svolání národního synodu, na němž by podle vši pravděpodobnosti zvítězili gomaristé. Boj se odehrával také na zasedání stavů provincie Holland, na němž amsterodamský purkmistr Reinier Pauw vedl opozici proti Oldenbarneveltovi. Princ Mořice se zatím snažil uhájit si neutrální postavení, což se mu dařilo až do roku 1617.

Taková tedy byla vnitropolitická situace v Nizozemí, když zde meškala krátce Komenský. Ve srovnání s ní poskytovaly mezinárodní vztahy Nizozemí trochu klidnější obraz. Republika se od doby společného boje proti Španělsku a Habsburkům cítila spojencem Anglie a Francie, i když roku 1609 tento boj byl dočasně příměří přerušena. Dobré vztahy k Francii a Anglii byly v té době především dílem diplomatického přehledu Oldenbarneveltova. Na východních hranicích Republiky doutnal od roku 1609 konflikt ve sporu o dědictví v knížectvích Jülich, Cleve a Berg. Roku 1613 to vypadalo tak, že na východě mohl každým okamžikem vypuknout vojenský konflikt. Ale ten se zatím podařilo odvrátit — teprve v květnu 1614 obsadil Moric Oranžský město Jülich a jeho španělský protivník Spinola vytáhl z jižního Nizozemí a obsadil město Wesel. Mořice na to odpověděl obsazením měst Rees a Emmerich, aby chránil východní hranice Republiky. Válečné nebezpečí bylo nakonec zažehnáno v listopadu 1614, kdy byla uzavřena smlouva v Xanten, která přinesla jistý kompromis a zachovávala rovnováhu sil. I to posílilo Nizozemí, jehož prestiž stoupla díky Oldenbarneveltove diplomacii, jež roku 1613 urovnala konflikt mezi Švédskem a Dánskem, takzvanou válkou Kalmarskou.⁵⁰

Na jaře roku 1613 došlo v zélandském přístavním městě Vlissingen k slavnostní události. 28. dubna zakotvila v přístavu anglická válečná loď *Prince Royal*, která měla na své palubě kurfiřta Fridricha V. Falckého a jeho nevěstu, Alžbětu Stuartovnu, dceru Jakuba I., krále Velké Británie, kteří se po sňatku vraceli do Fridrichova sídla v Heidelbergu. Ze jeli přes Nizozemí, nebylo nijak překvapivé. Jednak to byla obvyklá cesta, jednak existovaly úzké svazky mezi Republikou a mladým kurfiřtem. Fridrich byl vnukem Viléma Oranžského a princ Mořice, jeho strýc, byl po smrti jeho otce jedním z jeho poručíků. Mořice se také zasadil o uskutečnění sňatku mezi mladým princem a dcerou anglického krále. Poslal také svého mladšího nevlastního bratra, pozdějšího místodržícího Frederika Hendrika s Fridrichem Falckým do Anglie, který se také stal svědkem při uzavření sňatkové smlouvy. Jakmile mladý pár přistál ve Vlissingen, spěchal Mořice, aby jej pozdravil. Nadto byl Fridrich hlavou Unie německých evangelických knížat, protichůdce katolické Ligy, v jejímž čele stál Maxmilián Bavorský, a nebyl tedy bezvýznamným článkem opozice proti Habsburkům. Při Fridrichově cestě do Anglie, která také vedla přes Nizozemí, vyjednával Oldenbarnevelt s jeho ministry Plessenem a Solmsem o případném spojeneckém svazku mezi Uníí a Republikou.⁵¹

Přijezd Fridricha Falckého a Alžběty Stuartovny byl zvětšen i dvěma nizozemskými malíři, totiž Janem Hendriksz. Vroomem a Adriaanem van de Venne. Posledně jmenovaný také zhotovil o této události tisk, který vydal slavný nizozemský tiskař Nicolaes Visscher (Piscator).⁵²

Z Vlissingen se Fridrich s Alžbětou odebrali do Middelburgu, hlavního města Zélandu. Tam Fridrich nechal svoji choť několik dní samotnou a sám odejel do Haagu, kde podepsal jako hlava Unie smlouvu s generálními stavy. Při svém jednání s „Velkomožnými pány“ (*Hoogmogende*) byl podporován schopným

vyslancem Anglie u Republiky, Winwoodem. Tato smlouva o vzájemné pomoci v případě války musela být ovšem ještě ratifikována evangelickými knížaty na nejbližším sjezdu Unie, což se stalo o rok později. Nizozemský historik Den Tex soudí, že tato smlouva představovala nebezpečný dokument, neboť „mohla vytvářet falešné zdání bezpečnosti, která ve skutečnosti neexistovala. Neboť knížata, ale především také jihoněmecká města, která byla členy Unie, nepomýšlela vážně na to, že by vypravila posily do dalekého Nizozemí, protože dobře věděla, že také generální stavové se nebudou aktivně angažovat ve válce, vedené na Dunaji“.⁵³

Z Middelburgu odejela Alžběta přes Rotterdam, kde se k ní opět připojil Fridrich, do Haagu, kde byla se vši nádhrou přijata generálními stavy, stavy provincie Holland a místodržitelovým dvorem. Jednou z nejnepinavějších zábav, které byly pro hosty připraveny, byla projížďka po pláži ve Scheveningen na Stevinových vozících s plachtami. Bohužel nebyl dost silný vítr, takže princ Mořic nemohl ukázat svoji osobní zálibu tak přesvědčivě, jak se mu to podařilo roku 1600, kdy s knížecí a šlechtickou společností urazil dráhu ze Scheveningen do Petten za méně než dvě hodiny.⁵⁴

19. května odejel Fridrich sám do Utrechtu, kde byl přijat městskou obcí, která jej poctila latinskou básní, a jel dále rychle přes Nijmegen a Meurs do Heidelbergu, aby tam všechno připravil pro příjezd své choťi. Ta zatím ještě navštívila některá holandská města. V Leidenu navštívila universitu, či jak se tehdy říkalo akademii, v Haarlemu, městu plátna, dostala darem nádhernou dětskou vybavičku, v Amsterdamu byla uvítána básní, kterou složil Pieter Cornelisz. Hooft a rozsáhlými oslavami. V Utrechtu se vyšplhala nahoru do věže dómu. Odtud přes Arnhem a Emmerich opustila území Republiky. Její otec, král Jakub byl tak spokojen s průběhem návštěvy své dcery v Nizozemí, že koncem května poslal generálním stavům výmluvný poděkovací list.⁵⁵

Komenský strávil roku 1613 v Nizozemí jenom krátkou dobu, a jak už bylo řečeno, jsme o jeho návštěvě velmi špatně informováni. Nevíme ani přesně, kdy byl v Nizozemí, ani zda mimo Amsterdam navštívil také některá jiná nizozemská města. Jistou oporu pro stanovení doby jeho seznámení s Republikou nám poskytuje datum, kdy se zapsal v Heidelbergu jako posluchač teologie; to bylo 19. června 1613. Jeho cesta do Nizozemí musela se tedy uskutečnit před tímto datem, a tak je pravděpodobné, že se Komenský účastnil slavného přijetí pozdějšího Zimního krále a Zimní královny v Nizozemí, navenek klidně žijícím, uvnitř však zmítaném vnitřními boji.

Ještě blíže se k falckým novomanželům nepochybně dostal další člen rodu Žerotínů, Jan Jetřich, který od roku 1612 studoval v Heidelbergu a počátkem roku 1613 jel s průvodem Fridrichovým do Anglie a účastnil se v únoru snátku ve Whitehallu. Protože Jan Jetřich se účastnil cesty Fridrichovy na žádost a na základě podpory Karla st. ze Žerotína, o jehož zájmu na osudech mladého Komenského není pochyb, je velmi pravděpodobné, že také cesta Komenského a Tity byla uskutečněna z popudu Žerotínova a že se Komenský vydal do Heidelbergu v doprovodu Jana Jetřicha ze Žerotína.⁵⁶

Matouš Titus, Jan Amos a Jiří z Valdštejna nebyli ovšem posledními předbellohorskými návštěvníky z řad české mládeže, hledající v Nizozemí vzdělání. Několikrát zjevně Nizozemím prošel vychovatel řady mladých šlechticů Jan Opsimathes, jenž se znal s politickými předáky stavovské opozice, Václavem

Vilémem z Roupova, Václavem Budovcem z Budova a Janem Myllnerem a jenž se na svých cestách po západní Evropě dostal, zejména roku 1616 v Anglii, do mezinárodního okruhu reformačně-humanistického, k němuž patřili stejně Lancelot Andrews, biskup v Ely, publicista Marc Antonio de Dominis, curyšský profesor Kašpar Waser a jeho syn Jan i Casaubon, Vossius a Grotius.⁵⁷ Koncem téhož roku 1616 dorazil do Nizozemí se svými svěřenci, Jiřím Vratislavem z Mitpovic a na Litně a Janem Ostrovcem z Královic, mistr Petr Fradelius, rodák ze slovenské Štiavnice a člen učitelského sboru pražského Karolina. Fradelius byl chráněncem svého krajana, Vavřince Nedožierského, ale patřil také k okruhu Václava Viléma z Roupova, jehož navštěvoval na jeho zámku v Žitenicích u Litoměřic, a cestu po zahraničí mu urovnával také Václav Budovec z Budova. Přes Aitdorf navštívil Fradelius J. J. Grynaea v Basileji, Filipa du Plessis-Mornay v Saumuru, pobyl v Angers a Paříži a ve „vlasti Bodinové“ si získal řadu přátel. Roku 1616 byl v Anglii, kde král Jakubovi věnoval veršovanou skladbu přátel. Roku 1616 byl v níž vychvaloval „britského Šalomouna“ a odsuzoval úklad katolicko-španělské strany. Koncem roku 1616 byl Fradelius v Haagu, kde onemocněl a po několik týdnů prý požíval pohostinství samého místodržícího Mořice Oranžského. Ale ani tady nezahálel a doporučoval pražským přátelům pozoruhodné knihy, zejména Casaubonova Cvičení.⁵⁸

Fradelius se ve svých skladbách napsaných do roku 1617, kdy se vrátil do Prahy k učitelské činnosti na karolinské akademii, projevoval jako průměrný básník, ale zároveň také jako zvidavý mladý muž, navazující styky s předními učiteli západní Evropy. Hlásil se k dílu politického teoretika Jeana Bodina a dopisoval si se Scaligerem, Thouanem, znal díla Casaubonova — ale vážil si také práci španělského humanisty Luise Vivese. To, čemu se od nich naučil, použil potom ve zbývajících čtyřech letech svého krátkého života, věnovaných působení na pražské akademii. Je ovšem docela logické, že v Praze oživil jeho styky s Budovcem, pánem z Roupova i Janem Albrechtem Smiřickým ze Smiřic.

Ze stejného prostředí, z řad stavovské protihabsburské opozice, pocházeli i poslední předbellohorští studenti, kteří z Čech odešli do Nizozemí. Dne 17. listopadu 1619 se na leidenskou universitu zapsal asi poslední z nich, Adam ze Švamberka, se svými průvodci Sebestiánem Marcellem a Adamem Zandovským. Adam ze Švamberka byl syn Jana Jiřího a bratr Petra ze Švamberka, spoludědiců držav patřících kdysi poslednímu Rožmberkovi, Petru Vokovi, jenž začátkem šedesátých let 16. století stál na počátku galerie českých návštěvníků Spojeného Nizozemí.⁵⁹

Jana Amose jsme opustili při jeho příchodu do Heidelbergu. Jestliže v Herbornu, kde, jak se zdá, především doháněl mezery ve svém vědění, orientovaném humanisticko-reformačně, získal pod vedením Jana Fischera-Piscatora zálibu v biblismu a sklon k chiliasmu, příznačný také pro Jana Jindřicha Alsteda, znamenala návštěva Nizozemí a pobyt v Heidelbergu další mohutný proud podnětů pro vnímavou duši mladého Jana Amose. Byl-li Herborn považován za kus Nizozemí na německé půdě, platilo to do jisté míry i pro falcké hlavní město. Ostatně čeští studenti, např. Pavel Ješín, přicházeli běžně z Herbornu do Heidelbergu. S Ješínem prošel roku 1609 Heidelbergem i slovitný doktor Jessenius, kdysi rektor wittenberský, spolu s Ješínem průvodce Jana Smila z Michalovic, syna vliv-

něho představitel stavovské opozice Bohuslava z Michalovic. Jessenius se dostal do Prahy prostřednictvím Tychona Brahe a Nizozemce Jakuba Typoesta-Typotia. Typotius vydával jako císařský historiograf pamflety, v nichž popularizoval protitureckou politiku Rudolfa II.; za pomoci významných dvorských umělců vydával od roku 1601 také *Symbola*, symboly vynikajících osobností, jež jsou dobrým příkladem rudolfinského manýristického umění. Na konci druhého dílu doprovodil Jessenius svými verši naturalistickou rytinu Jiljího Sadelera. Po smrti Typotiové psal doprovodný text jeho krajan, císařský tělesný lékař Anselm de Boodt, pocházející z Brugg.⁶⁰ K Typotiovi a jeho dílu se však Jessenius vracel až do své smrti.

V jeho politickém postoji však došlo ke změně. Jessenius, jenž dlouho počítal s kariérou na dvoře Rudolfa II. a pak jeho bratra a protivníka Matyáše se poněkud dostával na platformu stavovské opozice. Po návratu z velké cesty po německých univerzitách, včetně Marburku a Heidelberka, vydal Jessenius roku 1611 ve Vídni *Řeč k Matyášovi, králi uherskému a českému*, v níž se jako vzor hrdinů objevují z ničeho nic Batavové-Nizozemci, kteří si kdysi povolali Matyáše, do své země, když se nizozemský lid jako „srdnatý belgický lev“ pozvedl proti cíti vládě. Roku 1613, po zmaru posledního pokusu Rudolfa II. zmocnit se s pomocí Pasovských vlády, přetiskl Jessenius ve Frankfurtě *Řeč* a doplnil ji přehledem habsburské genealogie, v němž „srdnatý belgický lev“ se autorovi stal opět vzorem pro lid, bránci se proti tyranii. Následujícího roku tamtéž vydal Jessenius i svoje pojednání proti tyranům, sepsané za studentských let v Padově.⁶¹

Jestliže pobyt na univerzitách orientovaných v duchu reformačně-humanistickém působil tak silně na politické povědomí staršího už lékaře, působil jistě daleko silněji na vnímavé a tvárlivé mysl mladších návštěvníků. Tím spíše, že od nedávna víme, že ani v Heidelberku neztratil Jan Amos přímé spojení s Nizozemím. Jeho zájem o dějiny českého husitství posílilo setkání s nizozemským diplomatem a právníkem Brederodem, který, jak jsme už slyšeli, byl v úzkém spojení s Karlem st. ze Žerotína a o Čechy měl opravdový zájem. Do rukopisu osmého svazku *Akt Jednoty* připsal později Komenský k pasáži, v níž se líčilo, jak doktor Nýdburk, rádce císaře Maxmiliána II. nabádal bratry, aby se starali o dějiny své církve: „Nepilnost Čechů, na niž přede mnou i P. Brederovius v Heidelberku leta 1613 velice naříkal.“⁶²

Co si tedy mladý Komenský odnášel s sebou do vlasti, když na jaře roku 1614 putoval přes Norimberk (a můžeme se domnívat i přes norimberskou akademii v Altdorfu) a přes Prahu se vracel pěšky na rodnou Moravu? Není pravděpodobné, že se nezastavil v Praze u souvěrců a krajanů, mezi nimiž byl i nosislavský rodák M. Václav Vlaverinus, který se podílel na pokuse rektora Martina Bacháčka z Nauměřic o reformu škol, Bacháčkových „klassí“. Střediskem jednoty byla Betlémská kaple, kterou získala jednota na základě *Majestátu a Perseutání*, ale o níž museli neustále bojovat s přituhujícím habsburským režimem v zemi. Jednoho z mistrů z Karolina znal Komenský z jeho díla: profesora Vavřince Benediktí Nudožerského, překladatele žalmů, jenž zemřel roku 1615 a jehož Komenský vzpomněl ještě ve svém listu k P. Montanovi z roku 1661.⁶³

Domů se Komenský vrátil s rozhodnutím posloužit svým rodákům, své „vlasti a jazyku svému“. Poznal z vlastní zkušenosti nedostatky bratrského školství a hodlal nyní podle Alstedova vzoru přiblížit svým rodákům obecnou vzdělanost. Ve svých předmluvách k nikdy nedokončenému *Divadlu veškerenstva*

reči (*Theatrum universitatis rerum*) načrtl program univerzálního, všeobecného vědění. „Vzdělaným svého národa“ doporučoval jako vzor „Italy, Francouze, Němce, Angličany, Nizozemce, kteří všechnu moudrost Řeků a Římanů znamenitě rozvedli do svých řečí. Nic není ve vědách, nic v dějinách, nic ani zřejmého ani tajného, co by tyto neodevzdali ke čtení svým krajanům. Ale kdo z vás poskytl něco podobného naší vlasti?“

Mezi vzory a podněty k tomuto prvnímu encyklopedickému projektu měl své místo asi i spis polyhistora Th. Zwingera-Base *Theatrum vitae humanae*, který byl u nás znám. Byl mj. odkázán Viktorinem Slánským pražské akademii a není divu, že si je Komenský excerpoval pro své nikdy nenapsané *Divadlo*. Našel nakonec jenom vyjádření v několika pracích, které měly být původně součástí *Divadla*. Nejdále, jak se zdá, pokročily Komenského práce na *Pokladu jazyka českého*, zničeném při požáru Lešna roku 1656. Ztracené práce o dějinách Moravy a jejich starožitnosti vycházely ze zájmu, který v té době projevoval o české náboženské dějiny nejenom Nizozemec Brederode, ale také publicisté Unie, vydávající v Hanavě řadu pramenů k českým dějinám.⁶⁴ Ani tyto spisy, ani Komenského skládání o starožitnostech Moravy a minulosti rodu Žerotínů nepřekročily asi rámec kompilací, ale dochované zprávy o jejich dokumentaci ukazují, že autor měl k dispozici rodinné listiny a asi také žerotínskou knihovnu, chovanou na zámku v Náměšti nad Oslavou.

Pozoruhodnější je historická argumentace anonymního a rukopisné dochovaného *Retuňku proti Antikristu a svodům jeho*, který patří do doby kolem nebo po roce 1617, kdy Komenský už asi působil jako správce německého bratrského sboru ve Fulneku, na panství Jana st. Skrbenského z Hříště, spřáteleného s Žerotínem. Podíl Komenského na této polemické práci zatím neznáme. Je to výmluvný protest proti habsbursko-katolické reakci, volající po jednotě nekatolíků a snažící se získat pro odpor stavovskou opozici lákavým požadavkem sekularizace církevních statků, kterých na Moravě bylo hodně. *Retuňk* vychází z protestantského chápání historie jakožto dějin pravé církve Kristovy, tj. církve reformované, bojující proti papeženskému Římu. Opírá se o rozsáhlou, ale celkem běžnou publicistickou literaturu a zařazuje boj českých husitů do řady bojů, které proti Římu vedli v 16. století francouzští hugenoti, nizozemští odbojníci proti Španělům a nakonec benátská signorie, chránící P. Sarpího. *Retuňk* podobně jako raná díla Komenského vyrůstal z živné půdy reformačně-humanistické vzdělanosti a domácích tradic; po této stránce se obojí blíží historiografické produkci předbělohorského českého měšťanstva.

Nezdá se tedy, že je spravedlivé dosavadní odsuzování předbělohorského písemnictví jakožto písemnictví izolovaného od ostatní Evropy i od současného politického dění. Naopak, *Retuňk* vyšel z obav z hrozící habsburské ofenzívy, která roku 1617 dosáhla výchozího úspěchu zvolením Ferdinanda Štýrského (pozdějšího Ferdinanda II.) za příštího českého krále. Volba byla umožněna tajnou dohodou mezi rakouskými a španělskými Habsburky, uzavřenou v Praze na základě úsilí španělského vyslance hraběte Oñate, a byla současně chápána jako počátek tuhého „regimentu“ dvorské „španělské“ strany. Česká stavovská opozice roku 1617 zle zklamala a její předáci trochu opožděně si začali uvědomovat vážnost politické krize. Doufali zjevně v pomoc stavů moravských i evangelických stavů zemí rakouských a uherských, v pomoc německé Unie i Spojeného Nizozemí, jemuž mělo roku 1621 vypršet dvanáctileté příměří, uzavřené roku 1609 se Španěly. Proto se čeští stavové odhodlali k otevřenému

povstání. Zdálo se jim, že jde o podobnou situaci, v jaké se před půl stoletím ocitli stavové nizozemští na počátku odboje proti Španělům. Z tohoto hlediska bylo české stavovské povstání pokusem o vyřešení české politické a sociální krize ale pro celý český národ.

II. KOMENSKÝ A ČESKO-NIZOZEMSKÉ OBDOBÍ TŘICETILETÉ VÁLKY

„Generální stavové se zdráhají jednat o rybolovu za dnešní situace v Německu a Čechách (ted),... když užívají všech svých sil, aby pomohli vladaři, který je tak blízký Jeho Veličenstvu (králi Jakubovi), a doufali proto, že Jeho Veličenstvo nebude je v této chvíli nutit k věci, o níž neradi slyší všichni lidé v těchto provinciích. Odpověděl jsem, že uznávám, že to je všechno pravda... ale pokud jde o Německo a Čechy, že nevidím, co mají společného s rybolovem na pobřeží Anglie, Skotska a Irska.“

Sir Dudley Carleton, anglický vyslanec v Haagu, st. sekretáři Nauntonovi, 8. února 1620, *Carleton Letters*, 1775, s. 437.

1. Česká válka 1618-1620 a Komenský

Na prahu roku 1618 ležel nad Čechami i Spojeným Nizozemím stín obav a nepokoje. Čeští nekatoličtí stavové soudili, že byli Habsburky zaskočeni a že se dvorská strana chystá k likvidaci pozic, jež si stavové vydobyli v Majestátu a Porovnání. V Nizozemí gomaristé neskrývali své přesvědčení, že Dvanáctileté příměří nebude obnoveno a že roku 1621 obnovení války se Španělskem přinese generální útok na španělské državy v Západní Indii. Jinak ovšem mezi oběma zeměmi byly zásadní velké rozdíly ve vývoji hospodářském i sociálním, a ty se časem spíš zvětšovaly než zmenšovaly. Hospodářské zájmy, které by obě země k sobě poutaly, byly jenom skrovné a střední Evropa nepatřila k oblastem, které by byly pro kapitalistické podnikatele z Amsterodamu životně důležité. Strategický význam českých zemí naproti tomu byl značný. Protože mezi obojím Nizozemím vyrostly dvě opevněné linie, střetali se od doby války o Jülich a Kleve Španělé a Nizozemci v Porýní. Bylo jenom otázkou času, kdy se střetnou v Rýnské Falci, v Podunají a v českém prostoru.

V českém politickém a duchovním životě hrálo Spojené Nizozemí, jak jsme viděli, úlohu velmi významnou. Zejména radikální představitelé politického kalvinismu byli zcela na straně Nizozemců v jejich odporu proti španělské monarchii. Spojené provincie byly považovány za přirozené spojence všech nepřátel Habsburků, Španělska a katolické církve a za jádro všech protihabsburských koalicí.¹

Skutečnost, že hospodářská a sociální struktura obou zemí byla značně odlišná, znamenala ovšem, že česká stavovská opozice čekala od Spojeného Nizozemí víc, než jim toto mohlo poskytnout. Čeští pozorovatelé si neuvědomovali

význam vnitřního nizozemského konfliktu a spoléhali, značně anachronisticky, na prince Mořice a jeho okolí. Gomaristé a oranžisté neměli ve skutečnosti tak volné ruce, jak si to představovali defenzoři a později direktori Albrecht Jan Smiřický ze Smiřic, Radslav Vchynský, Václav Vilém z Roupova a Petr Mylner. Existence britsko-nizozemských protikladů nebyla pravděpodobně v Čechách známa a její význam byl zastiněn leskem dynastického spojení mezi Falci a Velkou Británií.

Nizozemské veřejné mínění bylo na jaře 1618 do té míry zaměstnáno konfliktem mezi gomaristy a arminiány, že zprávy o pražské defenestraci, tj. o převratu v Praze, rozšiřované listy direktorské vlády a osobním poselstvím Smiřického a Porsia, neměly větší ohlas. Rozhodně necítili osudové sepětí s Čechami v Haagu tak hluboce, jako sepětí záležitostí rakouských a španělských Habsburků. Už v červnu 1618 se ve Vídni říkalo, že jenom pomoc z Madridu může zabránit odpadnutí českých a uherských zemí a vytvoření *Confederationes* podle nizozemského vzoru. Jestli Madrid nepomůže, psal kardinál Khlesl císařskému vyslanci v Madridu Khevenhüllerovi, „pak se Čechy stanou holandským státem“.²

Až do podzimu 1618 všechno písemné úsilí pražské vlády bylo bezvýsledné a na její dopisy se jí nedostalo odpovědi. Dodatečně byl za to viněn Oldenbarnevelt, neboť až do léta 1618 byl rozhodujícím činitelem, formujícím zahraniční politiku generálních stavů. Z toho, co víme o jeho názorech na závazky vůči německým protestantským knížatům, je ovšem jasné, že se do českých záležitostí pouštět nechťel.³ Ale přesto byly první oddíly, které Češi dostali ze zahraničí, vypraveny z nizozemských subsidií. Šlo o oddíly Mansfeldovy, naverbované ovšem proti Španělům v severní Itálii někde kolem Curychu, které Karel Emanuel Savojský dal k dispozici Fridrichovi Falckému a jeho českým přátelům. Jeden z Mansfeldových důstojníků, hejtman Frenck, se účastnil dobývání města Plzně a na přelomu listopadu a prosince 1618 byl vyslán jako český zmocněnec do Haagu, aby tam žádal o poskytnutí pomoci. Ale ani on neměl do konce roku 1618 úspěchy, ačkoli veřejné mínění, soudě podle rostoucího počtu pamfletů, relací a novin věnovaných Čechám bylo stále rozhodněji na straně českých stavů.

Počátkem roku 1619 se za Čechy přimlouval i Fridrich Falcký ústy svého vyslance Kryštofa z Donína. Pražská direktorská vláda měla v Haagu v březnu a dubnu své „agenty“, Frencka a Eliáše Rosina z Javorníka. Teprve poté, co Oldenbarnevelt zemřel před haagským Binnenhofem na popravišti, dostalo se Čechům od generálních stavů příslibu, že jim bude poskytována měsíční podpora, myšlená jako půjčka, ve výši 50 000 zlatých. Za tyto peníze naverboval Frenck jeden pluk mušketyrů, s nímž na prahu léta 1619 dorazil na české bojiště. Tehdy také poprvé se do styku s Čechy dostal pozdější „patron“ Komenského Louis de Geer. V polovině srpna 1619 opatřil de Geer za částku 4 280 zlatých výzbroj pro dva pěší praporece, které pro doplnění Mansfeldových oddílů naverbovali hejtmani Roetert van Lanscroon a Joachim te Goltstein.⁴ Koncem září téhož roku byly oba praporece pobity sedláky v západních Čechách na Žatecku, když si počínaly jako v dobyté zemi. V březnu následujícího roku vybavil de Geer zbraněmi poloviční pluk sasko-výmarského vévody Jana Arnošta. Výzbroj měla cenu 20 700 zlatých a čeští zástupci se zavázali, že na ni do tří měsíců zaplatí 27 000 zlatých. Šlo tedy ze strany de Geerovy o docela slušný obchod.⁵

Dohled na využití nizozemských subsidií měl v Praze malíř Jakub

Hoefnagel a v Haagu Philibert Du Bois, oba rodáci z Nizozemí a členové drobné nizozemské kolonie v Praze. Jiní její členové, třeba kupec Snouckaert, dodávali zbraně, zejména z Norimberka, české armádě. Snouckaertův vyučenec Jan de Witte opatroval direktorské vládě úvěry, ale tytéž služby tajně poskytoval i jejich protivníkům, rakouským Habsburkům.⁶ Jménem direktorů s těmito pražskými „Nizozemci“ po smrti Smiřického vedli korespondenci zejména prezident vlády V. V. z Roupova a Petr Mylner. Na srpnovém jednání českého sněmu využil V. V. z Roupova propagačně nizozemských subsidií ve prospěch kandidatury Fridricha Falckého na český trůn. Mylner, jak se zdá, byl svými sympatiemi spíš na straně těch, kteří chtěli volbu odsunout. V Haagu se tvrdilo, že v Praze je skupinka „republikánů“, kteří by dali přednost tomu, aby se Český stát co nejdříve spojil se Spojeným Nizozemím, Benátkami a švýcarskými kantony. V každém případě byly tyto plány asi většinou nizozemských politiků považovány za fantastické a její představitelé nebyli s to zabránit volbě Fridricha Falckého. Ta byla uvítána jenom okružem kolem Mořice Oranžského, generální stavové řádně nadšení neprojevali.

Většinou však nizozemské vládní kruhy ve volbě viděly „velkou příležitost“, jak ohrozit postavení Habsburků. A protože v druhé polovině 1619 pomoc, kterou Čechové dostávali z Nizozemí, se nerovnála ani polovině toho, co Vídeň dostávala z Madridu a Bruselu, nebyly vyhlídky ani tehdy růžové. Tím méně, že se ukazovalo, že oddíly, přicházející z Nizozemí, nejsou disciplinované a ani vojensky nevynikají. Mansfeldovy oddíly zklamaly, Frenck se do boje nehrnul a o ostatních oddílech by bylo lepší pomlčet. „Nydrlendři“ sice si nezískali tak zlou pověst, jako jejich krajané z jižních provincií „Balouni“-Valoni, ale radosti z nich měli v Praze pramálo. A protože ani Fridrich nepřivedl do Čech větší kontingenty a jeho finanční potence byla nevalná, došlo na přelomu let 1619–1620 k rozhodnému přesunu v poměru sil, který do té doby byl vyrovnaný, ve prospěch císařských sil.

Marně se vyslanci nového českého krále snažili ze všech sil, aby získali mimo měsíční subsidie velkou mimořádnou půjčku, která by umožnila zaplacení dlužného žoldu armádě, v níž docházelo ke vzpourám. V lednu 1620 byla tato jednání vedena Dr. F. Rossellem, v únoru pražským měšťanem Abrahamem Sixtem a agentem Unie Buwinckhausenem. Všechno, čeho oba dosáhli, bylo vyslání dalších vojenských posíl — nové finanční prostředky nezískali. Ze Spojeného Nizozemí odešly do Čech poloviční pěší pluk vévody Sasko-Výmarského, jeden jízdní pluk Stürumův a dvě pěší komanie, jímž velel Skot podplukovník John Seton, který sloužil v armádě generálních stavů.

Ale počátkem června 1620 Frenckovi vojáci způsobili velké povstání sedláků v okolí jihočeského Tábora a Bechyně, zatímco Stürumovi rejtaři vyprovokovali konflikt se sedláky v Únhosti u Prahy. A také na sasko-výmarské vojáky docházely stížnosti. Celkem přišlo z Nizozemí do Čech pět až šest tisíc vojáků a českým agentům bylo vyplaceno 550 000 zlatých. To byla jistě značná částka, ale nebyla tak velká, aby mohla přivodit nějakou radikální změnu. Nadto byla vyplácena po částkách a s velkým zpožděním. Opatrní páni generální stavové se prostě nemohli rozhodnout k rozhodnějšímu mobilizování svých možností — na rozdíl od Španělů, jejichž hospodářská situace byla katastrofální, ale kteří své prostředky i v roce 1620 mobilizovali daleko rozhodněji. Nepříznivé důsledky „opatrnosti“ pánů stavů v Praze a v Haagu nedaly na sebe dlouho čekat.

Podplukovník Jan van Mario, který psal z českého ležení do Haagu

pravděpodobně situací zprávy, kázal však hluchým uším. Ohrožení Čech rostlo a rychlejším se tempem. V soudobé publicistice se ozývaly hlasy, že čeští a nizozemští obránci „páně demokracie“ nemají naději proti habsburským bojovníkům za „pánou monarchií“. V Haagu se vynořil plán, jak zachránit Čechy a zároveň zajistit obranu Rýnské Falce rozhodným útokem na španělské Nizozemí. Ale do tohoto útoku se ani generálům nechtělo před vypršením Dvanáctiletého příměří, tj. před jarem 1621.

Mimoto nebylo možné „velký plán“ uskutečnit bez spolupráce s Angličany. Avšak anglo-nizozemské vztahy byly právě na jaře 1620 v krizi po sporech o práva rybolovu a po otevřeném útoku Nizozemců na anglické faktorie v dnešní Indonésii. A tak jakmile Madrid schválil plán arcivévodě Alberta (9. května 1620) na současný útok španělských oddílů Spinolových na Fale a Maxmiliána Bavorského na Horní Rakousy a Čechy, byly české země vojensky ztraceny.

V české armádě, která měla v létě 1620 soustředěný útok na Čechy odvrátit, tvořily oddíly naverbované v Čechách asi čtvrtinu sil, oddíly naverbované v Nizozemí nebo za nizozemské peníze asi jednu osminu. Protože půjčka z Nizozemí na zaplacení dlužného holdu nedošla, upadala morálka stále více. Nizozemský postup je ovšem možno vysvětlit. Koneckonců Nizozemcům záleželo především na obraně vlastní země, a proto do Čech byly posílány druhořadé síly. V létě 1620 se stávala obrana Falce důležitějším úkolem než pomoc pro Čechy. Proto do Falce byl vyslán pod velením prince Frederika Hendrika „létací sbor“; jeho posup byl zmařen kapitulantou politikou Unie, která Ulmskou smlouvou se přihlásila k neutralitě v nastávajícím boji o Čechy a Fale; tím byly dokořán otevřeny dveře Španělům do střední Evropy. Ani když začal Spinolův útok v Porvín a když Maxmilián pokořil stavy v Horních Rakousích, nezměnila se politika Jakuba I. a jeho iluze o lokalizaci a urovnání konfliktu.

Zprávy posílané Janem van Mario i jinými stoupenci Spojeného Nizozemí z českého bojiště, umožňují nám krok za krokem sledovat zhoršující se postavení Čechů. Obrana země a Prahy, jejího hlavního města, byla ochromována zvrácenou diplomacií stuartovského dvora, který radil k vyklizení Čech bez boje. Byla ochromována sešskými povstáními, protože sedláci už odmítali rozeznávat mezi královskými a císařskými vyděrači. Ve městech rostla apatie, část šlechty a měšťského patriciátu začala navazovat zrádná spojení s nepřítelem. Mezi těmito obojživelnými činiteli byli i členové pražské nizozemské kolonie, především Jan de Witte, který hrál zcela obojakou úlohu.

A tak v bitvě na Bílé hoře před Prahou si 8. listopadu 1620 vedli Valoni v císařské armádě lépe nežli Stirumovi rejtari nebo pěchota Sasko-Výmarského. Mansfeldovy oddíly ležely nečinně v Plzni a dělostřelectvo, které v bitvě scházelo, uvázlo cestou někde u Karštejna. Frenckův pluk držel v jižních Čechách Tábor, Szonovi mušketýři drželi Třeboň a některá menší místa tamtéž. Bitva sama nebyla nijak rozhodující — rozhodující bylo naprosté zhroucení vůle k odporu, které následovalo po ní a po útěku (připraveném) krále Fridricha a jeho dvora do slezské Vratislavi.

S Fridrichovým dvorem ujel ze země jistý počet nejvíce kompromitovaných „Nydřelndrů“, z řad šlechty, měšťanů i vzdělanectva. Z Prahy neodjel předposlední rektor Akademie, Jan Jesenský-Jessenius, starý obdivovatel Spojeného Nizozemí. Odjel z ní Jeseniův spolupracovník, prorektor Fradelius, který v letech 1618–1620 většinou stál v čele university a vydával jejím jménem

publikace, v nichž se jménem svým i svých kolegů hlásil k odboji. Ve sborníku *Múza ve smutku* (Musa Pulla) otiskl plamenné výzvy k boji proti jezuitům a Habsburkům i verše Jana Simona Vaneta, „rodáka z Nizozemí“, s nímž se pravděpodobně pokoušel modernizovat výuku jazyků na universitě zavedením vyučování jazyku francouzskému a italskému. Po smrti Albrechta Jana Smiřického, který byl snoubencem neteře Mořice Oranžského, vydal Fradelius sborník *Threnodia*, v němž otiskl francouzskou básně o lidské nedostatečnosti. Nizozemský vzor konfederace najdeme naposledy ve sborníku *Jednota česká čili konfederace mezi královstvem českým a ostatními zeměmi... k obraně svobody* redigovaném M. Jakubem Včelínem ze Lstiboře a vydaném někdy v létě 1619.⁷

To ovšem neznamená, že myšlenka na Nizozemí, na nizozemské přátele a kontakty zmizela ze stránek universitních publikací. J. S. Vanet, Claude Cyprien du Buisson, Scaliger a Casaubon se objevují znova a znova v tiscích, jejichž přímým nebo nepřímým úkolem bylo upevnit falcké království. Nejjasněji je to patrné na sborníku *Gratulace a přání, sepsaná pražskou akademií, připisovaném* později rovnou měrou Fradeliovi a Jesseniovi. Vnější podnětem byl návrat Fridricha Falckého a jeho dvora z cesty na Moravu a do Slezska. Zároveň universitní mistři blahopřáli králi a královně Alžbětě k narození prince Ruperta, vévody Lužického, později proslulého velitele anglických royalistických vojsk. Nizozemské a anglické motivy v textu i grafické výzdobě (český, falcký a nizozemský lev) se objevují i v dalších, posledních drobných skládkách Fradeliových i v historiografickém díle jiného odchovance pražské akademie a návštěvníka Leidenu a Nizozemí, Pavla Ješina z Bezděnce. Roku 1617 vydal Ješín slavnou *Majestas Carolina* s věnováním nám už známé rodině Sixtů z Ottersdorfu. Na jaře roku 1620 připravil Ješín k vydání svoji edici Dalimilovy kroniky pod názvem *Kronika stará kláštera boleslavského*, s úvodní výmluvnou obranou stavovského odboje proti Habsburkům, které Ješín považuje, ve shodě s argumentací nizozemskou, za „vrchnost, zapomenuvší se nad svou povinností“ a starající se jenom o to, aby „vyvrátíc řád nebo právo, neb svobody, neb privilegia a majestáty, pustila uzdu své ukrutnosti a tyranství.“⁸

S Ješínem z Bezdězí se brzy setkáme jako s vychovatelem královských dětí na Fridrichově dvoře v Haagu, Jessenius za svoje bezvýhradné ztotožnění se stavovským odbojem položil hlavu 23. června 1621 na popravišti, vyřazeném na Staroměstském rynku. M. Fradelius zemřel už 7. ledna 1621 ve Vratislavi. V Praze po něm zbyl „plášť vetvý a šampuch, který žádal Francous Vanetus a jest jemu dán“, a nějaké knihy, jak podával zprávu varhaník Flemink, zjevně další z jeho přátel.

Na straně protihabsburského odboje stál i správce bratrského sboru ve východomoravském Fulneku, Jan Amos Komenský. Roku 1619 vydal spisek *Listové do nebe*, v němž řešil starý problém vztahu chudiny k bohatým souvécům. Jeho spisek vyšel tiskem snad v Olomouci, pravděpodobně roku 1619 brzy poté, co toto biskupské sídlo a celou Moravu strhl na stranu stavovského odboje proti Habsburkům další člen herotinského rodu, nový zemský hejtman moravský, Ladislav Velen ze Žerotína. Také Jan st. Skrbenský z Hřibů, přítel Karla st. ze Žerotína, jenž se k odboji nepřidal, pán na Fulneku, patřil k předním sloupům moravského odboje a byl členem direktorské vlády. Mladý fulnecký správce sboru byl nepochybně od začátku na straně odboje. Vyděl *Rečník* vyšel z obav před habsburskou protiofenzívou. Když byl na podzim 1619 zvolen českým králem Fridrich Falcký, kterého nepochybně osobně znal a jemuž zůstal oddán

až do konce svého života (svědčí o tom i poslední zápisy z *Výzev Eliášových*), přidal se k jeho stoupencům. Někým způsobem se podle vlastního vyjádření, bohužel příliš nekonkrétního, podílel na přijetí Fridrichově na Moravě uskutečeném v zimě 1619–1620.

Cesta Fridrichova se nepodobala korunovačnímu triumfu. Na obzoru bylo vidět oheň požárů, které založily Habsburky naverbované oddíly polských lisovců. Také Fulnek se tehdy ocitl ve velkém nebezpečí, když kozáci Lisovského táhli Moravou směrem na Vídeň. Bohužel ani z roku 1620 nemáme zprávy o Fulneku a o správci tamního bratrského sboru. Nevíme, jak reagoval na zprávy o sobeckém počínání vrchnosti přesunující na své poddané tíhu války (nechceme-li ovšem ohlas tohoto zklamání hledat v trpké kapitole O vrchnostech v *Labirintu světa*).⁹

Když na prahu roku 1621 obsazovaly císařské oddíly pod Buquovem postupně východní Moravu, utekl Komenského spolutábor ze Strážnice Mikuláš Drábík, tehdy správce bratrského sboru v Drahotuších, ležících mezi Lipníkem a Hranicemi. „K bratrovi Janovi Amosovi“ do Fulneku. To už se na východní Moravě bojovalo, protože jízdní oddíly „Florentýnů“ i neapolitánská pěchota Buquoyova narazily na odpor obecného lidu, který nesložil zbraně tak, jak to udělaly vrchnosti. S tímto odbojem Komenský nepochybně souhlasil, neboť o něm později napsal: „Moravští horalé kolem Vsetína, řečení Valaši, lid bojovný, se také po porážce Fridrichově roku 1620 vzpírali přijmouti rakouské jho a po celá tři léta si uhájili svobodu se zbraní v ruce.“

Někdy před velikonoce 1621 byl Drábík a pravděpodobně i Komenský postižen hrabivostí soldatesky. Neapolitánci obsadili Fulnek na jaře 1621 a první kroky proti nekatolíkům se děly pod jejich ochranou. Ale koncem července 1621 museli Fulnek vyklidit. Nechali za sebou zpustošené město, v troskách byl i bratrský sbor. Komenský jistě do posledka ve městě nezůstal, ale neodešel asi daleko. Vždyť se zdálo, že konečné osvobození je blízko. Sedmihradský vévoda a zvolený král uherský Gabriel Bethlen obnovil válku proti Ferdinandovi II., jehož generál Buquoy na Slovensku padl. Ze slezské Nisy vyrazil Bethlenovi vstříc Jan Jiří Krnovský s dvanácti tisíci mužů a jeho oddíly pobily 25. července do jednoho v Novém Jičíně Neapolitánci, kteří tak řádili ve Fulneku. Východní Morava zůstala v rukou protihabsburských odbojníků až do konce února 1622. Komenský odešel z Moravy teprve tehdy, když mu tam zemřela manželka Magdalena a oba synové; utekl se do okolí Brandýsa n. Orli pod ochranu dialogu mezi Rozumem a truchlícím autorem, jenž hledá odpověď na otázku, jak mohl Kristus nechat padnout bojovnýky za svoji věc. Rozum slovy starověkých myslitelů ujišťuje Truchlího, že příčiny podobných katastrof jsou z tohoto světa a že i porážka Čechů je takto vysvětlitelná. Víra, mluvící slovy bible, klade důraz na naději; podobně mluví i Kristus, který má působit jako rozhodčí v tomto sváru dvou složek Komenského myšlení.

Přes všechn smutek první díl *Truchlivého* nekončí bezúspěšně. Po zhroucení nadějí, kladených do Bethlena a stavovského odboje roku 1623, podal Komenský pod vlivem Justa Lipsia a J. V. Andreae apokalyptický obraz současné politické situace v druhém svazku *Truchlivého* (1624).¹⁰ „V Evropě se nyní opět všechno boří, láme, třeští, k veřejnému pádu chýlí; nový svět naproti tomu kvěsti začíná. Ó předivná a nestíhlá světa osudové!“ Spor Rozumu a Víry pokračuje, pokračuje i historická argumentace, vzpomínající nezdaru „pomocí a sje-

nocení politických“, malé horlivosti Čechů, kteří byli si tak jisti správností své věci, že „málo na to, aby ji dobře vedli, pamatovali“. Hlavním nepřítelem jsou „Španielové“, o nichž je známo, „jak v Novém světě hospodařili... rozličnými smrtmi nebohé, nezbrojné Američany ne jako hováda, než jako housenky, brániti se nemohoucí hubili“, jak to napsal „Bartholomeus de las Casas“. „Hispanická inkvisice“ pobila v „Nydřlandu“ desetitisíce obětí, ale nebyli již potrestáni? Kdo léta 1588 *classis hispanicam*, kteráž *terror Europae* nazvána byla, rozvrhl a zkazil?... Kdo nepřítelům vašim po čtyři teč léta svázané ruce drží, aby v ruce nás majíce, nevyhubili však?... Mezi tím hloupost tvou i v tom vidím, že žádných prostředků, kterýmiž by vašim zaslým věcem spomoženo býti mohlo, nevidíš. Nebo zdaž jich není? Lidi mým, kteříž se o při vaší předece ještě zasazují a nepřítelů jich konečně ještě nesnědli, jakkoli se rozbíhali až posavad, i zlost i lest všecku vynakládavše. Pohled k východu i západu i půlnoci, uhlédáš je; proč sobě naděje nečiníš, že je konečně Pán Bůh k něčemu ještě chová, ačkoliv prospěchu předsevzetím jejich dáti odkládá?“

2. Nizozemí jako útočiště pobělohorských vyhnanců

Anthonis Duyck, rada Vysoké apelační rady stavů holandských a zélandských, psal 10. prosince 1620 hraběti Arnoštovi-Kazimírovi Nassavskému, místodržícímu ve Frízsku: „Z Čech není možno dostat žádné jisté noviny, co se stalo a kde je král. Někteří oznamují, že byl u (Bethlena) Gabora v Prepurku a že se nyní vrátil do Brna na Moravě; jiní že je u armády a že byl zrazen v Praze, zásluhou (vévody) Bavorského... Některý Angličan, který zde byl včera, říkal, že prý odejel z Prahy 18. a že tam prý tehdy král ještě byl, ale lidé ho považují za lháře. Když se ho u Jeho Excelence (prince Mořice) ptali, zda je v Praze kamenný nebo dřevěný most, tak tvrdil, že dřevěný.“¹¹

Bylo jasné, že někdo, kdo neví, že Karlův most je z kamene, sotva může být spolehlivým zpravodajem. Hrabě Arnošt-Kazimír měl na osudu českého krále Fridricha tím větší zájem, že od listopadu se staral o malého Fridricha Jindřicha, českého korunního prince.

Záhy se však pochyby rozptýlily. Fridrich sám se ozval ze slezské Vratislavi, plukovník Frenck chtěl od generálních stavů peníze pro vojáky, s nimiž držel město Tábor. Fridrich ujišťoval generální stavy, že chce pokračovat ze Slezska v boji, ale koncem roku bylo jasné, že se mu to nepodaří, a tak nakonec zanechal manželku a její doprovod v Braniborsku a rozejel se do Nizozemí. Tam zatím Ruland Schwertz a Abraham Sixt nahradili dřívějšího agenta českého krále, Philiberta Du Bois. V hospodaření se subsidiemi, které generální stavové poskytli Čechům, byly zjištěny nepořádky; proto z pověření generálních stavů zkoumal amsterodamský purkmistr Reinier Pauw a Anthonis Rhode smlouvy s kupci Pavlem de Willem a Pavlem Pelsem, kteří byli přinuceni část vyplacených peněz za dodávky vrátit.¹²

O „porážce v Čechách“ jednali generální stavové koncem roku 1620 celkem šestkrát. 31. prosince 1620 poslali Fridrichovi list, v němž mu blahopřáli k záchraně, přáli mu „stálou odvalu“ a slibovali mu další pomoc, nejméně do konce roku. Do té doby investovali do české záležitosti jeden milión holandských

zlatých, ale protože konec příměří se blížil, byli ochotni za jistých okolností pokračovat v pomoci.

A tak když v dubnu 1621 dorazil Fridrich se svým průvodem do Haagu, byl přijat se vším leskem a jeho rodinu byl uvolněn dům Wassenaar na ulici generálních stavů. Pro krále a jeho rodinu byl uvolněn dům Wassenaar na ulici Voorhout, blízko paláce Binnenhofu, který patřil Johanovi van Oldenbarneveltovi a jeho zetěvi Cornelisovi van der Myle. Ten sice tehdy dlel jako vyhnanec na ostrově Goeree, ale jeho žena bydlela ještě v domě. Musela se smířit s malým bytem, zatímco dům Wassenaar přidělili holandské stavové za obydlí Fridrichovi, králi českému. Mimoto starali se generální stavové o vydržování jeho dvora a jeho rodiny. Fridrich dostával měsíčně deset tisíc zlatých od Nizozemců a šestadvacet tisíc zlatých od svého tchána, Jakuba I. Reakce nizozemské publika na příchod postiženého krále českého do jeho země nebyla vždy jásavá; objevovaly se posměšné tisky o poraženém králi, který si žil docela dobře na účet generálních stavů, zatímco jeho poddaní v českých zemích žili nesmírně bídě. Na druhé straně vychvalovali jej především predikanti jako bojovníka za víru.

Na Fridrichově dvoře v Haagu se uchytilo několik českých a moravských šlechticů. Jsme o nich zatím informováni velmi špatně. Byli mezi nimi bratři Diviš Michal a Jáchym Slavatov z Chlumu (Jáchym sloužil po roce 1629 u jízdy generálních stavů) Bedřich Hruška a Adam Berka, který se roku 1628 v Haagu oženil s Barborou z Roupova. Jeden z jejich synů se oženil s členkou nizozemské větve rodu Vchynských (Kinských).¹³

Fridrich byl ve dnech 29. a 30. dubna přijat generálními stavy a sám vyjednával s Václavem Vilémem z Roupova nejvyšším kancléřem, Ladislavem Velenem ze Zerotína, zemským hejtmanem moravským, kteří ho žádali, aby podpořil jejich snahy o obnovení boje proti Habsburkům v jejich vlasti. Ale Fridrich se zdráhal vzít je do svého doprovodu, protože tehdy zcela se spolehl, že jeho tchán Jakub I. jeho spor s císařem Ferdinandem II. nějak smírně urovná. Zmínku o tomto podivném jednání českého krále najdeme v korespondenci anglického vyslance Sira Dudley Carletona. Píše, že „Moravané, kteří zde žádali o nějakou novou činnost, odejeli bez jakéhokoliv povzbuzení...“ Češi zde zůstali...¹⁴ Skupina zástupců českých stavů byla přijata 16. června 1621 generálními stavy. Pamětní spis, který pravděpodobně složil Petr Mylner, podepsali Bohuchval Berka, Václav Vilém z Roupova, Benjamin Fruvejn, Eliáš Rozín z Javorníka, Ondřej Haberveš z Habernfeldu a Philibert Du Bois. Ondřej z Habernfeldu se v Nizozemí usadil, jak uvidíme, trvale a již roku 1622 vydal v Leidenu u Elsevierů svůj spisek *Osvobozený Jeruzalém* (Hierosolyma Restituta).¹⁵

Většina jmenovaných opustila během roku 1621 Nizozemí. Naproti tomu započal teprve po příchodu Fridricha a jeho miniaturního dvora do Haagu příliv českých vyhnanců do Nizozemí. Přicházeli sem zejména ze Saska, když v Pernu, Drážďanech, Freibergu či jiných místech zjistili, že v luteránsky pravověrném kurfiřtství nemohou žít po svém. Proto odcházeli do polského Lešna a Toruně, na slovenskou část tehdejších Uher, nebo do Nizozemí.¹⁶ Ze 620 měšťanů, kteří se svými rodinami ve dvacátých letech 17. století opustili Prahu, odešlo jich sedm do Nizozemí. To není mnoho, pouhé jedno procento, při čemž je nutno uvést i to, že ani během Tricetileté války se nepřestali stěhovat také lidé z Nizozemí do Prahy. Bylo jich napočteno šest, a ti pocházeli z obojího Nizozemí.¹⁷

Z Nového Města odešli jmenovaný už lékař a historik Ondřej Habr-

veš z Habernfeldu, který se usadil pravděpodobně v Haagu v okolí Fridrichova dvora, Pavel Ješín z Bezdězí, historik, lékař Samuel Kohout z Lichtenfeldu, Jan Vršovský z Těšetína. Ze Starého Města pocházeli Karel Kyzvejn (Gieswein), kupec a jeho kolega Abraham Sixt z Ottersdorfu, z Malé Strany malíř Jakub Hoefnagel.¹⁸ Ale ve všech těchto případech šlo jenom o měšťany, kteří po sobě zanechali nemovité majetek. O ostatních českých přistěhovalcích do Nizozemí v českých pramenech zprávy nenajdeme.

Naproti tomu v pramenech amsterodamských, v seznamech ohlášených nevěst a ženichů (*ondertrouweregisters*), v nichž se uvádělo jejich rodiště, věk a zaměstnání, najdeme v půlstoletí 1601–1650 třináct osob, které se narodily v Praze. Vůbec první z nich byl nám už známý Philibert Du Bois, před válkou agent knížete z Anhaltu, za České války agent českých stavů v Haagu, který se po smrti manželky Alžběty von Schoonhoven oženil v Amsterdamu podruhé roku 1611 se Zuzanou Hermansovou, vdovou po Jakobovi Wijndrechtovi. Roku 1619 se v prosinci v Amsterdamu oženil Fridrich Tobisen, chirurg, narozený v Praze. Pak už přišly na řadu oběti války: roku 1633 Hans Wulpi, sloužící jako voják na moři (*soldaat te water*), roku 1634 osmadvacetiletý Hans Sadelaer ze slavné rodiny pražských malířů a kupců, nyní už také jenom voják na moři, který si bral čtyřicetiletou vdovu, pak dvě pražské rodačky, roku 1640 Geertie Jansová a roku 1642 dvaadvacetiletá Magdalena Vlamincková, rovněž z rodiny pražských kupců, malířů a varhaníků. Roku 1641 se v Amsterdamu ženil další voják, Hans Jeuriaen Hartman, 1642 dvacetiletý prodavač Václav Horatius, 1644 Johannes Sixt, chirurg narozený v Praze, 1646 hřebenař Julius Puschman, roku 1649 triadvacetiletý Johannes David Jung, který už o svých rodičích nevěděl vůbec nic, a roku 1650 ševcovský tovaryš Kryštof Tuser a dělník Martin Grelling, jediný, který se nedovedl podepsat. V následujícím dvacetiletí přibýlí ještě do seznamu pražští rodáci ženící se jako vdovci: Christoffel Tissen, švec (1653), a Christoffel Tijsser, rovněž švec (1655), obchodník Gilles Bosman (nikdo jiný než už jmenovaný Julius Puschman, 1662). V padesátých letech se v Amsterdamu oženili tři první rodáci z pražského Židovského města: Hester Moses a Sára Benedithová a Joel Levi (všichni 1657), roku 1660 Jeuriaen (čili Jiří) Wesselsen, švec, a roku 1666 první lodník (varensman) křtěný Vltavou Johannes de Smit van Praagh.¹⁹

Zápisy z amsterodamských matrik tedy ukazují, že pohyb obyvatel mezi dvěma velkými městy — Amsterdam byl ovšem už třikrát větší než Praha — neustal ani za války. Mezi těmi, kteří se stěhovali do metropole nad Amstelou, byli ovšem také členové rodin, které známe z Prahy (Sadelaerů, Sixtů, Vlamincků) a které se vrátily do staré vlasti. Ale i oni, stejně jako ostatní, až na dva — tři lékaře, byli chudáci. Až na Magdalenu Vlaminckovou dali si ohlášky zapsat u církevních, tedy kalvínských úřadů. Ale ve třetí třetině století už byla kalvinistů menšina — to znamená, že příčiny, které je vedly k emigraci, nebyly už náboženské. Senzační závěry se ovšem ze skoupých údajů amsterodamských matrik dělat nedají.

Někde mezi nepočetnou skupinou šlechticů a příslušníků měšťanské inteligence, žijící nebo živořící kolem dvora českého krále na Lange Voorhout, a mezi dělným lidem z amsterodamských uliček a grachtů byly ještě dvě další skupiny příchozích ze střední Evropy; tradiční skupina studentů a pomalu stejné tradiční skupina vojáků z povolání.

Po bitvě na Bílé hoře přišli do Nizozemí další dva členové rodiny

Vchynských (Kinských) z Vchynic. Adam Vchynský nehrál za povstání žádnou významnější úlohu a v Nizozemí se zdržel jenom krátko. Najdeme jej do roku 1628 ve fríském Franekeru, kde se zapsal na vysokou školu. Radslav Vchynský byl naproti tomu jedním z třiceti členů direktorské vlády a bylo mu určeno, aby v Nizozemí žil téměř čtyřicet let. Už 28. května 1621 se zapsal na universitu v Leidenu spolu se třemi svými „fámuly“, Linhartem ze Rzavého, Adamem Finkem a Petrem Vraným. Bylo mu tehdy devětatřicet let a studoval předtím ve Zhořelci a Altdorfu, načež hodně cestoval po Evropě. 19. ledna 1622 se i on zapsal na vysokou školu ve Franekeru, kde se sprátelil s profesorem bohosloví Sibrandem Lubbertusem. V létě téhož roku 1622 byl Radslav ve vojenském ležení. Nevíme, jakou měl hodnost; jeho jméno není v seznamu důstojníků (*staat van oorlog*) na tento rok. 12. srpna 1622 psal Radslav Lubbertovi z válečného ležení u s'-Gravenweerd a odkazoval do jeho péče svůj pronajatý příbytek ve Franekeru i s chudým zařízením. Zároveň mu důkladně popsal okamžitou vojenskou situaci.²⁰ Dlouho však Radslav u vojska nepobyl, protože už 23. května 1623 zapsal se opět v Leidenu na universitu. Dva roky po založení vysoké školy v Harderwijk zapsal se i tam jako student. Sprátelil se tam s Jiřím Horniem, který tam přednášel dějiny a později se stal profesorem v Leidenu.

Podle poslední vůle, kterou Radslav sepsal v Haagu roku 1657 a kterou doplnil roku 1660, měl Hornius dědit jeho knihovnu s tím, že směla být rozprodána teprve po Horniově smrti. Hornius a slavný matematik Jakub Golius přednesli roku 1657 senátu leidské akademie Radslavovu žádost, aby se senát stal vykonavatelem jeho poslední vůle. Senát na sebe tento úkol vzal se zdůvodněním, že mezi Radslavem a universitou trvaly po desítky let úzké svazky. Radslav zemřel 27. června 1660 a byl pohřben v jednom kostele v Leidenu (šlo o leidskou *Hooglandse kerk*). Jeho služebnictvo dostalo podle testamentu odkazy, které ukazují, že ve svém stáří nebyl Radslav tak chudý, jak by to vypadalo podle jeho dopisu Lubbertovi z 1622. Víme ostatně, že si odvezl z Čech značné jmění. Hornius dědil knihovnu a začal ji katalogizovat, Golius dostal tři sta zlatých na nákup matematických přístrojů a kazatelé jednoty bratrské, kteří žili jako vyhnanci v Nizozemí, dostali tisíc zlatých prostřednictvím Laurence de Geera a duchovního Rulitia. Protože šlo v obou případech o amsterodamské přátele Komenského, podílel se asi na odkazu Radslavově i Komenský. Také nemajetní členové reformované a valonské církve v Leidenu dostali odkazy s připomínkou Radslavovou, že „snažně žádá chudinské úředníky, aby při rozdělení almužen nezapomenuli laskavě při každé příležitosti na chudé exulanty českého národa“.²¹ Také Samuel Kecheius, astronom, který působil v Groningen, dostal stopadesát zlatých.

Synovec zesnulého z katolické větve rodu Kinských žádal roku 1661 leidský senát o vydání skřínky s rodinnými listinami. Půldruhého roku později svojí žádost opakoval a teprve potom mu senát vyhověl. Daniel Colonius, sekretář universitního senátu, odevzdal skřínku profesorovi Isaacu Vossiovi, který ji dále odevzdal Friquetovi, císařskému agentovi v Haagu. Zda se listiny opravdu vrátily do Čech nevíme — v rodinném archivu Kinských není po nich ani stopy.

O většině ostatních Čechů, kteří se dali zapsat na nizozemských vysokých školách, víme toho mnohem méně než o Radslavovi Vchynském. V období třicetileté války se jenom na vysoké škole ve Franekeru dalo zapsat nejméně třicet sedm Čechů a osm Moravanů. Tento počet je opravdu minimální, protože album studiosorum neuvádí vždycky místo nebo původ zapsaných.²² Ve Franekeru studovali například někteří členové rodiny Kaplířů ze Sulevic, doprovázení svým vychovatelem Pavlem Ješínem z Bezdězce a fámulem Janem Dvořákem Smrkovským; zapsán tu byl i Jindřich Matyáš Thurn a další.

V Leidenu najdeme mezi zapsanými Václava Viléma z Roupova a Petra Mylnera, oba direktory, dále Bernarda Vejkarta Sedlnického z Choltic. Sedlnický a Adam Budovec z Budova se dali zapsat v říjnu 1621 zároveň se svými průvodci Matějem Lvičkem a Adamem Trávníckým a šestadvacetiletým Moravancem Janem Acciou, který tu studoval teologii.²³ Mnozí z uvedených nebyli zjevně studenty v běžném slova smyslu, nýbrž dali se zapsat proto, aby měli spojení s universitou a aby si tak pojistili své společenské postavení. To byl asi také důvod, proč se Radslav Vchynský dal zapsat na dvou vysokých školách (universitních kolejích ve Franekeru a Harderwijk) a jedné universitě (Leidenu) Mylner a Václav Vilém z Roupova, popř. starý Thurn byli jistě vedeni podobnými důvody.

Konečně tu byla ještě skupina vyhnanců, která se skládala z vojáků z povolání. Slyšeli jsme už, že mladí čeští šlechtici sloužili v nizozemské armádě už od dob Viléma Oranžského. Za Mořice Oranžského a Frederika Hendrika jich přibývalo, jak nizozemská vojenská škola nabývala proslulosti zejména v dělostřelectvu, opevnovacích stavbách, taktice i organizaci. To všechno z ní dělalo moderní armádu, která tvořila inspiraci pro vojenské reformy švédského krále Gustava II. Adolfa.²⁴

Rozmanité důvody vedly české vyhnance k rozhodnutí hledat živobytí ve vojenské službě u generálních stavů. Bádání v archivu stavovského vojska přineslo některé nové údaje o několika důstojnících, kteří pocházeli většinou z českých šlechtických rodů. Ale ani v těchto pramenech nenajdeme nic o poddůstojnících a prostých vojácích, pocházejících z českých zemí.

Velmi málo víme o třech důstojnících, Janu Varlejevovi z Bubna, Jeronymovi Kustošovi ze Zubří a Janovi Viktorinovi Křineckém z Ronova, kteří byli ve službách nizozemského vojska počátkem dvacátých let.²⁵ Víc bylo důstojníků, kteří byli více či méně spojeni s vojskem Mansfeldovým, nebo kteří do Nizozemí přišli, když předtím sloužili ve vojsku saském nebo švédském. Příkladem toho je Albrecht Jindřich Slavata, který byl od roku 1641 rytmistrem jedné kornety kyrysů; roku 1646 se stal majorem v jízdním pluku Machaultově, u něhož sloužil až do 1663. Od roku 1651 do 1660 měl důležité místo jako velitel pevnosti Geertruidenberg, strategicky důležitého města v jižní oblasti tzv. Zemí generality (tj. zemí spravovaných přímo generálními stavů). Podobně jako Slavata, také Jindřich Jáchym Kometka sloužil nejdříve ve švédském vojsku. Roku 1672 se stal podplukovníkem v pěším pluku Birkenfeldově, složeném z německých vojáků.²⁶ Nikdo z uvedených ovšem nedosáhl kariéry tak významné, jako před nimi počátkem 17. století Petr Sedlnický z Choltic.

S jeho vnukem, Ferdinandem de Perponcher-Sedlnitzky, dostali se do Brazílie, nejnovější a pomoc nejvíce potřebující kolonie Republiky. Ve čtyřicátých letech se Portugalci snažili opětovně o znovuzískání své staré kolonie. Generální stavové se usnesli roku 1647, že pomohou Západoindické společnosti, která chtěla exploatovat Brazílii podobně, jako starší Východoindická společnost exploatovala dnešní Indonézii a jiné asijské državy, uspořádáním vojenské expedice (*secours*). Generální stavové se uvolili vyslat dvanáct lodí se šesti tisíci muži posádky. Západoindická společnost měla z vlastních prostředků vypravit 39 lodí a 1350 mužů. Velitelem expedice byl jmenován schopný admirál Witte

Corneliszoon de With. Vojáci měli být získáni z řad vojska generálních stavů, které daly vytisknout zvláštní pamflet, aby povzbudily vojáky k výpravě do Brazílie. Ale přesto že v tomto propagačním letáku se slibovaly hory doly, bylo verbování velmi špatné. Také ostatní příprava expedice pokračovala doly, šlo o Malicherné spory v generálních stavech rovněž vedly k odkladu odjezdu výpravy. Teprve koncem prosince roku 1647 mohl Witte de With s většinou své eskadry vyplout na moře. O tomto transportu vojenských posíl jsme důkladně informováni z deníku, který si vedl Hendrik Haecx, člen Velké brazilské rady během cesty. Z deníku vyplývá, že zásobování bylo špatné a hygienické poměry volaly přímo do nebe. Na lodích nebylo dost léků a lékařů a vojáci umírali na cestě, která přes Atlantik trvala skoro tři měsíce, doslova jako mouchy.³⁷

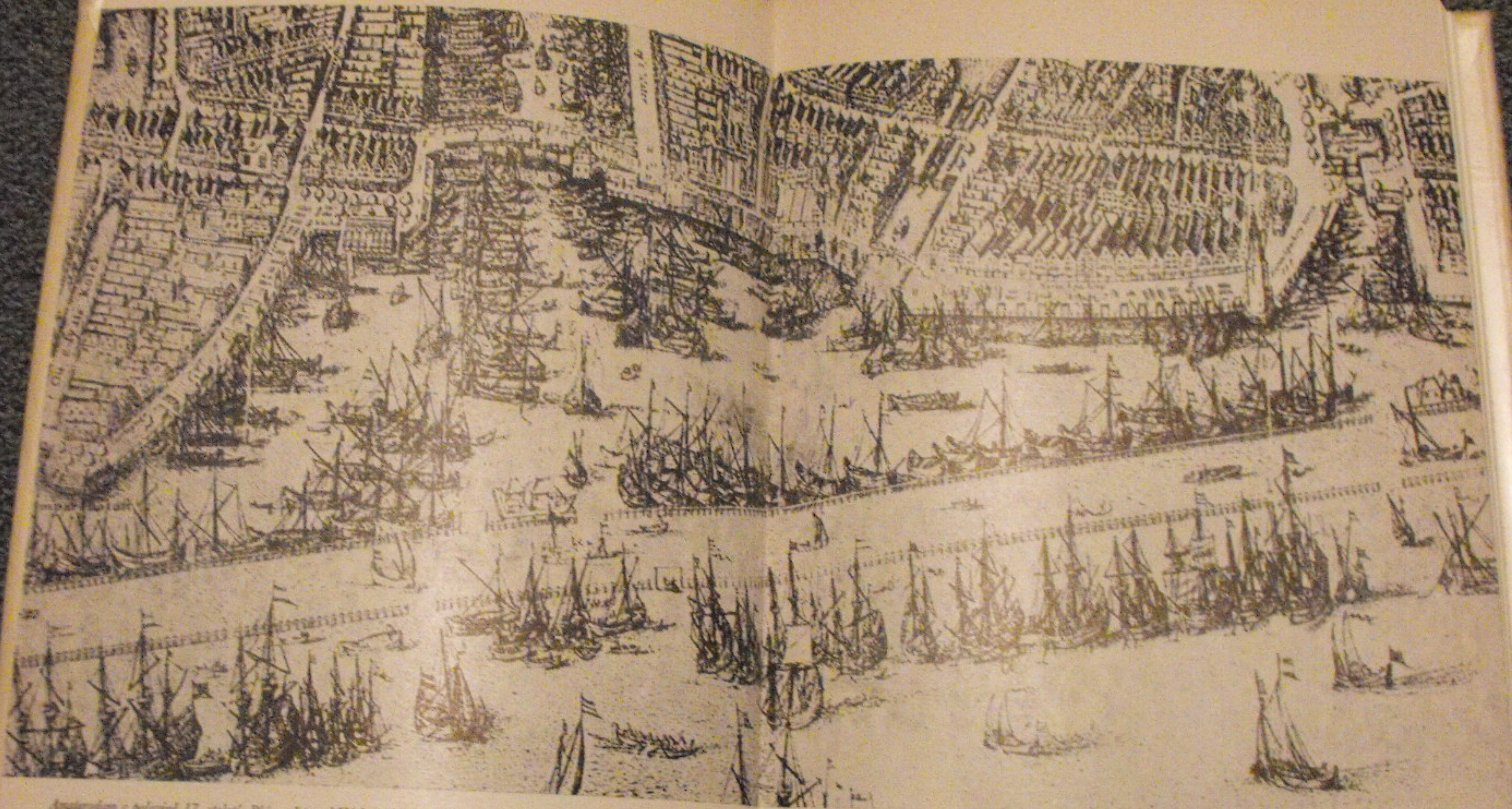
Státní rada pro tuto výpravu do Brazílie získala také opravdového doktora lékařství, pražského lékaře Simona Kohouta z Lichtenfeldu. Simon pocházel z pražského Nového Města z mohovité měšťanské rodiny, která se účastnila povstání. S jinými členy své rodiny musel po Bílé hoře i Simon odejít do ciziny a nakonec, nevíme dnes ani jak, se usadil v Nizozemí. Ze jmenovacího dekretu Státní rady vyplývá, že roku 1647 byl usazen jako lékař v dost významném posádkovém městečku Sas van Gent v zélandských Flandrech. Pravděpodobně tam sloužil jako plukovní lékař, protože pro brazilskou expedici byl doporučen čtyřmi plukovníky, kteří byli také v Sas van Gent posádkou, než se vydali s výpravou do Brazílie. Nová hodnost nebyla pro Simona Kohouta žádnou sinekurou. Jako šéflékař celé výpravy byl vlastně zodpovědný za lékařské opatření celé výpravy. Ale nebylo jeho vinou, že mužstvo bylo na lodích tak špatně opatřeno a že chyběly i ty nejpotřebnější léky. Nevíme, na které lodi cestoval opatřeno Brazílie a kdy tam dorazil, nejsme ani informováni o jeho činnosti na brazilské půdě. Zemřel tam během roku 1648, není tedy přesná tradice, že byl „na šifu od kusu zastřelen“. Jeho nástupce, doktor Mathias Grausius, dostal jmenovací dekret, v němž je zmínka o Kohoutově smrti, s datem 4. prosince 1648.³⁸

Zároveň s Kohoutem dostal se tehdy do Brazílie ještě jeden Čech. Byl to Jiří Kryštof Kaplíř, rytíř ze Sulevic, člen známé šlechtické rodiny, která v České válce hrála velkou úlohu. Jeho majetek byl konfiskován roku 1623 a přešel do rukou Valdštejnových. Asi roku 1637 dostal se Jiří Kryštof do služeb nizozemského vojska. Jeho jmenovací dekret pro brazilskou expedici, vystavený Státní radou, nese datum 31. prosince 1647, několik dnů poté, co většina „sekursu“ odejela s Witte de Withem v čele již za oceán. „George Caplier“, jak se mu ve většině nizozemských pramenů říká, byl jmenován kapitánem v pluku Van den Brandenově, v kompanii, ve které do té doby sloužil jako poručík. Pluk dorazil do Brazílie v březnu 1648 a přistál v Recife. O měsíc později byla svedena bitva u Guararapes mezi Nizozemci, jimž velel generál-poručík Von Schoppe, a Portugalci pod Barretem de Menezes. Bitva probíhala pro Nizozemce nepříznivě a Cornelis Van den Brande, který se svým plukem stál v záloze, zasáhl právě včas, aby Nizozemce vyprostil z nepříznivé situace. Von Schoppe pak dal rozkaz k ústupu a tak první bitva u Guararapes skončila nerozhodně.

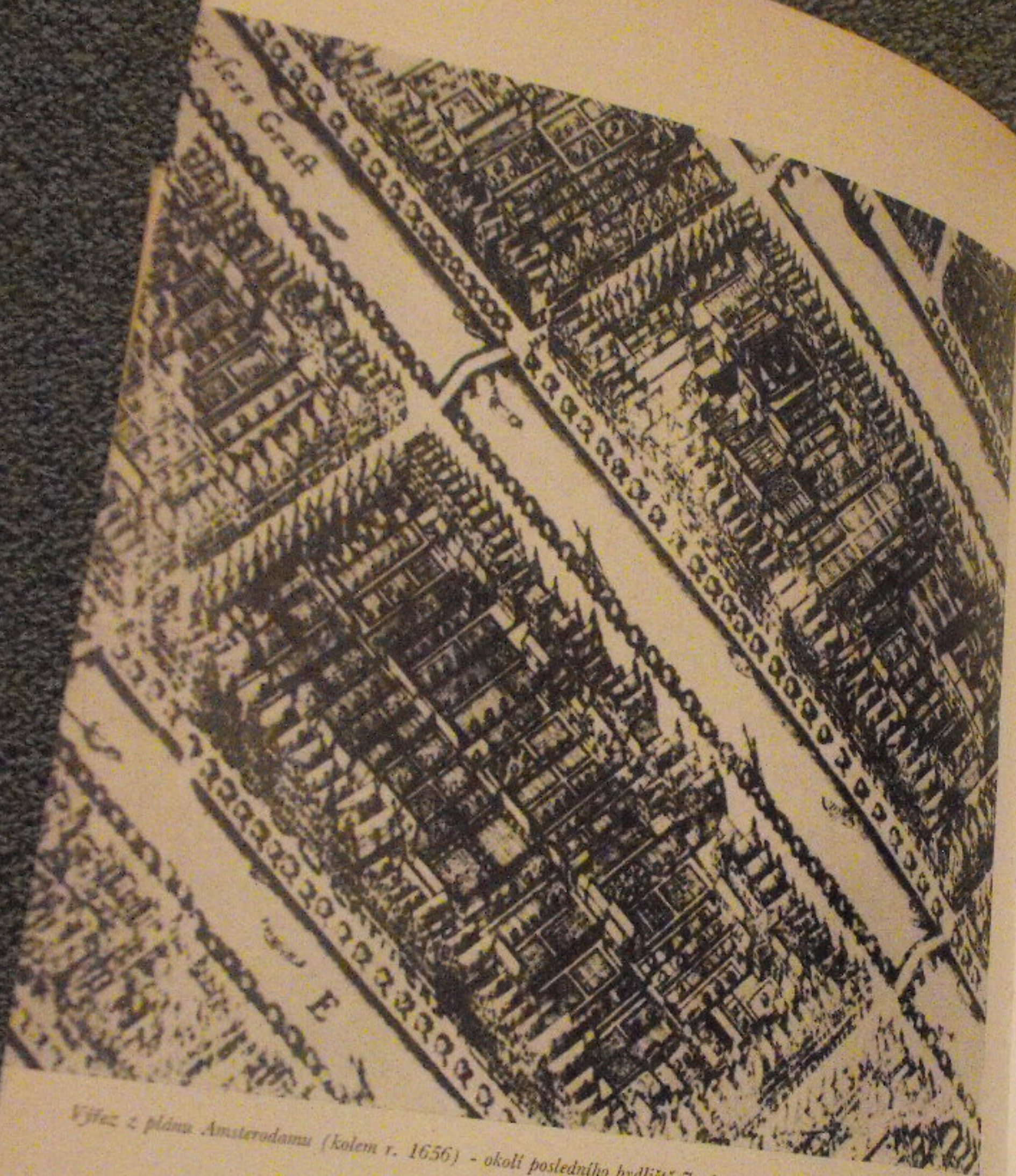
Kaplíř, který se stejně jako Ferdinand Sedlnický bitvy osobně účastnil, je uveden na seznamu brazilského vojska, sestaveném k 22. červnu 1648. Pluk Van den Brande se tehdy, aspoň na papíře, skládal ze 785 mužů. Kapitán „Cappelier“ velel ještě 64 mužům. Na seznamu ze srpna 1648 je uvedeno, že měl pod svým velením 63 muže, 40 z toho bylo „schopných“, 23 „neschopných“. „Neschopný“ (*onbekwaam*) znamenalo nemocný nebo raněný. Celá bojová síla

Okolí prvního bydlíště Komenského na Prinsengrachtu (1656)

Amsterdam v polovině 17. století. Plán města od Václava Hollara vytištěný 1647 J. Janssoniem

Výjez z plánu Amsterdamu (kolem r. 1656) - okolí posledního bydliště J. A. Komenského

vojska obnášela asi 5 100 mužů. O půl roku později, v únoru 1649, se tento počet scvrkl na 3 510 mužů. Pluk Van den Branda čítal tehdy už jenom 442 mužů, Kaplířova kompanie počítala už jenom 35 vojáků – místo normálních 100 vojáků, jak bývalo v nizozemské armádě zvykem. S profídými oddíly svedli Nizozemci 19. února 1649 druhou bitvu u Guararapes, v níž dosáhli Portugalci drtivého vítězství. Na „pertinentní listině vysokých i nižších důstojníků, kteří padli dne 19. února 1649 v bitvě u Guararapes“, najdeme také Kaplíře. Padl zároveň se svým fendrychem a dvaceti vojáky své kompanie.²⁹

Simon Kohout a Jiří Kryštof Kaplíř byli typickými představiteli stavů, které měly rozhodující úlohu v českém povstání let 1618–1620; pražského měšťanstva a šlechty. Rada lidí, kteří pocházeli z těchto vrstev, našla, jak jsme viděli, jako vyhnanci nebo emigranti útulek v Republice Spojeného Nizozemí. Jejich osudy jsme zde podali, jak jsme je mohli rekonstruovat z hubených pramenů, které jsme dosud našli.

Ve dvacátých letech se s nimi setkáváme v Haagu kolem Frdrichova dvora, odkud bratři Vilém a Ehrenfried Berbisdorfové podnikli několik diplomatických cest. Plný počet studentů z českých zemí v tomto období ještě neznáme. Vždyt jenom v Leidenu se v roce 1623 setkáváme s Michalem Slavatou, A. J. Slavatou a J. J. Smiřickým a jejich učiteli Jiříkem Šultysem z Felsdorfu, Danielem Strejcem-Vetterem, autorem spisu o cestě na Island, Janem Litomilem a Jiřím Trojanem.³⁰ A jistě ani seznam českých vojáků sloužících generálním stavům není úplný. Republika jim poskytla útulek, stejně jako tisícům lidí z jiných konců Evropy. Vždyt byla tehdy chválena pro svůj snášenlivý postoj vůči lidem, kteří se sem utíkali z politických či náboženských důvodů. Nejlépe to snad vyjádřil francouzský filosof Descartes, když svému příteli Balzacovi roku 1631 napsal: „Ve které jiné zemi je možno užívat tak úplné svobody?“ (*Quel autre pays où l'on puisse jouir d'une liberté si entière?*)

3. Nizozemí jako organizátor boje proti Habsburkům

Když na jaře roku 1621 skončilo dvanáctileté příměří a v červnu byly obnoveny vojenské akce, nebyla Republika ani zdaleka zproštěna vnitropolitických problémů a nesnází. Po smrti Oldenbarneveltově (1619) došlo k opravdové „honbě na čarodějnice“, jejíž oběti se stali remonstranti čili arminiani. Avšak i tento postih pomalu ztrácel na ostrosti. Republika a její vládcové měli prostě jiné starosti. Vedle nesnází zahraničně-politických a situace na hranicích byly tu i starosti hospodářské, neboť hospodářské postavení země nebylo růžové. I Nizozemí zasáhla hospodářská krize, s níž se setkáváme roku 1621 v nejrůznějších krajích Evropy. Západoindická společnost, jejíž založení bylo jablkem sváru se Španěly i uvnitř vládnoucí třídy regentů, byla roku 1621 skutečně zřízena, ale zatím stála spoustu peněz a nevynášela nic. Stav na finančním trhu byl špatný a měl svoji odezvu zejména v Amsterdamu.³¹

Tam padl roku 1621 purkmistr Pauw, kdysi velký protivník Oldenbarneveltův. Radním pensionářem (*raadspensionaris*) se po Oldenbarneveltovi stal už roku 1620 Anthonis Duyck, jehož moc a kompetence byly ve srovnání s jeho předchůdcem daleko omezenější. S příchodem Duyckovým začalo období

velkého vlivu prince Mořice Oranžského a jeho rádců na zahraniční politiku. Mořic a jeho hlavní poradce Aerssens van Sommelsdijck spoléhali především na spojení s Anglií, jíž Oldenbarnevelt, jak se ukázalo docela správně, příliš nedůvěřoval.

První léta obnoveného boje proti Španělům, na něž se princ Mořic připravoval a s nímž nejméně od roku 1618 počítal, nebyla totiž zrovna úspěšná. Po porážce před Prahou ztratila střední Evropa pro Nizozemce na významu — ostatně již koncem roku 1620 jim daleko víc záleželo na Falcí než na Čechách, jak bylo docela přirozené. Samozřejmě, Nizozemci si byli vědomi významu skutečnosti, že jejich „dědičný nepřítel“, Španělé, je zaměstnán někde daleko ve vnitrozemí kontinentu. Ale rozhodující pro ně nebyl ani odpor nizozemských oddílů, které se v jižních Čechách a v Kladsku držely až do podzimu 1622, ani nadále trvající pokusy postavit proti Habsburkům spolu s Anglií bojeschopnou koalici.

Generální stavové mohli roku 1621 především trpce konstatovat, že se jejich naděje na to, že ve střední Evropě bude vázat síly Habsburků falcko-česko-uherská konfederace, zcela rozplynula. Naopak, neslavně se rozpadla německá protestantská Unie, u níž zájmy Nizozemí zastupoval Komenského známý z Heidelbergu Brederode. Horní Falc sice ještě hájila vojska Mansfeldova, která se tam přesunula ze západních Čech, ale ani anglické, ani nizozemské posily nebyly s to zaručit bezpečnost Dolní, Porýnské Falce ohrožované španělskými vojsky.

Na miniaturním Fridrichově dvoře v Haagu dožívala evangelická politika velkého stylu, která z Fridricha až do Bílé hory dělala vůdce aktivního politického protestantismu. Nebylo však naděje, že by bylo možno překlenout rozdíly, které oddělovaly Anglii od Nizozemí, Dánsko od Švédska, Braniborsko a Sasko-Výmarsko od saského kurfiřta a jiných luteránských knížat. Ze skupiny, která Fridrichovi radila roku 1619 k přijetí české koruny, zmizel Kristián z Anhaltu, tvůrce dobrodružné, riskantní mocenské politiky; zůstali zde ještě L. Camerarius, bratři Kryštof a Achác z Donína, Plessen a Solms. Ale v Haagu byli i ti, kdo byli proti „českému dobrodružství“, J. J. z Rusdorffu, A. Pawell, Lingselmann. Camerarius byl stoupencem široké koalice za „společnou věc“ (*causa Palatina*).³² Ale jak uskutečňovat boj za společnou věc, když anglický král Jakub se právě roku 1621 snažil přimět svého zetě, aby se vzdal nároků na české země a zachránil si Falc? Protože Fridrich Falcký se držel zpátky, byla i spolupráce Nizozemí s Fridrichovými bývalými poddanými a dosavadními stoupenci v Čechách, na Moravě a ve Slezsku i s Gabrielem Bethlenem polovičatá. Ke koordinaci akcí na bojištích západní a střední Evropy tedy v roce 1621 nemohlo vůbec dojít. Střední Evropa byla odepsána již několik měsíců, než zklamán Bethlen v Mikulově uzavřel smlouvu, která jej vyřadila z protihabsburské fronty. Na podzim roku 1621 obsadila vojska Maxmiliána Bavorského Horní Falc, odkud se Mansfeld se svými veterány stáhl do Porýní. Asi ve stejné době dobyt v Porýní Spinola Jülich a na počátku roku 1622 ohrožoval poslední Fridrichovy državy v Dolní Falcí.

Ale na počátku roku 1622 došel také anglický král Jakub dočasně k přesvědčení, že Španělé Fridrichovi zjevně Falc nevyklidí, a tak se aspoň otevřeně nestavěl proti válečné akci, která měla Španěly vypudit z Falce. Fridrich se proto vypravil tajně s průvodem, ve kterém byli i Češi a Moravané, z Haagu přes francouzské území do Falce, kde stál Mansfeld a kde byla také vojska markra-

běte Bádensko-Durlašského a Kristiána Halberstadtského, vesměs najatá za peníze nizozemských generálních stavů. Ty ostatně přispěly i Fridrichovi na jeho výpravu částkou 50 000 zlatých.³³ V dubnu také Mansfeld dosáhl jistého úspěchu nad vojsky císařových spojenců, jimž velel Tilly, ale pak se karta obrátila a Tilly porazil markraběte Bádensko-Durlašského u Wimpfenu a Kristiána Halberstadtského u Höchstu. Spolu se Španěly a s vojsky arcivévody Leopolda, který byl mimo jiné také biskupem štrasburským, počal pak Tilly tísnit i Mansfelda.

V rozhodné chvíli zasáhla znovu neblaze anglická diplomacie. Král Jakub se polekal, že by Fridrichovo vystoupení mohlo zhatit jeho plány na uskutečnění sňatku jeho syna Karla, prince Waleského, se španělskou infantkou Sedanu ještě dříve, než začala španělská ofenzíva proti Falcí. V září 1622 padlo falcké hlavní město Heidelberg a brzy poté došla řada i na poslední falcké pevnosti v Porýní. Boj o Falc byl rozhodnut, když se Fridrich v žalostném stavu vrátil do Haagu. Ve Falcí a v Sedanu pochoval nejméně jednoho ze svých českých průvodců.³⁴

Ale také v Nizozemí byla situace vážná. Spinolova vojska oblehla pevnost Bergen-op-Zoom, která byla zachráněna jenom příchodem Mansfeldových oddílů, jež se směle probíjaly z Falce a Alsaska napříč španělským Nizozemím na sever.

Bohužel je právě pro rok 1622 zachováno v Haagu málo dokumentů, které by nám pomohly objasnit politiku generálních stavů a jejich vztahu k Fridrichovi a jeho stoupencům. Ale už od následující zimy můžeme sledovat přímo horečnou činnost nizozemské diplomacie, která si uvědomila, co pro ni znamená skutečnost, že během roku 1622 mohli Španělé stáhnout ze střední Evropy své oddíly. Protože orientace na Anglii se neosvědčila, musel se Mořic Oranžský vrátit ke koncepci Oldenbarneveltovy a ucházet se o pomoc Francie. Z řad stoupenců války „velkého stylu“ se během roku 1622 nadobro vytratil Kristián z Anhaltu, bývalý bouřlivák, který nyní hledal cestu ke smíru s císařem. Vysvětlení jeho nečekaného obrátu nepřináší ovšem ani korespondence Fridricha Falckého, ani písemnosti Camerariovy, nýbrž korespondence Kristiánova syna, mladého Anhalta, zajatého na Bílé hoře španělským generálem Verdugem. Z korespondence obou Anhaltů s Verdugem je zjevné, že oba byli postupně získáváni na druhou stranu.³⁵

Změnily se i názory těch, kdo v okolí Fridrichově byli stále ještě pro pokračování v boji. Patřil k nim Camerarius, jenž pod tlakem skutečnosti hledal cesty k vytváření koalice, která by nesledovala cíle náboženské, nýbrž politické. Generální stavové opatrně jednali prostřednictvím Abrahama Richtera, agenta německých protestantských knížat v Haagu, především s některými knížaty středoněmeckými. Na prvním místě to byl Jan Arnošt Sasko-Výmarský, který byl odedávna s Nizozemím v úzkých vztazích. V lednu roku 1623 přijali generální stavové posla Gabriela Bethlena, Ehrenfrieda z Berbisdorfu, který je informoval o plánu nové akce proti Vídni, při níž Bethlen počítal s koordinací akcí na západě a ve středu Evropy, mj. také s pomocí tureckou. O tu usiloval od podzimu 1622 přímo v Cařihradu J. M. Thurn.³⁷ Bethlenovými partnery měli se stát Mansfeld, verbující za nizozemské peníze novou armádu ve Frízsku, a Kristián Halberstadtský, usilující o totéž v Dolnosaském kraji, tj. v severozápadním Německu. Také Fridrich Falcký, zbavený v únoru 1623 na říšském sněmu v Řeznu kurfiřtské hodnosti, udělené císařem Maxmiliánovi Bavorskému spolu s Horní Falcí za věrné služby, se chystal k osobnímu zásahu do boje. Ale i tentokrát jej zastavil

zároveň anglické diplomacie, sázející přes všechny špatné zkušenosti ještě jednou na sňatek prince Karla se španělskou infantkou. Teprve když princova dobrodružná cesta do Madridu skončila fiaskem a definitivním rozchodem Anglie se Španělskem, vytvářela se situace příznivá plánům na anglo-nizozemský společný zárok. Jenomže na podzim 1623 bylo na rozvinutí větších akcí už pozdě. Kristián Halberstadtský, který se měl podle plánů spojit s Bethlenem, byl místo toho Tillym tlačen na západ a počátkem srpna byl poražen u Stadtlohnu. Bethlen, který se marně dovolával nizozemské pomoci proti „domu Rakouskému“ a perfidním slibům, dostal jenom málo konkrétní sliby s poukazem na to, že pro generální stavby je nejpřednější „bellum navale“, námořní válka se Španěly.³⁸ Ostatně bezy poté Bethlen uzavřel příměří, jímž opustil své spojení na Moravě. Mansfeld rozpustil svoje vojsko a odešel do Itálie do služeb Benátek, které se spolu se Savojskem s pomocí Francie pokoušely o vytvoření fronty proti španělské převaze v severní Itálii. Na jaře následujícího roku následoval jeho příkladu také hrabě Thurn. Jejich plány ze Strasburku a pak z Basileje starostlivě sledoval nizozemský diplomat Brederode.³⁹

Bethlen nepovažoval však ještě situaci za ztracenou. Využil toho, že z Berlína za ním do Banské Bystrice poslal svého důvěrníka Jana Adama z Víckova, moravského šlechtice a úhlavního nepřítele Valdštejnova, Ladislav Velen ze Žerotína. Ladislav Velen býval zemským hejtnanem moravským za povstání a v letech 1621–23 pobýval v okolí Fridricha Falckého. 8. ledna 1624 mu dal své pověřovací listiny i nabídku nové akce, s níž koncem ledna 1624 z Víckova projel Berlínem a spolu s Jindřichem Matyášem z Thurnu pán koncem února do Haagu. 6. března (podle starého kalendáře ovšem) byl pán z Víckova přijat generálními stavby, jímž vyložil Bethlenovy nabídky spojenecké smlouvy a společného boje. Pochválili horlivost Bethlenovu, zásadně schválili i myšlenku nové konfederace za účasti Čechů a Moravanů proti velké moci krále španělského, ale velkou pomoc (*groote assistentie*) slíbili proti španělskému tyranství teprve tehdy, až se věci obrátí v Anglii a až se Západoidnická společnost dostane z nejhorských nesází.⁴⁰ Pán z Víckova dostal od „velkomožných pánů“ darem zlatý řetěz a medaili v ceně 1 200 zlatých, ale Bethlenovi nesl vedle prázdných slibů jenom srdečnější list Fridricha Falckého, datovaný 2./12. dubna 1624. Na celkovém zmaru Bethlenova tažení mise pána z Víckova nic nezměnila. Střediskem politické aktivity české emigrace se místo Haagu stal Berlín a dvůr braniborského kurfiřta Jiřího Viléma, švagra českého krále. Přes Berlín putoval celkem třikrát. Lze předpokládat, že on to byl, kdo do Haagu přinesl ony kusy korespondence, které se tam dodneška zachovaly.

Diplomatická jednání mezi Sedmihradskem, Benátkami, severem a západem Evropy trvala po celý rok 1624. V červnu 1624 bylo konečně uzavřeno spojení mezi Spojeným Nizozemím a Francií, které aspoň trochu zlepšilo situaci na jižní hranici, kde Spinola pronikl až k Bredě. Na druhé straně ale spojení s Francií znamenalo, že nizozemské válečné lodě se účastnily obléhání hugenotské pevnosti La Rochelle, což ovšem nemohlo nijak nadchnout nizozemské predikanty, kteří v tom právně viděli zradu souvěrců. Ti teprve předchozího roku rozpoutali novou vlnu pronásledování remonstrantů, když došlo k nezdařenému pokusu o atentát na prince Mořice. Do pokusu byli zapleteni synové Oldenbarneveltovi a vina byla dávana, přes jejich protesty, všem remonstrantům. Princ Mořic zemřel 23. dubna 1625 a jeho nástupcem se stal jeho

nevlastní bratr Frederik Hendrik, syn Viléma I. Oranžského z jeho sňatku s Louisou de Coligny. Na naléhání svého bratra se Frederik Hendrik těsně před jeho smrtí oženil s Amálií ze Solmsu, dvorní dámou královny Alžběty České, která se vzdala Španělům pod Spinolou 5. června 1625. To byl velký prestižní úspěch Španělů, který dvorní malíř Velasquez oslavil slavným plátnem (dnes známým pod názvem „Las Lanzas“ – kopie). V druhé polovině roku 1625 přece jenom vznikala protihabsburská koalice, o níž se usilovalo už od roku 1618. Generální stavové slibovali Gabrielovi Bethlenovi své subsidie již v květnu 1625, kdy také uváděli, že jednají s „králi, svými přáteli“, tj. s panovníky Anglie, Dánska a Švédska o zahájení boje proti Habsburkům, kteří mají být zároveň zaměstnáni také v Německu a Itálii.⁴¹

Nakonec ovšem Haagská koalice uzavřená počátkem prosince 1625 všechny tyto panovníky nesdružovala, protože zájmy Dánska a Švédska se smířit nepodařilo. Vedle Spojeného Nizozemí k ní patřila Anglie, Dolnosaský kraj a království Dánsko-Norské. Patřil k ní i „král český a kurfiřt falcký“ Fridrich, nepatřil k ní ještě Gabriel Bethlen. S ním se dosud jednalo, přičemž zároveň byla sondována půda v Cařihradě, aby se zjistilo, jak se na protihabsburskou akci evropského rozsahu budou dívat Turci. Bethlen chtěl nejdříve uzavřít spojeneckou smlouvu s kurfiřtem braniborským a se Švédskem, přičemž nabízel, že se bude účastnit i boje proti Polsku jakožto spojenci „zrádného domu rakouského“ a „španělské universální monarchii“. Švédskému králi Gustavovi II. Adolfovi nabízel Slezsko i Čechy; zavazoval se, že proti Polsku získá Moskevskou Rus a že se rozejde s Turky, ba žádal spojence, aby mu pomohli vyhnat Turky z Uher.⁴²

Nakonec byla skutečnost chudší; když bylo Sedmihradsko připuštěno mezi členy Haagské koalice, jednal v Haagu v srpnu 1626 Bethlenův vyslanec Quadt, osobní známý Komenského, už jenom o spojení s Dánskem. Pokud šlo o válečné cíle, došlo i zde k vystřízlivění. Pod tlakem nizozemských regentů a londýnské City byly cíle koalice formulovány velice střízlivě. V tajném dodatku k Haagské smlouvě se mluvilo o navrácení Falce Fridrichovi, nikoliv však o navrácení Čech. O čemž byl asi informován Fridrich Falcký, nikoliv však jeho stoupenci, zejména pak ne ti, kteří v Berlíně, či dokonce v Čechách nebo na Moravě, považovali rok 1626 za rok naděje.

4. Komenského druhá návštěva Nizozemí roku 1626

Lze předpokládat, že k lidem, kteří rok 1626 považovali za rok naděje, patřil i Komenský. Od roku 1622 žil pod ochranou Karla st. ze Žerotína na jeho východočeském panství brandýském, kde po *Truchlivém* pokračoval vnitřní svár jeho víry a rozumu v *Hlubině bezpečnosti* a koneckonců i v *Labyrintu světa a ráji srdce*. Není sporu o tom, že zde i v ostatních svých pracích z tohoto období Komenský reagoval na současnou politickou situaci. Hlubinou, lépe středem bezpečnosti nemůže být tento svět, podobající se labyrintu nebo bláznivě se točícímu kolu, nýbrž víra. Nejsou však všechny tresty, stíhající právě křesťany, znamením, že se blíží naplnění kalicha hořkosti, že se po nehlubší temnotě blíží jasný den?

Po svém druhém sňatku s Marií Dorotkou Cyrillovou, dcerou dřívější hlavy církevní organizace církve podobojí, uzavřeném v září 1624, se Komenský dostal do řídicí skupiny jednoty a svoji literární tvorbu vědomě stavěl do služeb jednoty i nekatolické Čechie vůbec. Na soudobou skutečnost se díval kriticky a proti ní stavěl ideál harmonie, pokoje, porušeného zákrokem „Babylonu“, t. j. Habsburků a Říma. Česká záležitost se Komenskému začala jevit jako článek v řetězu dalekosáhlých změn, které promění obraz celé lidské společnosti. Na začátku převratných změn je česká tragédie, ale v pozadí se již tyčí obrysy nové Evropy.

V tomto rozpoložení zastihl Komenského úkol, aby z pověření českých duchovních jednoty odešel do Polska připravit druhý *exodus* jednoty. Cestou do Lešna se Komenský zastavil ve Zhořelci, proslulém svou vynikající městskou školou, na níž vedle jiných Čechů a Moravanů studoval tehdy i syn bývalého zemského hejtmana moravského Ladislava Velena ze Žerotína. Tam se seznámil s politicky zbarvenými viděními a proroctvími šprotavského jircháře Kryštofa Kottera, který ohlašoval brzké osvobození českých zemí ze jha habsburského „Antikrista“, jakož i návrat Fridricha Falckého a vítězství protestantismu. Komenský přeložil Kotterova proroctví v květnu 1625 do češtiny a latiny a s překladem putoval do Berlína, který navštívil při svém návratu z Lešna do Čech. Někdy na jaře 1626, tedy v době, kdy už mohl vědět o vytvoření nové, silnější koalice proti Habsburkům, putoval Komenský do Berlína znova, snad opět aby připravil odchod Jednoty do emigrace. Jisté však je, že při této příležitosti navštívil Ladislava Velena, tehdy uznávanou hlavu politicky aktivních exulantů, i matku Fridricha Falckého Julianu Nassavskou. Ta požádala Ladislava Velena, aby jejím synovi poslal do Haagu úplný text Kotterových proroctví. Nevíme, oč jí při tom šlo. Je však víc než pravděpodobné, že proroctví považovala ona sama i pán ze Žerotína za vhodnou pobídku Fridricha k rozhodnějšímu jednání. Tomu svědčí i to, že Žerotín se chtěl původně do Haagu vypravit sám, ale pro nemoc to nemohl uskutečnit a rozhodl se nakonec, že tam vypraví Komenského. A tak se Jan Amos podruhé vypravil do Nizozemí.⁴³

Tentokrát byl jeho cílem Haag a dvůr českého krále, úzce spřízněný s místodržícím Frederikem Hendrikem a jeho chotí. Sňatek Frederika Hendrika s obyčejnou hraběnkou ze Solmsu byl tak trochu mesaliancí, tím spíše že nevěstina rodina neoplývala pozemskými statky. „Ona nemá peníze, ale on má dost pro oba“ psala královna Alžběta otevřeně svému příteli diplomatu Siru Thomasovi Roeovi.⁴⁴ Princ Frederik Hendrik následoval ve vojenské kariéře vzor svého staršího bratra a předchůdce; jako státník připomínal však spíš svého otce, Viléma Oranžského. Stejně jako on byl zastáncem velké snášenlivosti ve věcech víry. Za jeho místodržitelství byly sice vydávány „plakáty“ proti remonstrantům, ale zase zvedat hlavy, především v Amsterdamu, kde za vlády Andriese Bickera a jeho spoluregentů byly záležitosti daleko od pravověrnosti purkmistra Pauwa. Velký nizozemský básník Joost van den Vondel mohl v Amsterdamu klidně vydat svoji hru *Palamedes*, alegorii ostře odsuzující politickou vraždu Oldenbarnevaltovu. Roku 1630 mohli chodit remonstranti opět klidně do kostela a o čtyři roky později byl dokonce založen remonstrantský seminář pro výchovu duchovních. Také *Athenaeum Illustre*, jádro dnešní Amsterodamské university, bylo založeno (1632) v ovzduší remonstrantské snášenlivosti.⁴⁵

I když se v Nizozemí lidé po pádu Bredy do rukou Španělů obávali,

že se nepřítel zmocní dobytého území — za vlády Frederika Hendrika, došlo k rozhodnému obrátu. Ten byl stejně dobrým vojevůdcem jako jeho bratr Mořic, jak to dokázal v celé řadě úspěšných tažení. Roku 1626 dobyl pevnost Oldenzaal, brzy poté Grol. Tím byla upevněna východní hranice Spojených provincií a místodržící mohl svoji pozornost obrátit na jih. Roku 1629 zahájil obléhání pevnosti 's-Hertogenbosch, považované za nedobytnou. Španělé na to odpověděli protiofenzívou, při níž se jim podařilo proniknout hluboko do „pevnosti Hollandu“. Ale to mnoho neznamenalo; v září roku 1629 musel velitel 's-Hertogenbosche, Grobbendonck vydat město Nizozemcům. To byl největší vojenský úspěch Frederika Hendrika a v zemi měl aspoň stejně veliký ohlas, jako o rok dříve dobytí španělské „stříbrné floty“ admirálem Pietem Heinem před pobřežím Kuby. Po roce 1629 pokračoval místodržící ve svém vítězném vedení války na jižní hranici a dobyl několik významných měst, zejména Maastricht.

Ale Frederik Hendrik nebyl jenom schopným vojákem a státníkem, na rozdíl od Mořice byl také dvořanem: „Za Frederika Hendrika vznikalo v Haagu pomalu něco jako dvůr; zpočátku i zde vládla přísná jednoduchost a místodržící odložil dokonce i obvyklé insignie své hodnosti; po jeho vojenských úspěších se to pomalu měnilo. To už nebyly kasárny jako za Mořice, nýbrž něco tak trochu jako malý renesanční dvůr, na němž se setkáváme se zadostičinným s prostředím cortegiana-dvořana.“⁴⁶

Opravdu, hledá-li někdo v Nizozemí renesanci, musí se zastavit na místodržitelském dvoře, ale také na dvoře Fridricha a Alžběty České, s ním tak úzce spojeným. Osobní přátelství totiž spojovalo královský pár s oběma místodržícími, Mořicem a Frederikem Hendrikem. Mořic oba manžele navštěvoval, kdykoliv se zdržoval v Haagu, a přijal je i během své poslední nemoci, několik týdnů před svou smrtí. Ještě úžeji byl Fridrich spřátelen s Frederikem Hendrikem, jehož jméno nesl i syn Zimního krále, korunní princ český. Oba byli stejného stáří a měli mnoho společného. Oba dva se zajímali o umění a stavitelství; to vedlo Frederika Hendrika ke stavbě haagského paláce Huis ten Bosch a vzdálenějšího Honselaersdijku, Fridricha pak ke stavbě zámku v Rhenen. Oba také sdíleli ve věcech náboženských názory velmi snášenlivé. Van den Vondel byl jejich přátelstvím inspirován až k veršům:

„Něco zvláštního v Haagu

Rýnské víno, spřízněné se zlatou Oranží,

Venuše z Haagu, Thetis z Británie,

Dva Fridrichové spojení stejnými cíli,

To všechno poutá otevřené zraky celého křesťanstva“⁴⁷

Skutečnost, že Fridrich žil většinou na cizí účet — až do své smrti dostával subsidie od generálních stavů a od anglického krále — mu nebránila, aby nevedl velký dvůr. Pravidelně se pořádaly bankety, divadelní představení, koncerty, hony atd. V létě se dvůr stěhoval z haagské Lange Voorhout na venkov do nádherného zámku v Rhenen na Rýně (bohužel strženého na počátku devatenáctého století) nebo do Honselaersdijku. Čistě vnějškově vedl Zimní král a jeho rodina v Haagu veselý život, ale jeho osobní život nebyl ušetřen pohrom, především úmrtí několika z jeho dětí. Fridrich se nikdy nevzdal naděje, že získá zpátky své državy, a pro generální stavy byl vždycky důležitým činitelem v zahraniční politice Republiky, určujícím především její vztahy ke Stuartovské Anglii. „Společná morální povinnost pomoci mu sloužila při nejmenším jako podnět ke každému sblížení s pedantským Jakubem a jeho znovuuvedení do Falce bylo

uvedeno jako druhá podmínka — první bylo uhájení území Sedmi provincií před španělskou agresí — ve spojenecké smlouvě, uzavřené s Karlem I. roku 1625 v Southamptonu.⁴⁸

Víc než figurkou v komplikované šachové hře diplomacie ovšem Fridrich Český jistě nikdy nebyl a je pochybné, zda někdy opravdu usiloval o znovuzískání své moci v českých zemích. V Nizozemí se cítil dobře; po debaklu roku 1622 se neúčastnil tažení Mansfeldových nebo Kristiána Brunšvického, i když byla vedena jeho jménem. Jenom jednou opustil Fridrich a Alžběta Nizozemí, a to roku 1625, kdy se vypravili do Anglie, aby se účastnili sňatku Karla I. s francouzskou princeznou Henriettou Marii.

Roku 1626 došlo k události, která měla pro dynastickou kontinuitu Oranžského rodu velký význam; místodržícímu a jeho choti Amálii se narodil syn Vilém. Fridrich a Alžběta byli svědky při křtu mladého prince v haagské Klosterkerk a proslav slavného dvorního predikanta Beyeruse byl věnován právě jím. O tři roky později oplakávali vlastního prvorozeného syna Fridricha Jindřicha, korunního prince českého, který se utopil v řece IJ u Zaandamu cestou do Amsterdamu, když se tam vypravil se svým otcem, aby si prohlédl pozoruhodnosti, které dobyl na Španělsku v zátoce před Matanzas admirál Piet Hein. S ním zahynuli z jeho průvodu hofmistr Villerius, který byl už v Praze, králův komorník Smil Hodějovský z Hodějova a snad i jiní, kteří byli na palubě plavidla potopeného jinou lodí. Vondel věnoval památce nešťastného prince jednu ze svých nesčetných příležitostných básní, nazvanou *Slzy smutku nad nešťastím mladého krále* (Lijktranen over het verongelukken van den jongen Keurvorst).⁴⁹

Český dvůr v Haagu byl tedy v době návštěvy Komenského plně aklimatizován a zapojen do života Nizozemí, měl dobré styky se dvorem místodržícího i s predikanty. Ale o jeho spojení s učeným světem Nizozemí víme velice málo. Tři nejstarší synové českého krále bydleli nějakou dobu v Prinsenhofu v universitním městě Leidenu. Prinsenhof býval rezidencí Mořice Oranžského, kdykoliv zavítal do Leidenu, ale o stycích princů s universitou nevíme nic. Teprve o několik let později, roku 1636, můžeme zjistit spojení dvora českého krále s nizozemskou universitou. Čeští princové Mořic, Eduard a Filip tehdy studovali v Leidenu, ale roku 1635 utekli před morem do Utrechtu. V květnu 1636 dodávala jejich přítomnost lesku při otevření Utrechtské akademie. Jejich jména najdeme v utrechtském *Album Studiosorum*, kde jsou uvedeni jako první zapsaní studenti university. Jakmile však mor v Leidenu ustal, vrátili se tam, když byli předtím poděkovali stavům provincie Utrecht za pohostinství — ostatně na hostině, kterou na jejich počest stavové uspořádali. Alžběta Česká se zajímala i v pozdějších letech o Utrechtskou akademii, jak vysvítá z jejího dopisu adresovaného počátkem roku 1640 utrechtské městské radě, v němž souhlasí se jmenováním Breckringera, jednoho z preceptorů českých princů, profesorem filosofie na akademii.⁵⁰

Z těchto sporých skutečností nemůžeme si zatím udělat obraz o skutečném vztahu dvora Českého krále k duchovnímu životu Sedmi provincií. Komenský tedy roku 1626 přišel na dvůr, který byl s Nizozemím spojen jednak prostřednictvím Oranžské dynastie, jednak osobně prostřednictvím kalvínské bohoslužby, ale který nehrál v domácí či zahraniční politice žádnou významnou úlohu. Nemůžeme ani říci, že by se byl zajímal o nejnovější směry ve vědě a umění, snad s výjimkou malířství, které český dvůr svým způsobem podporoval. Ale to se týkalo módních malířů velké společnosti, malířů Honthorsta a Van Mierevelda, kteří produkovali na běžícím páse portréty významných osobností. Tento

postoj českého krále je zjevný i z relace o Komenského návštěvě u Fridricha, ačkoliv je málo pravděpodobné, že by si byl Komenský mohl uvědomit zvláštní postavení Fridricha a jeho dvora v Nizozemí, nemluvě ani o všech těch skutečnostech, o nichž jsme psali.

Do Haagu dorazil Komenský z Berlína někdy na jaře roku 1626, tedy v době, kdy se v severním Nizozemí a v severozápadním Německu připravovaly Mansfeldovy oddíly ke svému tažení do střední Evropy. Skvostně vypracovaný německý rukopis Kottarových proroctví, který měl být asi povzbuzením pro nastávající velké měření sil, ukázal Komenský nejdříve duchovnímu rádcí Fridrichovu Dr. Altinovi, který však na proroctví nevěřil. Komenský si proto vymohl soukromou audienci a odevzdal králi proroctví osobně.⁵¹

Komenský popsal svoji audienci u českého krále ve své *Historii zjevení* (1659). Zimní král si při tom letmo prohlédl proroctví, ale nezdá se, že by jimi byl nějak ovlivněn nebo že by ho byla vzrušila úloha, kterou mu Kottar ve svých viděních připisoval. Jestliže Komenský, Zerotín a ostatní členové berlínské emigrantské skupiny doufali, že tímto způsobem vyburcují Fridricha k větší aktivitě, pak byly jejich naděje odsouzeny ke zklamání. Kottarova proroctví byla ostatně o několik let později přeložena do nizozemštiny a vydána pod názvem *Krátký výtah podivuhodných vidění a představ, které měl Kryštof Kottar ze Slezska a... Jan Kregel z Falce. V nichž byl jasně předpověděn... konec vyhanutí krále Českého*.⁵²

Fridrichovo váhání je vysvětlitelné, uvážíme-li, že už 25. dubna 1626 zmařil Albrecht z Valdštejna, císařský generalissimus, u labských přechodů u Dessavy plán koalice, podle kterého Mansfeldova armáda, vystrojená s velkou účastí české a moravské šlechtické emigrace a za anglo-nizozemské peníze, měla proniknout do Čech. Bethlenův vyslanec Quadt přemluvil spojence, aby se pokusili o invazi do Slezska a na Moravu a o spojení s Gabrielem, který se měl pokusit o ohrožení Vídně. Situace se zdála příznivá, protože z Basileje podíval zprávy o velkém povstání sedláků v Horních Rakousích, kterého se prý účastnili i povstalci z Čech a Moravy, nemluvě o exulantech, jako byl zmíněný už pán z Berbisdorfu. Anglo-nizozemský pluk Ruthvenův, silně oslabený u Dessavy, se taktó dostal s Mansfeldem přes Slezsko na Moravu a do Uher. S Mansfeldem a Dány pod Janem Arnoštem Sasko-Výmarským se vrátili i exulanti v čele s Ladislavem Velenem ze Žerotína a Janem Adamem z Víckova. V Opavě zřídil Žerotín zemskou vládu, která dočasně ovládla východní část země a udržela se až do jara 1627. Koordinaci s Bethlenem se totiž stejně nepodařilo uskutečnit a během zimy 1626–1627 se obě armády, dánská a Mansfeldova na jedné, Valdštejnova císařská na druhé straně, zcela rozplynuly. Na jaře 1627 zahájil Valdštejn protiofenzívu a do léta zlikvidoval „opavský regiment“ Dánů a jejich domácích spojenců. Mezi nimi na prvním místě Valachů, jejichž uznávaný vůdce a častý návštěvník Nizozemí, Jan Adam z Víckova, tehdy někde v Beskydách zahynul.⁵³

Skončil tedy i tento pokus protihabsburské koalice o soustředěný útok na moc rakouských Habsburků nakonec neúspěchem. Mansfeldovy a dánské oddíly dosáhly Moravy počátkem srpna 1626. Zhruba ve stejné době dorazil do východních Čech Komenský, vracející se z Haagu. Je pravděpodobné, že o výsledcích svého poslání zpravil ostatní duchovní jednoty také na Moravě. Někdy před říjnem, pravděpodobně v září 1626, setkáváme se s Komenským na jižní Moravě. Není pravděpodobné, že se odvážil na východ Moravy, který byl

v ruce jeho souvěrců, ale na druhé straně je jisté, že sympatizoval s Ladislavem Velenem ze Žerotína i s Janem Adamem z Vického a jeho Valachy. Chtl na Moravě ve smyslu císařských patentů odprodat zbytek svého nemovitého majetku, např. svoji vinici na Blatnicku, nebo měl při této příležitosti také vyřádit majetkové záležitosti svých známých a přátel z emigrace? Co jej vedlo na jih až do Drnholce, letiště na Dyji, blízko Mikulova a rakouské hranice? Drnholec patřil Zikmundovi z Tiefenbachu, bratrovi Fridricha z Tiefenbachu, stavovského vojévůdce popraveného císařskými roku 1621, a lze předpokládat, že tam byl ještě predikant. Setkal se v Drnholci jenom náhodou s bratrským knězem Juliánem Poniatowským z Duchník, knihovníkem Karla staršího ze Žerotína na Rosicích či Náměšti? S ním strávil šest hodin na voze cestou z Žerotína na Náměště, v diskusi o Kotterových proroctvích, v něž Poniatowski nevěřil. Konečně, nebylo jeho úkolem postarat se o záchranu knihovny a tiskárny jednoty umístěné na některém ze Žerotínových zámků? Uvážíme-li, jak úzký vztah poutal Komenského s Karlem starším ze Žerotína, je to víc než pravděpodobné. Jak se však Komenský dostal do Drnholce? Navštívil naposledy rodnou jihovýchodní Moravu, prošel Břeclaví, panstvím někdy Ladislava Veleny ze Žerotína, navštívil Nosislav, odkud pocházeli jeho přátelé, se kterými se mohl setkat v Nizozemí.⁵⁸

Je jasné, že s druhou Komenského cestou do Nizozemí je v souvislosti proslulá mapa rodné Moravy. *Moraviae Nova et Post Omnes Priores Accuratissima Descriptio*, auctore J. A. Comenio byla ovšem vydána amsterodamským vydavatelem až roku 1627.

Věnování mapy Ladislavovi Velenovi ze Žerotína „jakožto velmoži vlasti, prose Boha, aby co nejdříve navrátil Tebe vlasti a vlast Tobě k velké obapolné radosti“ umísťuje mapu do situace roku 1626, kdy se Komenský s Žerotínem stýkal v Berlíně před odchodem do Slezska. Tím ovšem není zaručeno, že mapa nevznikala daleko dříve, ba je to pravděpodobné. Není ani vyloučeno, že její originál byl do Amsterodamu poslán až v zimě 1626–27. Ale není pravděpodobné, že Komenský mapu vypracoval především pro vojenské cíle. Pro Mansfeldovo a dánské tažení nemohla mít tištěná mapa význam – naopak tažení těchto vojsk do střední Evropy vzbudilo jistě zájem západoevropského publika o tyto vzdálené oblasti.

Vydavatelem mapy byl slavný tiskař Nicolaus Johannides Piscator (jinak Claes Janszoon Visscher), vydavatel map, jehož specialitou bylo vydávání map těch oblastí, kde došlo k zajímavému vývoji politickému či vojenskému. Amsterodam byl v sedmáctém století světovým střediskem kartografie. Stal se jím v důsledku rostoucích potřeb mořeplavby, nizozemských objevných cest v zámoří i války proti Španělům. Princ Mořic Oranžský používal služeb kartografů ve stavovském vojsku. Nizozemské a koneckonců i evropské publikum dostávalo tak z Amsterodamu tzv. „nieuwskaarten“, novinové mapy, které se týkaly určitých tažení nebo obléhání. Tato amsterodamská iniciativa byla ovšem napodobována v zahraničí, ale do konce 17. století byla kvalita nizozemských map zřídka kdy dostižena. Zhotovovaly se také mapy těch oblastí, které se dostávaly z politických důvodů do popředí zájmu potenciálních odběratelů a zájemců. To znamená, že také Komenského mapu Moravy bychom měli počítat mezi novinové mapy, protože právě tento druh map vydával Claes Jansz. Visscher.⁵⁹

O druhé návštěvě Komenského v Nizozemí víme tedy o trochu více

o jeho návštěvě z roku 1613, ale o Komenského stycích s nizozemskými teology a církevními zatím mnoho nevíme. Zdá se, že k těmto stykům došlo až v následujících letech, a to především na základě písemného, korespondenčního styku. Roku 1626 byly Komenského osobní vztahy k Republice stále ještě jenom sporadické.

III. KOMENSKÝ MEZI LEŠNEM, LONDÝNEM A AMSTERODAMEM

„Cesta k míru vede stopami pravdy. Nedoufejte, že znova dosáhnete míru jinak, než návratem k lásce a staré pravdě. . . Při této příležitosti však prosím o svolení, abych směl o tak vznešeném a všeobecném shromáždění doporučit Vaši přízni ušlechtilé, Právdy a oddaných duchů, Komenského a Duryho; oba jsou proslulí dobrou podivuhodně vzácného shromáždění. První z nich položil základy a obecnému dobru, zbožnosti k vytyčení budovy Pravdy lidské a boží, přežité celému lidskému pokolení k získání snadného poznání věci.“

Z řeči Johna Gaudena před anglickým parlamentem, 1641.

„Ale jediný nešťastný den, přinášejíci zprávu o krveprolití v Irsku a o válce tam vzniklé, rozmetl všechny plány. Ztracena byla celá zima až na to, že jsem (chtěje se zavděčit různým horlivcům, dychtivým poznat obsah našich plánů) napsal rozpravu pod názvem *Via lucis ad.*, vytištěnou v Amsterdamu 1668.“

Vlastní životopis

1. Styky Komenského s Nizozemím do roku 1642

Můžeme říci, že zmar velkoryse koncipovaného, ale nezdařeného tažení vojsk haagské koalice do střední Evropy v letech 1626–1627 a naopak ojedinělý úspěch nizozemského loďstva v boji proti španělské stříbrné flotě měly osudový význam pro určení povahy válečného konfliktu, kterému dnes říkáme Třicetiletá válka, ale také pro osudy české společnosti a samého Komenského, ba že určily i povahu Komenského vztahu k Nizozemí.

Haagská koalice, sdružující proti rakouským a španělským Habsburkům Anglii a Spojené Nizozemí spolu s částí Skandinávie a severozápadním Německem, znamenala vlastně politickou organizaci, která z hlediska svého třídního složení byla zcela jedinečná. Dočasně, až příliš dočasně, se zde totiž sdružily oblasti, kde byl ztělesněn onen typ maritimní civilizace, v něž věřili v českých zemích a po celé Evropě stoupenci protestantského humanismu. Události druhé poloviny dvacátých let ukazovaly, že budoucnost tohoto seskupení opravdu „leží na vodě“ a že „námořní válka“ (*bellum navale*) nizozemských pánů regentů je daleko nejvýnosnější formou válečného podnikání. Zdá se, že si to uvědomovali i v Madridě – odtud španělský projekt na blokádu Spojeného Nizozemí, uzavření Baltu a vybudování císařsko-španělské základny v přístavech hanzovních měst. Tento

projekt po léta se snažil uskutečnit španělský agent Gabriel de Roy – a po léta byl Albrecht z Valdštejna, „generál Baltického a Oceánského moře“ považován za Prozíratelství určený nástroj takové politiky.

Korespondence de Royova protihráče, nizozemského agenta u hanzovních měst Foppemy van Aitzema, s Valdštejnovým plnomocníkem Aldringem, i císařského agenta Schwarzenberga však ukazuje, že Valdštejn, který se dokázal rychle učit, se poměrně rychle dokázal orientovat v problematice námořního konfliktu a že k překvapení Španělů byl stále méně ochoten sloužit jejich politickým cílům.¹ A zdá se, že nepřímo k tomu přispěl i jeho bankéř, pražský kupec Jan de Witte, aspoň v době Valdštejnova prvního generalátu, než se stal obětí prvního Valdštejnova pádu roku 1630.²

Zůstává však skutečností, že též Albrecht z Valdštejna, který na svém Frýdlantském knížectví až do roku 1634 dokázal udržet na životě předbělohorské hospodářské tendence do té míry, že se mluvilo o frýdlantské „šťastné zemi“ (*terra felix*), na druhé straně v letech České války i v době obou svých generalátů se víc než kdo jiný zasloužil o záchranu Domu rakouského a o zničení odkazu předbělohorských Čech. Jenom jeho armáda umožňovala vydání Obnoveného zřízení zemského a uskutečňování protireformačního programu císaře Ferdinanda II.³

A tak Valdštejn, k němuž do Jičína Komenského okolí vyslalo deuru Juliána Poniatowského Kristinu, stíženou asi hysterickými stresovými stavy a viděním, přispěl k tomu, že nekatolíci z Čech putovali do Polska, z Moravy do Uher, tj. na Slovensko, nepočítaje oblasti německé, Skandinávie a Nizozemí. O tom, že se Moravan Komenský dostal do polského Lešna a ne někam do slovenské Skalice či Püchova, rozhodla asi skutečnost, že mu nadále patřila přízeň Karla st. ze Žerotína, pána na Brandýse nad Orlicí, a že s českou větví jednoty jej spojil druhý sňatek s Dorotkou Marií Cyrillovou.

Obnovené zřízení zemské znamená tedy osudový předěl v dějinách české emigrace. Od roku 1628 přicházeli z Lešna a jiných oblastí jednoty, kterou kalvínská církev ne zcela oprávněně adoptovala (její dogmatika se s reformovanou církví ani nyní zcela neztotožňovala), do Spojeného Nizozemí studenti bohosloví, vyslaní staršími jednoty. Je nasnadě, že jednota potřebovala pro tyto své budoucí duchovní ziskat u svých souvěrců podporu, a je logické, že při tom používala služeb těch svých členů, kteří Nizozemí z dřívějších návštěv znali. Ti také mohli nejspíš podat informaci, na koho by bylo možno se obrátit o podporu. Zda k nim byl počítán Komenský, je sporné. Spíš to byl např. Daniel Vetter-Streje, který v Leidenu studoval už roku 1623 a 1625. První svědectví o žádosti jednoty o podporu pro studenty pochází ze srpna 1628, a nevíme, jaký měla úspěch⁴. Toho roku byli ve Franckeru zapsáni A. J. Slavata, A. J. z Bubna a Jan Litomil, roku 1630 byl v Leidenu potřetí Daniel Vetter, ve společnosti Adama Jaroslava z Bubna a Jana Litomila, roku 1632 opět Vetter, Litomil, Jan Gajus a Václav Klement Zebrácký, cestující do Anglie.⁵

Jméno Jana Gajuse je spojeno s vydáním druhého díla Komenského v Nizozemí. V městečku Kampen byl vydán nizozemský překlad původně český napsaného dílka *Pozoun milostivého léta pro národ český* (*Basuynne des Ghenaeden Jaer voor de Bohemische Natie*) někdy roku 1632, to znamená, že jde o spisek asi z roku předchozího. Náhodou se dochoval jenom tento překlad, zatímco český originál se ztratil. Komenský vyslovil v něm roku 1631 svoji víru v bezprostřední vítězství protihabsburské koalice, vedené nyní švédským králem

Gustavem II. Adolfem, a v brzké osvobození českých zemí. Ve svém dílku popisuje Komenský v dialogu mezi „Pozounem“ (tj. citáty ze Starého zákona, tedy hlasem Božím) a „Hlasem roztroušených“ (českými vyhnanci), jak Gustav II. Adolf („Ten ze Severu“) porazí Habsburky („Babylon“) a proč čeští vyhnanci mohou opět doufat, že se vrátí do vlasti.⁶

Překladačem *Pozounu* byl Jan Gajus Vitavo-Týnský (Jan Gajus Mulda-Thynaeus), který patřil k první skupině vyhnanců, kteří z vlasti odešli hned po Bílé hoře. Studoval teologii ve Frankfurtě nad Odrou a od roku 1628 v Groningen. Koncem roku 1629 se stal učitelem na latinské škole v Kampen, na východním konci Zuiderského moře, kde byl činný až do listopadu roku 1635. Tehdy se přestěhoval do Deventeru a pak po něm mizejí všechny stopy. Pravděpodobně brzy poté zemřel. Komenský se o něm zmínil roku 1661 v dopise svému vydavateli Petru Montanovi (Pieter van den Berghe), že Jan Gajus, konrektor školy kampenské, přeložil do nizozemštiny *Labyrint světa a ráj srdce*, ale že „vydání znemožnila smrt překladačova“. Zato, že překlad *Pozounu milostivého léta* věnoval městské radě kampenské, dostal od města odměnou dvacet zlatých karolusů.⁷

Roku 1631 podporovali generální stavové novou koalici vedenou Švédy, zejména přímluvou v Anglii, aby se dostalo pomoci českému králi Fridrichovi, který se chystal osobně do pole.⁸ V listopadu se generální stavové usnesli, že mu dají na jeho tažení do Německa výpomoc ve výši 150 000 zlatých, a v lednu 1632 se s ním rozloučili s přáním úspěchů po boku švédského krále. A opravdu se král Fridrich dostal se Švédy na půdu Horního Falce a po boku Gustava II. Adolfa vtáhl slavnostně do Mnichova, hlavního města svého osobního nepřítele Maximiána Bavorského, jenž usurpoval jeho kurfiřtskou hodnost i Horní Falc. Ale pak se situace rázem změnila; u Lützeniu padl švédský král v boji a brzy poté zemřel i Fridrich Falcký. V listopadu a prosinci 1632 vzpomenuli generální stavové jeho úmrtí a projevíli soustrast jeho vdově.⁹ České královny však nezapomněly. Potvrdily jí vyplácení subsidií, povolených jejímu manželovi už roku 1624 (šlo vlastně o doživotní rentu ve výši 2 500 zlatých, odhlasovanou Fridrichovi už roku 1601 při jeho křtu a kterou obnovovali svými usneseními roku 1635 i později.) Vypláceli je vlastně až do její smrti roku 1662.¹⁰

Smrt krále Fridricha byla těžkou ranou pro jeho haagský dvůr, na němž se stále ještě držela hrstka českých šlechticů a preceptorů. Ještě roku 1631 byl z Haagu vyslán ke králi dánskému Kristiánovi IV. Kristián Aderspach Berka. Někteří z nich zjevně v Haagu zůstali nadále. Do Dánska jel ještě roku 1640 Vilém Felix Kaplíř ze Sulevic. Jestliže na osud Rýnské Falce páni generální stavové zapomenout nemohli — ležela příliš blízko a byli si vědomi jejího významu na spojnici Itálie a Španělského Nizozemí pro vlastní bezpečnost — upadala česká otázka stále více do zapomenutí. Přispělo k tomu i to, že od počátku třicátých let, a zejména od roku 1635, kdy se do protihabsburské fronty otevřeně zařadila Francie, bylo jasné, že Španělé už existenci Spojeného Nizozemí ohrozit nemohou.

Pro české emigranty ovšem bylo Nizozemí i nadále oknem do světa a úhelným kamenem v každém mocenském seskupení proti Habsburkům. V Nizozemí tiskli emigranti, i když v Nizozemí sami nežili. Byl to Jiřík Kolsinius, žijící v Leisné, který od roku 1632 byl znám jako autor písniček „jedovatých“, namířených proti vrchnostem a některým církvím. Předtím skládal také písničky o králi Fridrichovi a Gustavovi Adolfovi Švédském a pracoval pro Komenského

snad jako písař. Byl to dále M. Pavel Stránský, který roku 1634 vydal v Leidenu svůj latinský *Stát český* (Respublica Bohemiae) vproslulé řadě elzevirských „Republik“. A ještě roku 1636 publikoval v Leidenu své skladby básník V. Klement Zebrácký.¹¹

Až do čtyřicátých let spadá publikační činnost mladých lidí, kteří přišli do Nizozemí na studia ve třicátých letech. Ve Franckeru a Leidenu se setkáváme s bratry Jiřím a Janem z moravské rodiny Veselských-Laectů. Jiří se zapsal v Leidenu roku 1632 a pobyl zde až do 1639. Jan studoval teologii ve Franckeru od 1635, pak pobýval střídavě v Leidenu a Franckeru. V Leidenu vydal roku 1643 svoji příručku světových dějin, *Compendium historiae universalis*, věnovanou polskému šlechtici A. Rejovi z Nagłowic. Tato příručka byla často přetiskována v Nizozemí i Německu až do konce století a její výtisky se dostaly i do českých a slovenských knihoven.¹²

Ale Nizozemím prošli vedle jmenovaných i další čeští vyhnanci. Na nové amsterodamské vysoké škole, založené 1632, najdeme v letech 1637–39 Daniela Erasta, který předtím už studoval v Cambridgi, později v Leidenu, a který po 1639 byl opět v Amsterdamu.¹³ Nizozemím prošel Šimon Partic ze Špicberka, lékař a obdivovatel Erasma Rotterdamského, universita v Groningen počítala ke svým členům Samuela Kechelia, astronoma, jenž byl vzpomenuť v závěti Radslava Vchynského a jenž udržoval korespondenci se sekretářem místopředsedy Mořice a Frederika Hendrika, Konstantinem Huygensem, o jehož vztazích k české kultuře se ještě dovíme více. Na akademii v Bredě o něco později přednášel historii a příbuzné nauky Jan Philemon, rodák z Lovosic a v Amsterdamu se usadil, jak se zdá trvale, pražský lékař a publicista Ondřej Haberveš z Habernfeldu. I s ním se ještě setkáme.¹⁴

Totéž platí i o Augustinovi Hermanovi, jenž nizozemským prostředím prošel někdy ve třicátých letech, než se dostal za Atlantik na půdu Nového Amsterdamu. Augustin (Augustijn Hermans, Augustinus Herremans v nizozemských pramenech) se na půdu Nového Amsterdamu (dnešního Nového Yorku) dostal podle nezaručené tradice už 1633 s Arentem Corssemem, když Nizozemci kupovali od Indiánů pozemky na Schuykillu. To by bylo už osm let po založení města, vznikajícího z iniciativy Západoindičké společnosti (W. I. C.). Tato společnost, zřízena na vzdory Španělům roku 1621, nebyla ovšem vlastně obchodní společností a starala se především o financování drobné námořní války proti Španělům. O Nové Nizozemí, tj. úzké území podél řeky Hudsonu, se starala málo, vždyť šlo o oblast, která oplývala bohatstvím jenom ve fantazii informátorů. Ale to, co pro Španěly znamenalo americké zlato, to pro Francouze v Kanadě a Nizozemce na Hudsonu znamenaly kožešiny — nejenom jako surovina pro zhotovování kusů oděvu, nýbrž především — nezapomeňme, že šlo o věk mašketýrů s jejich náramnými klobouky — jako materiál pro zhotovování pistolí. Obchod s Indiány byl ovšem v rukou Mohawků a nakonec se stal monopolem rodiny Rensselaerů, kterým patřily rozsáhlé oblasti kolem dnešního Albany. Pozemkový majetek van Rensselaerů byl příkladem druhého typu nizozemského podnikání, podnikání zemědělského, počítajícího s velkými *patroonschapen*, vlastně feudálními lény, spíš než se selskými dvorci (*bouwerijen*).¹⁵

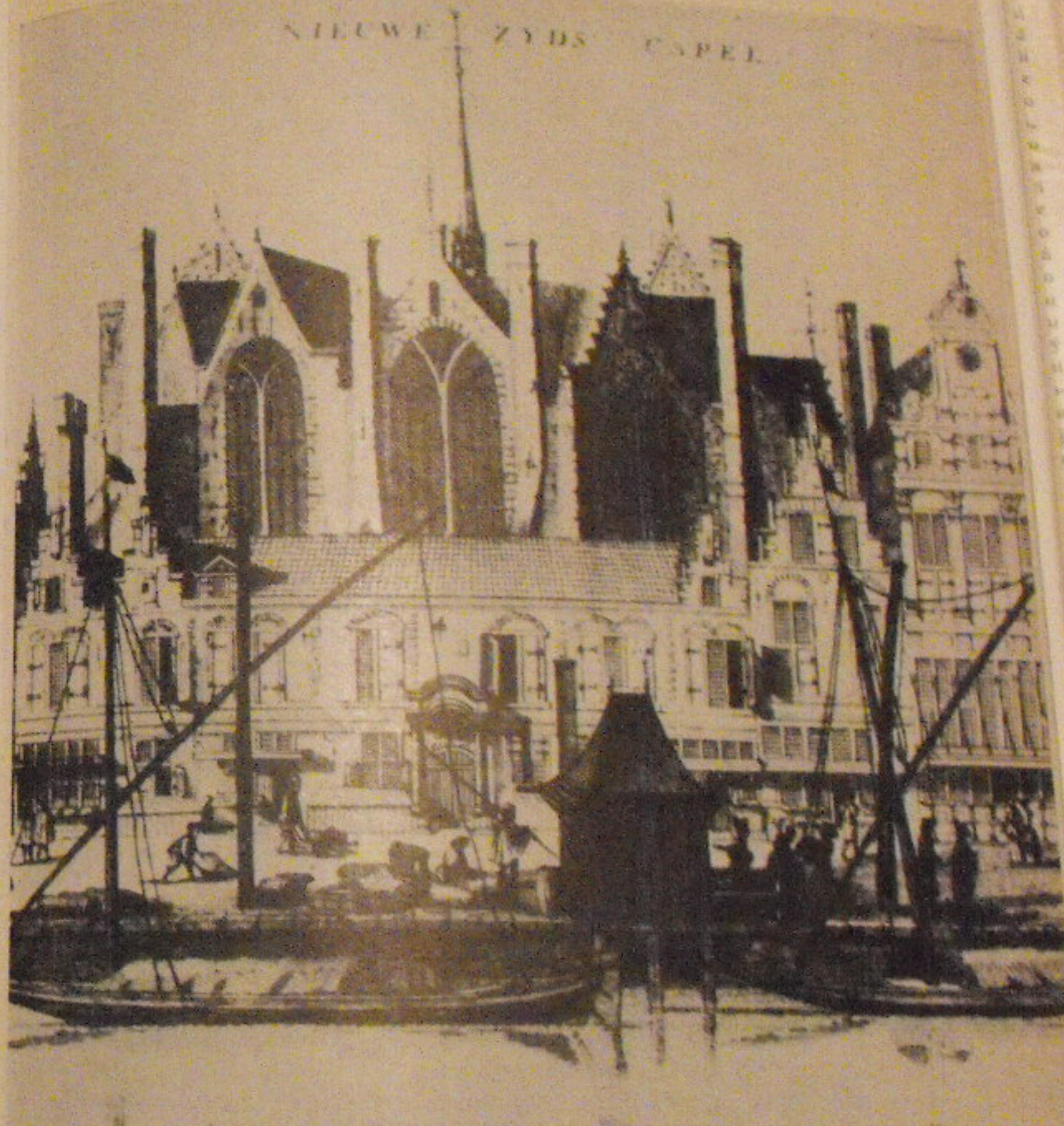
Nové Nizozemí zůstalo dost anemickou kolonií, která za místopředsích Kiefta a Stuyvesanta těžko soupeřila s britskou Novou Anglií na severu a švédsko-nizozemskou osadou, která roku 1637 vznikla na řece Delaware kolem Fortu Christina z iniciativy nespokojeného podnikatele Willema Usselinxe. Nové Nizo-

zemí, které v polovině století nepočítalo víc než asi čtrnáct tisíc osadníků, dokázalo si podrobit švédskou konkurenci teprve roku 1655. Ale ani pak neprosperovalo; nizozemský kapitál byl přitahován bohatými Antilskými ostrovy a Brazílií, vyrvanou dočasně Španělům a Portugalcům a spravovanou místodržícím Janem Mořicem Nassavským, bratrancem Frederika Hendrika a příbuzným Fridricha Falckého. Zdá se, že náš krajan přišel do Nového Amsterodamu až s druhou kolonizační vlnou po 1640; nejstarší prameny o něm nemluví, objevuje se jako *commies*, obchodní příručí, nejprve podle dosud zjištěných pramenů roku 1645 ve spojení se soudní pří, týkající se lodi *Maeght van Enkhuizen* (Děvče z Enkhuizen).¹⁶ Podle matricy reformované nizozemské církve v Novém Amsterodamu oženil se Herman roku 1651 s Johanou Varletovou z Utrechtu. V téže matrice jsou i jiná jména upoutávající pozornost; Jiří Fradell z Moravy (v téže Moravien, možná totožný s Jiřím Simonem Fradellem) a Frederik Felypsen, jehož potomci, píšící se už Philipsové, tvrdili po generace, že jsou českého původu a že jejich předek byl „hrabě Filip z Čech“. To je docela možné, protože, jak jsme viděli, šlechticů českého původu, kteří nesli jméno Filip, bylo v Nizozemí ve dvacátých letech několik, a Philipsszoon mohlo být docela dobře přijmením jejich nemanželského potomstva. Abraham Varlet, Hermanův švagr, se objevuje jako obchodní partner „svobodného kupce v Novém Amsterodamu“ 1663 a roku 1664, tedy téhož roku, kdy Nové Nizozemí vojensky obsadili Angličané, byl ještě Herman zmocněncem svých amsterodamských partnerů. Ale to už byl majitelem pozemků v Marylandu, kde založil někdy 1660 nebo 1661 „Nové Čechy“ (*Nova Bohemia*), později přejmenované na „Český statek“ (*Bohemia Manor*).¹⁷ I s ním a jeho syny se ještě setkáme.

Nebyl tedy starý zájem Komenského o americké Indiány a misio-
nářskou činnost mezi nimi, ale také o jejich jazyky, ničím tak zvláštním a nepo-
chopitelným. O Americe četl horlivě, jak víme, v knihách nizozemských (a špa-
nělských) autorů už od mládí. Roku 1641 se chystal v Lešně, které jako celé
Velkopolsko leželo v poli zájmu nizozemských, skotských a anglických kupců
operujících z Gdaňska a Elbinku, na svoji cestu do Anglie, která končí jeho třetí
návštěvou Nizozemí. V té době Komenskému nechyběly ani kontakty s Čechy
v Nizozemí, ani s Nizozemci, kteří s českými exulanty cítili sympatie.

I když Nizozemská republika 17. století platí za vzor náboženské
snášlivosti a opravdu se stala, zejména pro portugalské židy a francouzské
hugenoty, útlukem pronásledovaných pro víru, neznamenalo to, jak jsme viděli,
nikterak, že nechybělo ostrých střetnutí náboženských a politických skupin.
Duševní a náboženský život Sedmi provincií měl nejednu stinnou stránku. Kal-
vinismus, který roku 1619 zvítězil, snažil se vtisknout svoji pečeť státu, ale jednota
ve věcech víry a politiky se neuskutečnila; skutečnost byla vzdálená idyle, kterou
vidíme tak často na interiérech hollandských domů, malovaných třeba Ver-
meerem.

Ale aspoň v jedné věci byli Nizozemci jednotni; už od začátku
17. století podporovali svorně pronásledované souvěrce v zahraničí, obyčejně
aniž by přísně hleděli na to, zda jejich věrouka souhlasí s jejich vlastní. Je samo-
zřejmé, že většina finanční výpomoci pocházela z nejbohatších částí Nizozemí,
to jest z provincií Holland a Zéland a jejich bohatých obchodních městských
center, především Amsterodamu. Finanční pomoc bývala řízena přímo církevní

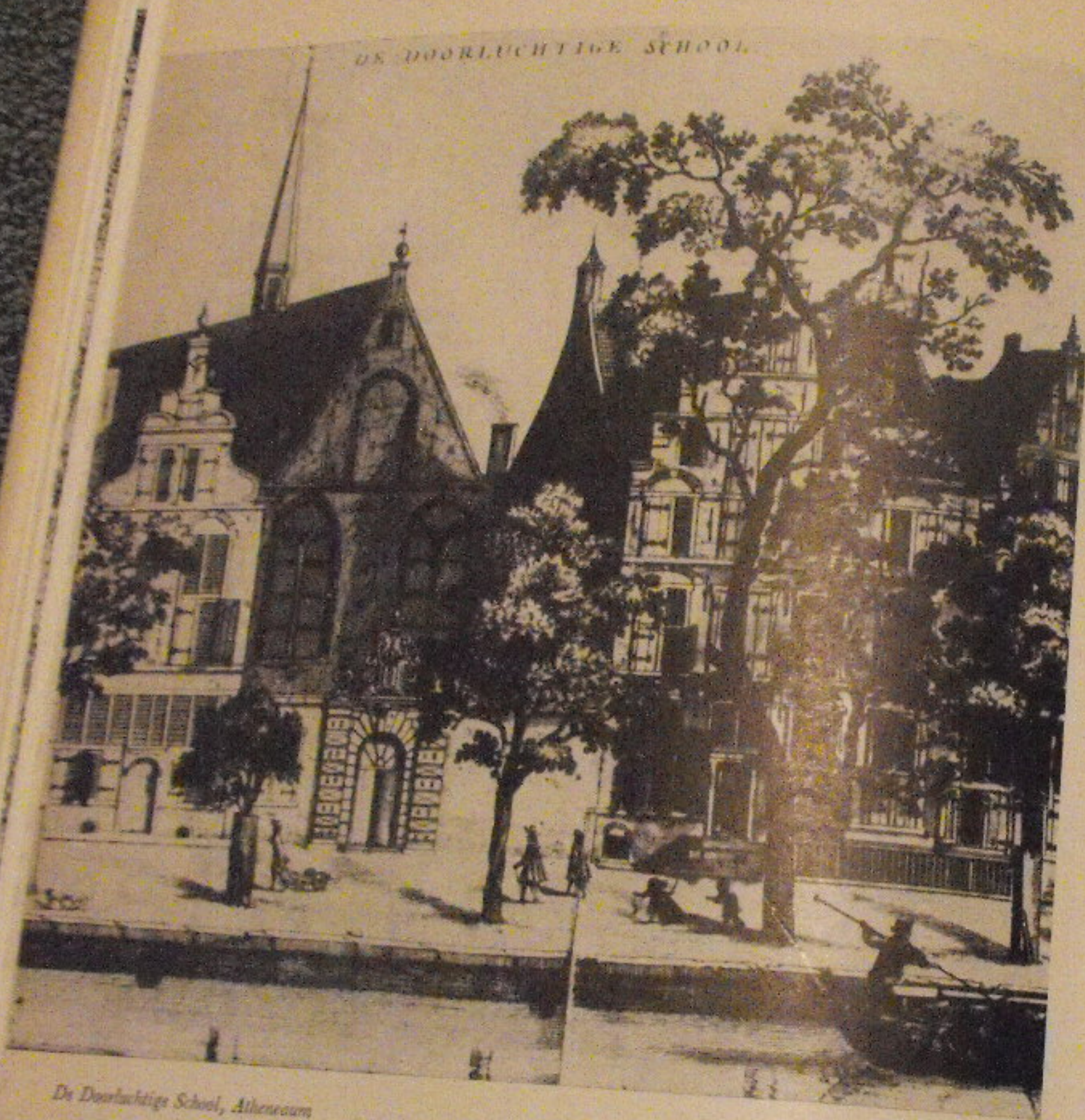
Nieuwe Zyds Kapel čili Německý kostel

T. STADT HUYS

van voren met de sien

Amsterdamskí Noví radnice

De Doorlichtige School, Atheneum

radou, která se skládala z nejvýznamnějších členů obce. Církevní rada (*kerkeraad*) pořádala sbírky pro nejvíce trpící, rozdělovala výsledek sbírek a pečovala o jejich posílání potřebným bratřím v cizině. Zejména posílání peněz vyžadovalo, aby se našli spolehliví prostředníci, protože podle obchodních pravidel se vyžadovalo, aby si prostředníci vyžádali od obdarovaných obcí rádnou stvrzenku, že peníze byly přijaty. Díky těmto kvitancím, děkovným dopisům, zprávám prostředníků, záznamům církevní rady a jiným dochovaným písemnostem můžeme si učinit obraz o povaze a obsahu finanční pomoci, nabízené některými nizozemskými obcemi zahraničním souvěrcům.

Po roce 1618 se tato pomocná činnost rozběhla na plné obrátky. Amsterdam posílal peníze do všech konců světa, do Uher, Itálie, Francie, Německa, Švýcarska i Irska. Od samého začátku třicetileté války byla podpořena Falc. První sbírka ve prospěch pronásledovaných protestantů ve Falci vynesla v květnu 1622 2 400 zlatých.¹⁸ Brzy poté byla pomoc ve prospěch Falckých organizována také v provincii Holland. Vedle různých církevních rad se o ni starala také bohoslovecká fakulta Leidenské university. Ta také dala podnět Nizozemské církvi v Londýně, aby pomohla uprchlíkům z Falce, tehdy (bylo to v září 1624) obsazené Bavorsy nebo Španěly. Tento podnět měl úspěch; londýnská obec poslala peníze do Norimberka, kde byly peněžní podpory vypláceny nejenom uprchlíkům z Horní Falce, ale také některým českým šlechticům, kteří tam žili jako vyhnanci.¹⁹

Brzy poté, co se jednota bratrská usadila v polském Lešnu, došlo, jak jsme viděli, už ke spojení této obce s nizozemskými církevními radami. Nové zprávy o tomto spojení nám poskytuje dopis duchovních a starších lešenské obce (byl mezi nimi i Komenský), poslaný 1. /11. října 1631 André Rivetovi, profesoru Valonské církve v Haagu. Byl jedním z nejvýznamnějších nizozemských teologů své doby a hrál významnou úlohu v duchovním i akademickém životě Nizozemí. Měl také spojení s mnoha teology a filozofy po celé západní Evropě. Byl kalvinistou pravověrného směru, a to velmi bojovným, takže jeho jméno je spojeno s celou řadou polemik. Polemizoval mj. s Hugo de Grootem (Grotiem) o jeho názorech (zachycených v Grotiově spisku *Via Pacis* – Cesta míru) na ekumenické tivníkem filozofa Descarta a odsuzoval vliv, který měl Descartes na některé nizozemské teology. Jako dvorní kazatel byl v úzkých osobních vztazích s Frederikem Hendrikem a jeho dvorem, ba roku 1632 byl dokonce jmenován vychovatelem mladého prince Viléma, pozdějšího místodržícího Viléma II. Byl také spřátelen s Alžbětou, královnou Českou.²⁰

V dopise Rivetovi děkovala lešenská jednota za všechno, co udělal pro české vyhnance, a za subsidie, které poslala do Lešna jeho církevní obec pravděpodobně Valonská církev v Haagu. Dále doporučovali Rivetovi Daniela Vettera jakožto prostředníka mezi ním a lešenskou církví. O Danielovi Vetterovi, kdysi učitel čestiny mladého prince Českého, kmotřence místodržícího Frederika Hendrika, jsme už slyšeli.²¹

Stejněho dne, 1./11. října 1631, psali duchovní a starší lešenské jednoty také Nizozemské církvi v Londýně. Obraceli se na tuto církev asi poprvé přímo, protože v úvodu svého dopisu popisovali stručně pronásledování v Čechách a na Moravě a vysvětlovali, proč jednota musela odejít do Polska. Sdělovali, že v Lešně je na třicet kazatelů, ale pouze asi devět set věřících, většinou starých

a chudých lidí. Daniel Vetter dostal za úkol, aby se pokusil shromáždit v Nizozemí prostředky, a pisatelé vyslovovali naději, že také Londýnští přispějí. I tento dopis je podepsán duchovními a staršími jednoty, Janem Cyrilem, Mat. Procopiem, Václavem Locharem, Janem Hermonem, Janem Stadiem, Václavem Carolem a samým Komenským.²²

Tyto dopisy se staly začátkem jednání, o němž se nám bohužel dochovaly zprávy jenom neúplně. Z toho, co zůstalo zachováno, vyplývá, že Lešenským šlo zejména o to, aby mohli na útraty Nizozemské církve v Londýně poslat do Anglie několik studentů bohosloví. Londýnští Nizozemci byli ochotní o tom uvažovat, ale v březnu 1632 sdělili jednotě, že v tomto směru nemohou nic slíbit, tím spíše, že podle nich vysvitla naděje, že Čechy znovu získají svoji nezávislost. Ostatně stejně optimisticky se ve stejné době vyjadřoval i Komenský. Skvělé vítězství švédského krále Gustava II. Adolfa v září 1631 u Breitenfeldu k tomu vybízelo. Nizozemská obec v Londýně byla však ochotna poslat peněžní výpomoc, což se o rok později opravdu uskutečnilo. Koncem roku 1633 poslali Lešenský kvitanci na padesát anglických liber, které obdrželi prostřednictvím kupce Filipa Serruriera usedlého v Gdaňsku. Stvrzenku mj. podepsal Komenský. Obsahovala seznam všech lidí, kterým byla poskytnuta finanční pomoc. Vyplývá z něho, že peníze nebyly rozděleny jenom mezi chudé bratry v Lešně, ale že část byla poslána uprchlíkům v Míšni, Slezsku a Uhrách.²³ Během roku 1632 dorazili do Londýna také někteří čeští studenti, aby poděkovali Nizozemské obci osobně a pravděpodobně zároveň požádali o další pomoc. Z let 1633–1641 se nezachovaly zprávy o stycích Lešna s Londýnem, ale je nepochybné, že existovaly.

Také o finanční podpoře, kterou by Lešno dostalo ze samého Nizozemí v letech 1631–1641, nevíme nic. Nevíme ani, jak Rivet reagoval na děkovný dopis z roku 1631, a nevíme, zda se později zasadil o další pomoc pro jednotu bratrskou. Znova slyšíme o finanční pomoci poskytnuté Lešenským z Nizozemí až v červenci roku 1641 těsně před tím, než se Komenský vypravil do Anglie. Je zjevné, že šlo ze strany Lešenských o nový pokus o získání pomoci v Nizozemí a Anglii pro vyhnance v Polsku. Dva duchovní, nám už dobře známý Daniel Vetter a jeho mladší kolega Jan Felinus, byli posláni do Nizozemí, vybaveni Komenským složenou žádostí o rychlou finanční pomoc.

Zprávu o jejich akci najdeme v *Rejstříku zahraničních církví*, do něhož se zapisovaly podpory, které reformovaná církev amsterodamská (holandská) udílela z *Fondu Charitatis* zřízeného roku 1627. Pokladní kniha církevní rady zachycovala, kolik a jakým způsobem bylo posláno na podporách zahraničním souvěrcům. 3. července 1641 (podle středoevropského kalendáře 13. července) se amsterodamská církevní rada usnesla, že pošle 750 zlatých do Lešna v Polsku, Janu Amosovi Komenskému, „pro uprchlíky z Čech a Uher, tam se zdržující“. Vetter a Felinus při této příležitosti dostali příspěvek na další cestu ve výši pětadvaceti zlatých. Jako prostředník při posílání peněz do Lešna je jmenován amsterodamský kupec Mattheus Luls, který později udělal úpadek. Luls vystavil směnku na Nizozemce Hendrika Gijnsia v Gdaňsku, který částku vyplatil Albertovi Niclassiovi (Albertovi Nicolai), predikantovi gdaňské protestantské obce, který ji dále poslal do Lešna. Peníze šly tedy do Lešna dost složitou cestou, která jistě nebyla laciná.²⁴

Z Amsterodamu odejeli Vetter a Felinus do Londýna. V listu z dubna 1641 psal Komenský a někteří starší jednoty, že posílají Vettera a Felina, aby požádali o pomoc anglickou církev, popř. osobně i krále Karla I. Šlo o podporu

víc než osmdesáti duchovních jednoty, kteří žili ve vyhnanství. Londýnská Nizozemská církev reagovala neobyčejně rychle a už počátkem května poslala přes Nicolaiho a Gdaňsk výsledek zvláštní sbírky, částku stočtyřiceti liber.²⁵ Zda Vetter a Felinus během své návštěvy Anglie, v červenci a srpnu 1641, dosáhli ještě další podpory, nevíme.

Na zpáteční cestě se znova zastavili v Amsterodamu, kde 7. října jim vyplatil duchovní „Rolitius“ (Rulitius, bývalý falcký duchovní Rülz) jakožto „zmocněncům Čechů“ částku 650 zlatých. Pokladník si poznamenal, že těchto 1 400 zlatých bude nějakým způsobem uhrazeno ze Zelandu.²⁶ Už zmíněných 750 zlatých, odeslaných v červenci, tvořilo asi jednu třetinu běžné hotovosti fondu, nesporně se tedy pomoc pro lešenské Čechy dostávala během roku 1641 do středu pozornosti amsterodamské církevní rady. A opravdu, 24. října dostali podporu další Češi: „Johannes Regius, predikant a Čech, dozorce školy žatecké“ 25 zlatých, stejnou částku dostal „Johannes Auschosky, predikant z Prahy“ a 15 zlatých dostal „Casparius Metschansky, český exulant“.²⁷ Je pravděpodobné, že podobné krátkodobé podpory byly vypláceny i jinými nizozemskými církevními obcemi.

Ale hned následujícího dne, 25. října 1641, byla Vetterovi a Felinovi vyplacena přímo další vysoká částka, 600 zlatých.²⁸ Poslali tedy Amsterodamští do Lešna během roku 1641 2 000 zlatých.²⁹ Ale ani tím ještě nebyla ochota Amsterodamských pomoci Lešnu vyčerpána. 18. března 1642 dal „starší Rolitius“ diakonovi církevní obce Mathijsi Lulsovi 1 921 zlatých, aby po srážce poplatků za převod poslal nám už známou cestou přes Gdaňsk „českým a moravským bratřím“ 1 865 zlatých. Převodní poplatky tedy činily 3 %.³⁰

V červenci 1642 se jméno Komenského objevuje na stránkách pokladní knihy amsterodamského fondu Charitatis znova, ale to už byl v Amsterodamu Komenský osobně.

Do Anglie dorazil Komenský, zvaný svými příznivci zasedajícími v revolučním parlamentu, v den podzimního slunovratu, tedy 23. září 1641.³¹ Na rozdíl od Vettera a Felina neměl za úkol v Anglii shánět pomoc pro Lešno. Od několika let se v Anglii projevoval mezi teology, filosofy i politiky zájem o spisy Komenského, zejména o jeho spisy pansofické. Ale do širokých vrstev vzdělanců pronikla i znalost jeho moderních učebních metod, jak to prokazuje i autobiografie Herberta z Cherbury. Nizozemští, skotští a angličtí emigranti, kteří působili nebo pocházeli z Polska či Pobaltí, hráli při tom, jak je stále zjevnější, významnou úlohu.

Samuel Hartlib, německy mluvící rodák z Elbinku usazený v Anglii, byl v písemném styku s Komenským snad už od roku 1628, tedy od doby, kdy se usadil v Lešně. Roku 1637 uveřejnil Hartlib v Oxfordu první pansofické dílko Komenského *Conatum Comenianorum Praeludia*, roku 1639 je vydal znova, tentokrát již s vědomím autorovým, pod názvem *Pansophiae Prodromus*. Hartlib působil v Londýně jako kupec, ale jeho zájmy patřily zejména vědě a filosofii. V Anglii se hlásil k puritánům a roku 1639 byl dokonce zatčen a vyslýchán při vlně pronásledování puritánů. Byl také ve spojení s některými puritánskými predikanty, kteří organizovali pomocné akce ve prospěch pronásledovaných bratří z Falce. V době Dlouhého parlamentu se Hartlib samozřejmě aktivně účastnil, především jako publicista, revoluční činnosti na straně puritánů. Byl úzce spřátelen s Johnem Duryem (Duraeus), kdysi predikantem anglo-skotské kupecké kolonie v Elbinku, který byl po roce 1642 činný v Haagu. S Nizozemím byl Dury úzce spojen,

protože jeho otec býval predikantem Anglické církve v Leidenu, kde také mladý Dury vystudoval bohosloví. Také on patřil k puritánské opozici, ale ve věcech víry byl daleko snášenlivější než jeho druhové. Vyplývá to mj. i z jeho korespondence se slavným Menasseh ben Israelem o povolení návratu Židů do Anglie. Jako teolog se Dury staral především o pastorální praxi a o teologické osvícení laiků. Byl také činný jako diplomatický agent a za Cromwella podnikl několik misí do Švédska, Nizozemí, Švýcarska a Německa. S Cromwellovou podporou usiloval Dury o sjednocení všech protestantů, jak o tom snili ve Falci a v Nizozemí Brederode a Camerarius a jak se k tomu klonil i Komenský. Dury korespondoval o „Corpus Evangelicorum“ s některými nizozemskými známými, mj. i s velkopodnikatelem Louísem de Geerem a Hugo Grotiem.

Komenský byl ve styku především s Hartlibem a Duryem, jak to prokazují dosud nevydané zápisky Hartlibovy. Můžeme však mluvit o celé skupině anglických „komeniánů“, kteří spojovali zájem o reformy náboženské se zájmem o pokrok vědy a vědění. Stáli proto za názory Komenského, stejně jako později, v letech 1645–1648, usilovali o zřízení Neviditelné koleje (*Invisible College*) a o dvacet let později o zřízení Královské společnosti (*Royal Society*). Do této skupiny patřili ještě Henry Oldenburg, sekretář a zeť Duryho, teolog John Pell, jehož reformní náboženské plány se shodovaly s některými názory Komenského, dále John Williams, biskup lincolnský a později arcibiskup v Yorku, ale také vedoucí politický předák Dlouhého parlamentu John Pym a z Falce pocházející teolog Theodor Haak. Kaplan hraběte z Warwicku John Gauden navrhl ve svém kázání před Dolní sněmovnou parlamentu, aby podpořil snažení Duryho a Komenského a pozval je do Anglie, aby zlepšili systém vyučování ve smyslu opravdové víry a zároveň pansofických ideálů. Představa, že by měl stát zasáhnout do systému vyučování, byla anglickým puritánům známa z díla Baconova. V jistém smyslu se shodovala Komenského představa pansofie, shrnutí užitečného vědění, s představami Baconovými. Také Hartlibova utopická skladba *Macaria*, věnovaná autorem roku 1641 parlamentu, prozrazuje zřetelně svoji spřízněnost s Baconovým dílem.³²

Za svého pobytu v Anglii Komenský spolupracoval se jmenovanou skupinou na plánu, jak založit „všeobecnou kolej učenců“, která by byla prvním nástrojem ke zlepšení celého světa. Prakticky se už uvažovalo o sídle, jímž se měla stát kolej v Chelsea (později opravdu sídlo Královské společnosti). Hartlib a jeho druhové měli už od dřívějška spojení s mnoha učenci a teology po Evropě. Mezi jejich dopisovateli byl i přední francouzský teolog, mechanik a matematik Marin Mersenne, přítel filosofa Descarta. Ale Mersenne měl na mysli především organizaci výměny publikací a o zřízení nějakého evropského sdružení učenců, jak vyplývá z jeho korespondence s Teodorem Haakem, mu nešlo. V Nizozemí se o plány anglických komeniánů zajímal především nám už známý duchovní (Dominee) Rulitius, kdysi kazatel Kostela Svatého Ducha (Heilige Geiskirche) ve falckém Heidelbergu. Od roku 1634 byl Rulitius predikantem Dolnoněmecké (*Nederduitse*) od roku 1666 Hornoněmecké (*Hoogduitse kerk*) v Amsterdamu. Rulitius si dopisoval s Duryem a Haakem a později byl jedním z Komenského ochránců v Amsterdamu.

Komenský bydlel v Londýně u Hartliba (ve velkém dvoře na Vévodském náměstí, *Duke's Place*) a chodil do kostela Nizozemské církve londýnské, umístěné v budově *Austin Friars* na Aldgate v londýnské City. Byl zde přátelsky přijat oběma kazateli, Op te Beckem a Calandrinim. Calandrinini pocházel z pro-

testantské rodiny italského původu, spřízněné s bankéřskou rodinou Burlamachi, která byla s Čechy ve spojení od let České války a byla spřízněna také s rodinou pražských Hoefnagelů i s rodinou sekretáře místodržícího Frederika Hendrika, Constantijna Huygense. Komenský byl pro svoji neznalost angličtiny v Londýně značně izolován. Zabýval se pansofickými plány a sepisoval dílko *Via lucis*, které bylo vydáno o čtvrtstoletí později v Nizozemí; v Anglii kolovalo toto dílko mezi přáteli v opisech.

V Londýně se na sklonku roku 1641 sešel se synem Fridricha Falckého a Alžběty Stuartovny, Zimní královny, falckrabětem Karlem Ludvíkem. Vztah dvora Zimní královny k dvoru místodržícího se právě tehdy zachmuřil, když se nepodařilo zabránit tomu, aby se princezna Marie, dcera Karla I. a Henrietty Marie, nestala snoubenkou mladého prince Viléma, ačkoliv kdysi byla sňobována Karlu Ludvíkovi. Mladý falckrabě proto odejel do Anglie; na počátku roku 1642 se účastnil pokusu svého strýce Karla I. o státní převrat a zákrok proti parlamentu. Pokus se nezdařil a členové parlamentu, kteří měli být zatčeni — a byl mezi nimi i cítel Komenského a vůdce Dolní sněmovny John Pym — se chystali k brannému odporu. Tomu asi Komenský rozuměl stejně málo jako jeho krajan Václav Hollar, s nímž se tehdy v Londýně setkal a který podobně jako on ve službách hraběte z Arundelu žil na spojnici anglo-nizozemských vztahů. Téhož roku 1641 věnoval Hollar princovi Vilémovi Oranžákému svoji rytinu *Anglický a nizozemský lev, svorní v míru* (*Anglicus et Batavus concordia pace leones*), burcující ke svornosti v boji proti rakouské a španělské zášti a upomínající na podobné skladby a rytiny z let České války.³³

Stejně archaicky zněl vzkaz amsterodamského lékaře a pražského exulanta Ondřeje z Habernfeldu, který přes anglického vyslance v Haagu poslal do Londýna poplašné pověsti o údajných piklích Španělů proti parlamentu. V Londýně přijímal Komenský návštěvy, asi pokud uměly latinsky. Protože někteří z „komeniánů“ byli členy společnosti, které se zajímaly o kolonizaci Nové Anglie, dostal se Komenský do styku s kazatelem Hugh Petersem a pravděpodobně i Johnem Winthropem ml., který si aspoň zapsal setkání s „udatným starým mužem“ (*brave old man*), jemuž ve skutečnosti nebylo víc než padesát let. Při těchto hovorech a setkáních přišla pravděpodobně i řeč na misie mezi americkými Indiány i na nově založenou Harvardovu kolej.³⁴

V zimě 1641–1642 se skupina anglických komeniánů ve skutečnosti rozpadla. Když byl v Toweru uvězněn i biskup Williams, došel Komenský k závěru, že bude lepší, když Anglii opustí.³⁵ Za této situace nabyl na významu návrh švédsko-nizozemského podnikatele Louise de Geera, aby pod jeho ochranou a za jeho podpory pracoval ve Švédsku.

Louis de Geer (1587–1652) byl nazýván současníky „králem kupců“. Roku 1641 byl povýšen do švédského šlechtického stavu, což mu umožňovalo, aby skoupil všechny pozemky, které si do té doby ve Švédsku od koruny pouze pronajal. Tím se stal rázem jedním z největších švédských velkostatkářů. Od roku 1619 těžil ve švédských dolech, především měď; poněmáhlu si vybudoval velký koncern, který ovládal celý výrobní proces, od těžby suroviny až po konečnou úpravu výrobků, zvláště děl a jiného zbrojního materiálu. Slyšeli jsme, že už v letech České války dodával do střední Evropy L. de Geer stříbro a zbraně. Ale tento rodák z Lutychu nebyl jenom obchodník; prosadil se také jako bankéř švédské koruny, jako diplomatický agent švédského kancléře Oxenstierny a nizozemských generálních stavů. Zajímal se o prodej svých výrobků ve velkém i v ma-

lém, pečoval o jejich dopravu. Nizozemští historikové manželé Romeinovi vidí v něm „týl mezinárodní typ moderního velkého podnikatele, který je doma všude a nikde.“³⁶

Pozoruhodná byla u tohoto průkopnického „kapitána průmyslu“ jeho péče o zaměstnance, které sháněl po celé Evropě. Jeho biografka paní Breedvelt van Vecn o něm říká, že na svoji dobu byl vynikajícím zaměstnavatelem; a také Romeinovi došli k závěru, že jeho sociální péči a náboženskou snášenlivost vůči zaměstnancům je třeba „zaúčtovat v jeho prospěch“.³⁷ Na druhou stranu takového účtování by ovšem patřila jeho snaha dostat ze mzdy, kterou svým zaměstnancům vyplatil, co nejvíce různým způsobem zase zpátky. O Komenského se začal de Geer zajímat, když chtěl pro školy, které při svých švédských podnikcích založil, získat v té době nejlepší praktické učebnice. Ale částečně poskytoval podporu Komenskému také v duchu své programové dobročinnosti, zcela v duchu „vztahu de Geer-Bůh-peníze“.³⁸ Velice zbožný de Geer poskytoval totiž peníze Valonské církvi, ke které patřil, na rozmanité sociální zařízení, jako nemocnice, chudobince; podporoval také známé učence, jako byl vedle Komenského i Descartes nebo Tobias Andreae, profesor řečtiny na universitě v Groningách. Andreae také několikrát vystupuje jako zprostředkovatel mezi de Geerem a Komenským.

Vztah Komenského k de Geerovi byl tak závažný, že se k němu budeme muset opětovně vracet. Zatím musí stačit aspoň stručná informace o posovanou ostatně do Lešna, aby odejel do Švédska, které bylo de Geerem, stejně jako jinými nizozemskými současníky, např. Usselinem, považováno za zemi budoucnosti.³⁹

De Geerovo pozvání bylo datováno 9./19. října 1641 a bylo z Lešna za Komenským posláno do Anglie. De Geer zároveň daroval Komenskému sto tolarů cestovného, které mu měly být vyplaceny v Gdaňsku a slíbil mu další podporu. Komenský odpověděl na tento dopis z Londýna u slibů dalšího padu – to znamená, že poštovní spojení fungovalo pomalu už v polovině listodnes v řadě evropských zemí. Svůj dopis poslal Komenský prostřednictvím dalšího nizozemského prostředníka Godefroya Hottona.

Hotton byl od roku 1634 kazatelem Valonské církve v Amsterdamu a měl úzké styky jak s de Geerem, tak s anglickými „komeniány“. I on pocházel z Falce, jako třeba Rulitius, studoval bohosloví v Heidelbergu a dlouho působil jako duchovní v Německu. Zemřel krátce před konečným příchodem Komenského do Amsterdamu roku 1656.⁴⁰ 21. června 1642 opustil Komenský, provázený Duryem a Petrem Figulem-Jablonským, svým sekretářem, Anglii, a na základe předchozí úvahy neodejel rovnou do Švédska, nýbrž do Nizozemí.

2. Komenský v Nizozemí roku 1642

Potřetí přijížděl Komenský do Nizozemí za okolností podstatně odlišných než v letech 1613 a 1626. Zemi aspoň zhruba už znal z předchozích návštěv, měl v ní řadu přátel a můžeme už dokonce předpokládat, že znal aspoň trochu nizozemštinu. Proč by jinak byl chodil v Londýně zrovna do kostela Nizozemské církve? Víme, že Komenský neznal anglicky, že se svými anglickými

přáteli nejraději mluvil latinsky, ale nemáme žádné podobné zprávy o jeho znalosti nizozemského jazyka. Ve srovnání s dobou poslední návštěvy se Nizozemí a vládli s pomocí dvorské koterie. Napětí mezi ním a sebevědomými členy patriociátu ve městech – především v Amsterdamu – rostlo a bylo citelné, i když válka proti Španělům dobíhala. Před třemi lety bylo španělské loďstvo drtivě zničeno v bitvě u Duins – a také na zemi nebylo se už Španělů co obávat. Francie a Anglie, dvě velmoci, které se měly v budoucnosti stát největšími protivníky Republiky.

Nizozemí bylo roku 1642 stále ještě mladým státem, novým přibývajícím státem počítat jako s partnerem v otázkách míru i války, zejména pokud šlo o oceány. Nizozemí bylo bohatou a mocnou zemí, kde ovšem vládla také nesmírná bída, a to jak ve městech, tak na venkově. Vnější klid a zdání moci svého Zlatého věku zemí velkých politických, náboženských a sociálních protívzdělanost, která víc než cokoli jiného zdůvodňuje, proč se nizozemskému sedmáctému století říká Zlatý věk. Z plodů této kultury bylo ovšem v cizině nejznámější malířství. Rembrandt, Hals, Vermeer, Steen a mnozí jiní zvěčnili ve svých obrazech život v Nizozemí sedmáctého století ve všech jeho aspektech. Méně literát a historik Pieter Cornelisz. Hooft a literát a státník Constantijn Huygens. Jeden z největších Nizozemců Hugo Grotius (de Groot), učený právník a autor *De iure belli ac pacis* (1625), ve své době známější jako autor spisu *De veritate religionis christianae* (O pravdě křesťanského náboženství, 1627), musel pro svoji příslušnost k remonstrantství žít jako vyhnanec v cizině.

Jiným charakteristickým rysem života ve Spojených provinciích byl rychlý rozvoj mladých universit a akademií, na nichž docházelo namnoze k bouřlivým konfliktům. Zmínili jsme se o tom už při popise náboženských sporů na počátku století a můžeme dodat, že také kolem roku 1640 byly vztahy mezi profesory na universitách, akademiích a „slavných školách“ velice neklidné. Jedním z předních zdrojů neklidu byl rozličný postoj vůči učenému Descartovi, který hledal v Nizozemí útulek. Protože Komenský využil roku 1642 při své cestě Nizozemím příležitost, aby navázal užší styky s neklidným malým světem učenců a osobně navštívil Descarta, nezbyvá než abychom se aspoň stručně seznámili se situací karteziánské filosofie v Nizozemí.⁴¹

Universita v Utrechtu, založená roku 1634, počítala ve svých řadách tři učitele, kteří se zajímali o Descartovo myšlení. Nej přednějším z nich byl Regius, osobní přítel filosofův. Ale počátkem čtyřicátých let byl tento vztah u konce a roku 1646 se Regius ve svém spise *Fundamenta Physices* zcela od karteziánské odvrátil. Vliv tohoto spisu se odráží v kritice Descarta, kterou napsal zapřísáhlý socinián Jan Ludvík von Wolzogen (1600–1661), se kterým se později v boji proti sociniánství srazil i Komenský. Velkého obdivovatele měl Descartes v jedné z nejvlivnějších osobností doby, Constantijnu Huygensovi, sekretáři Frederika Hendrika a později jeho nástupců Viléma II. a Viléma III. Tento duchaplný muž, jehož Huizinga charakterizoval jako „univerzální talent bez

pečetě geniality⁴², Descartova génia plně uznal a podle toho si ho vážil, i když s ním vždy nesoouhlasil a i když uznával i učená díla jeho protivníků.

Na universitě v Leidenu zavedl karteziánství Abraham Heidanus; hájil je také roku 1656 pod pseudonymem Irenaeus Philalethius proti ostrým útokům teologa Gijsberta Voetia, který rovněž pod pseudonymem vystoupil proti Descartovu učení. Rozpory došly v Leidenu tak daleko, že městská rada a kurátoři university ještě roku 1676 zakazovali profesorům, aby ve svých přednáškách pojednávali o Descartově metafyzice. Téhož roku byl dokonce starý Heidanus sesazen z profesury, protože publikoval svůj karteziánský spis *Abrahami Heidani consideratiën*. Při tom napsal vlastně jenom úvod ke svazku, který obsahoval text, napsaný profesory Wittichem a De Volderem. O dvalet let dříve, roku 1656, nařídili stavové provincie Holland, že profesori musejí složit přísahu a podepsat prohlášení, v němž odsuzovali Descartovu filosofii. Podobné zákazy a odsudky nesvedly nic proti rozohňným myslím. Jedním z karteziánských nadšenců, kteří se nedali odstrašit, byl Adriaan Heereboord, profesor filosofie v Leidenu. Ještě roku 1647 počítal Komenský Heereboorda mezi své přátele a možné spolupracovníky.

Brzy po svém jmenování profesorem, roku 1641, vyjádřil Heereboord k nevoli leidenských kurátorů svoje sympatie vůči Descartovi. V řeči, opatřené titulem *De libertate philosophandi* (O svobodě filosofovat, 1647) zahrnul Descarta takovou chválou, že mu tím spíš uškodil než prospěl. Ale později nebylo zjevné, se kterým učením Heereboord nejvíce souhlasil; vyjadřoval se uznale také o Descartově protivníkovi Gassendim. Ve sporech, které se v leidenské akademii odehrávaly ve věci karteziánství, hrál však i později velikou úlohu spolu s profesory Jeanem de Raey a Arnoldem Geulincxem. Ve čtyřicátých letech počítal se k nejvěrnějším Descartovým záklům také Cornelis van Hogelande, pravděpodobně rozikrucian, který věnoval filosofovi svá *Cogitationes* (1646) a prokázal mu nejednu přátelskou službu. Jeho jméno se vyskytuje také v korespondenci, kterou Descartes vedl se svou záklýní, princeznou Alžbětou Falckou.

Leiden a Utrecht byly dvěma ohnisky karteziánských sporů v Nizozemí. Amsterodamské *Athenaeum Illustre* jich zůstalo většinou ušetřeno. Remonstrantský seminář, založený v Amsterodamu roku 1634, byl naopak semeništěm karteziánství, zejména díky činnosti profesora Etienna de Courcelles (Curcellaenus), který přeložil do latiny řadu důležitých děl Descartových, mezi nimi i jeho *Diskurs o metodě* (vyšel roku 1644 tiskem u Elzevierů v Amsterodamu). Vysoká škola v Deventeru, založená už 1630, měla v řadách svých učitelů ostrého protivníka Descartesova, predikanta Jakuba Revia. Ten se stal roku 1641 regentem stavovské koleje v Leidenu, na níž studovali stipendisté teologii, a uveřejnil mnoho spisů proti karteziánství.

Na universitě v Utrechtu vedli boj proti Descartovi zejména Voetius a Schoock. Descartes si stěžoval zejména na Schoockovy polemiky, mimo jiné u groningenského senátu, kde byl tehdy (roku 1645) práve rektorem pozdější odpůrce Komenského Samuel Maresius. Senát tehdy vyslovil Descartovi velmi příznivé *judicium* (dobrozdání), které bylo pravděpodobně předešlým dílem Matyáše Pasora. Pasor byl přítel Komenského, pocházel z Německa a byl to velmi všestranný profesor etiky. Vztah mezi Maresiem a Descartesovým úhlavním nepřitelem Voetiem byl tehdy velmi špatný, což asi také přispělo k tomu, že dobrozdání vyznělo tak jednoznačně pro Descarta. Ten měl na universitě v Groningách ještě věrného spojence v Tobiášovi Andreae, který od roku 1635 před-

nášel řečtinu a historii. Andreae se však zajímal také o bohosloví a v duchu karteziánství polemizoval mimo jiné s Regiem a Reviem. Andreae studoval jako Komenský kdysi v Herbornu, pak v Brémách a v Leidenu a byl, rovněž jako synovec hájil roku 1681 jako profesor bohosloví na vysoké škole ve Franckeru karteziánské názory.

Ale zájem o Descartovo dílo neprojevovali jenom profesori teologie a filosofie. Zajímali se o ně i duchovní-predikanti. Příkladem této skupiny může být Andreas Colvius, duchovní v Dordrechtu, který si na přelomu třicátých a čtyřicátých let dopisoval s Descartem. Roku 1642 informoval o Descartově činnosti mezi Descartem a Voetiem, jak to vysvitá z jeho korespondence s princeznou Alžbětou Falckou.

Když Komenský koncem června 1642 dorazil do Nizozemí, pravděpodobně do Vlissingen nebo jiného zélandského přístavu, odebral se nejdříve Falckém, která tam stále ještě držela svůj dvůr. Odtud odejel do Leidenu, kde byl jeho hostitelem Adriaan Heereboord, s nímž si dopisoval už z Anglie. Také později, když Komenský dlel v Elbinku, byl s Heereboordem ve spojení. Heereboord tehdy Komenskému nabízel, že dá vytisknout v Leidenu jeho knihy. Z nějakého důvodu dal však Komenský tehdy přednost vydání svých děl v Amsterodamu.⁴³

Heereboord představil Komenského místnímu duchovenstvu a některým profesorům leidenské university. Z duchovních to byl Lodewijk de Dieu, predikant a regent leidenské Valonské církve, velký znalec řečtiny a semitských jazyků. Do druhé skupiny patřil Abraham Heidanus, který tehdy ještě nebyl profesorem, a Jakub Golius, profesor orientálních jazyků a zakladatel proslulé leidenské hvězdárny.⁴⁴ Jeho bratr Petr Golius, který přestoupil ke katolictví, žil jako karmelitánský mnich v Aleppu v Syrii, kde vytvořil arabskou verzi Komenského *Brány jazyků* (Janua Linguarum). Jeho islamští přátelé byli prý tak nadšení, že začali Komenského dílo překládat do tureckého, perského a mongolského jazyka. Jakubovi Goliovi napsali do Leidenu dopis, v němž jej žádali o další spisy téhož autora.

Ale z leidenského pobytu byla pro Komenského nakonec nejdůležitější návštěva u Descarta, který tehdy bydlel na zámečku Endegrest, těsně u Leidenu. Také Descartes věděl o Komenského pansofických snahách. Roku 1639 přinesl Theodor Haak opis spisku Johna Pella *Idea Mathematica* a jiný, nejménovaný spis Komenského do Leidenu. Cornelis van Hogelande se postaral o to, aby oba se dostaly do rukou Descartových. Ten po přečtení napsal svůj posudek pansofického díla *Judicium de opere pansophico* a poslal jej jednak do Londýna a jednak v opise Mersennovi, který byl rovněž Haakem informován o Komenského pansofii. Mersenne se pro pansofii nenadehl. V jednom dopise Haakovi napsal, že Komenský by se už měl seznámit s filosofickým myšlením Descarta a Gassendiho.

O Descartově *Judiciu* napsal Mersenne Haakovi: „S potěšením jsem si přečetl posudek, který napsal pan Des Cartes o díle p. Komenského; neboť si nesmírně vážím úsudku takové osobnosti, která podle mého soudu vidí nejdále a nejjasněji ve vědách, a zná více než kdokoli jiný z našich známých současníků.“⁴⁵

Judicium, o kterém se mluví, nebylo ovšem posudkem ve vlastním slova

smyslu, nýbrž spíš shrnutím názorů Komenského vzhledem k pansofickému vědění. Máme však zachován jeden dopis Descartův, který obsahuje jeho jasný úsudek. Tento dopis byl vydán Descartovým přítelem Clerselierem bez data a bez udání jména příjemce. Nizozemský překlad vyšel ve svazku Descartovy korespondence, vydané roku 1692 v Amsterdamu (*Brieven aan veele hoog-geagte personen... door Renatus Des Cartes geschreven: en van J. H. Glasemaker vertaalt*). Adam a Tannery zařadili tento dopis ve vydání Descartových Děl k roku 1639 a soudili, že Descartes musel číst Komenského *Pansophiae prodromus*. Nevěděli ovšem, kdo byl příjemcem dopisu, dohadovali se, že to mohl být Haak nebo dokonce Huygens. Paní Thijssen-Schoute pochybuje, zda mohl *Pansophiae prodromus* posloužit k inspi-raci Descartovi. Poukazuje na to, že stejně dobře mohlo jít o *Conatuum Comenianorum praeludia* (1637) nebo – ostatně ztracené – první vydání spisu *Conatuum pansophi-corum dilucidatio*. Za nejpravděpodobnějšího adresáta považuje Cornelise van Hogelande.⁴⁶

Z dopisu je zjevné, že Descartes měl vůči Komenského pansofickým plánům obsaženým zjevně v *Prodromu*, vážné výhrady: „Pokus, o který mu (Komenskému) jde, totiž v jediné knize podat všechno, co je v ostatních užiteč-ného, může být velmi záslužný, pokud by se to dalo opravdu uskutečnit, ale obávám se, že to není možné... Mimoto shledávám ještě v jeho úmyslech dvě věci, kterým dost dobře nerozumím: Zaprvé se mi zdá, že bohoslužby a zjevené pravdy příliš spojuje s vědění, kterého lze dosáhnout přirozeným uvažováním, a za druhé, že si představuje obecné vědění, které by mohli pochopit mladí školáci a které by si mohli osvojit před čtyřicetiletým věkem svého věku.“⁴⁷

Komenský si asi byl vědom Descartových pochyb vůči svým názorům a byl asi především dotčen Descartovou výtkou, že směřuje teologii a ostatní vědy. To je dobře zjevné z autobiografického spisku Komenského *Continuatio admonitionis fraternae*, který obsahuje také krátký popis Komenského setkání s Descartem v Endegestu. Komenský vypravuje, že rozhovor trval asi čtyři hodiny. „On nám vykládal taje své filosofie, já zase jsem hájil přesvědčení, že všechno lidské poznání, jehož se nabývá pouhými smysly a úvahami, jest nedokonalé a mezerovité. Rozešli jsme se přátelsky; já jsem jej vybízel, aby vydal základy své filosofie (jež rok nato byly vskutku vydány), on zase podobně pobádal mne k urychlení mých prací, mimo jiné tímto výrokem: „Já za okruh filosofie nevykročím; bude tedy u mne jen část toho, čeho u tebe celek.“⁴⁸ Tento výrok mohl ovšem být míněn ironicky, neboť upomíná příliš na první námitku, kterou Descartes vyjádřil ve svém dopise. Ostatně Descartes nebyl jediným, kdo pochyboval o Komenského pansofii. Také Isaac Vossius, profesor na amsterodamském *Athenaeum Illustre*, soudil, že Komenský není ani filosof, ani skutečný vědec.⁴⁹

Roku 1642 se Komenský k Descartovi stavěl pozitivně. Teprve po Descartově smrti, roku 1650, se Komenský proměnil v ostrého kritika jeho názorů. Při požáru Lešna byl s Komenského knihovnou a jiným majetkem ztracen i rukopis jeho *Odmítnutí karteziánské filosofie a kopernikovské astronomie* (*Refutatio Philosophiae Cartesianae et Astronomiae Copernicanae*). Komenský této ztráty velmi želel, ale jeho přítel John Pell napsal o tom Samuelovi Hartlibovi: „Docela rád bych si byl přečetl jeho odmítnutí stoupenců Koperníkových a Descartových, ale s tím, že nevěřím, že by byl kompetentním rozhodčím mezi nimi a druhými autory. A proto také ztráty těchto papírů lituji nejméně...“⁵⁰ O Komenského útocích na Descarta v době posledního amsterodamského pobytu ještě bude řeč.

Z Leidenu odejel Komenský do Amsterdamu, kde neopomněl

navštívit církevní radu reformované církve. 16. července 1642 mu byla vyplacena částka dvě stě zlatých. Zdá se, že byla určena osobně pro Komenského a ne pro lešenskou obec. Vždyt před čtvrt rokem poslal Dom. Rulitius jménem církevní rady přes Gdaňsk do Lešna skoro dva tisíce zlatých „pro české a moravské bratry“. „Českým starším“ vyplatil pak 14. října 1642 Jan Rulitius z fondu Charitatis ještě 100 dukátů, tj. 500 zlatých. U zásluky, poslané 2. února 1643 přes Gdaňsk, není sice Rulitius jmenován, ale je pravděpodobné, že i na zadání nových 1 193 zlatých měl svůj podíl.⁵¹ A tak akce, u jejíhož zrodu byl Komenský na počátku roku 1641, vynesla „českým kazatelům v Polsku“ neméně než 5 943 zlatých, 6 g., jak bylo při účtování fondu Charitatis roku 1643 konstatováno. To byla částka velmi vysoká a Lešenští byli v těchto letech z Amsterdamu podporováni bohatěji než kterákoli jiná skupina.

Ale to nebyl jediný klad, který si Komenský odvázel. Při své návštěvě Nizozemí se roku 1642 osobně seznámil s některými předními tiskaři a vydavateli, nejpravděpodobněji s Louisem a Danielem Elsevierovými a Janem a Joštem Janssoniovými. Znalost jeho díla se v Nizozemí šířila. Svědectvím této skutečnosti je korespondence Konstantina Huygense s vychovatelem jeho dětí Hendrikem Brunem. Už roku 1640 se Huygensovy děti učily latinsky podle Komenského *Januy* a o dva roky později dostal nejmladší Filip jako učebnici řeckou verzi *Januy* v překladu Simonia Holsata, do které si musel zapisovat vlastní překlad do nizozemštiny. V témž dopise (z konce srpna 1642) je i zmínka o tom, že Komenský už odejel a jsou tu chválena jeho pedagogická díla.⁵²

Je třeba znova zdůraznit, že Constantijn Huygens byl přítelem Cesara Calandrinioho, se kterým se Komenský seznámil jako s kazatelem londýnské Nizozemské církve, že antverpští a později pražští Hoefnagelové byli jeho příbuzní stejně jako Calandriniové a Burlamachiové a že on sám doprovázel roku 1613 jako mladík Fridricha Falckého a Alžbětu Stuartovnu z Londýna až do Heidelbergu.⁵³

V Amsterdamu se Komenský setkal s Rulitiem, věrným zastáncem zájmů jednoty u amsterodamské církevní rady, s Godefroy Hottonem, se kterým si z Londýna vyměnil řadu dopisů a který ho pravděpodobně uvedl k Laurensi (Vavřincovi) de Geerovi, nejstaršímu synovi Louisovu. Laurens hájil v době otcovy nepřítomnosti zájmy rodinného koncernu v Nizozemí a spolu s rodinou Tripů, jinou mocnou amsterodamskou kupeckou dynastií, ovládal především obchod s mědí.⁵⁴ Setkání obou mělo později nesmírný význam; po roce 1656 podporoval Laurens Komenského ještě daleko více než jeho otec.

Chápeme tedy vděčná slova Komenského z *Continuatio admonitionis fraternae*: „Urovnáv své záležitosti v Amsterdamě (s p. Vavřincem de Geerem, Hottonem a Ruliciem, i v ctihodné konsistoři, kde jsem vzdal díky za nová dobro-diní vůči našim rozptýleným příslušníkům) spěchal jsem do Hamburku...“⁵⁵

3. Komenský a Nizozemí v letech 1642-1656

Mezi třetí a čtvrtou cestou Komenského do Nizozemí, lépe řečeno mezi třetí návštěvou a konečným přestěhováním do Amsterdamu, leží mezera čtrnácti let. Za těch čtrnáct let se mnohé změnilo; skončila třicetiletá (a osm-desátiletá) válka, byly zmařeny naděje Komenského, že vítězství protihabsburské

koalice otevře dveře k návratu české emigrace do vlasti. V Nizozemí došlo k pokusu místodržícího Viléma II. o převrat, k takřka naprostému zničení moci Oranžského rodu a k první anglo-nizozemské válce. Rady českých exulantů žijících v Nizozemí protdly.

Styky Komenského s Nizozemím však přerušeny nebyly. Svědčí o tom pohled na korespondenci Komenského, jak ji z let 1642–1656 dochovala např. nejdůležitější, Paterova edice: Daleko nejsilnější skupinu korespondence tvoří listy Komenského, odeslané „patronovi“ L. de Geerovi a jeho majordomovi Janovi Wolzogenovi. De Geer byl většinou na svém panství Finspong nebo ve Stockholmu, naproti tomu Wolzogen většinou dlel v Amsterdamu a většina korespondence Komenského, posílaná švédskými adresátům, šla oklikou přes Gdaňsk a Amsterdam. Do Nizozemí šla takto naprostá většina Komenského korespondence (L. de Geerovi poslal od počátku roku 1642 17, Wolzogenovi 14, de Geerovi amsterodamskému kazateli G. Hottonovi 13 dopisů, s de Geerem spřízněnému profesorovi Tob. Andreae 2, kazatelům Nizozemské církve v Londýně Calandrinimu a Op te Beckovi 1, celkem 47), do Švédska jenom 10 listů (vychovateli královny Kristiny, J. Matthiae 7, kancléři A. Oxenstiernovi 2, univerzitnímu kancléři J. Skytte 1), do Anglie šlo 8 listů (z toho po třech S. Hartlibovi a J. Ritschelovi) do Polska 6 listů, do Uher (vesměs až po únoru 1649) 13 listů.⁵⁶

Svědectvím trvalých vztahů Komenského s nizozemským prostředím a jejich trvalé povahy jsou však především vydání jeho spisů u tiskařů v Amsterdamu, popř. jiných městech. Do konce třicátých let vyšly v Nizozemí, jak jsme viděli, jenom dvě práce Komenského, tedy podstatně méně než v Anglii nebo Švédsku. To se nyní od základu změnilo a lvi podíl Komenského knižní produkce vychází nyní v Nizozemí. Základní podíl na tom tvoří ovšem před rokem 1656 různá vydání jeho příručky *Janua Linguarum* v nejrůznějších jazycích.⁵⁷

Slavný amsterodamský tiskař Joannes Janssonius, který ovšem vydal i řadu Komenského děl po roce 1656, vydal už 1638 *Janua Linguarum* s německou a francouzskou verzí, vedle verze latinské, kterou vydal roku 1643 a znova 1662. Jedno latinské vydání, ke kterému byl přidán nizozemský překlad, vyšlo roku 1642. Roku 1643 vydal Janssonius ještě jedno vydání s nizozemským a francouzským textem (bylo znova vydáno roku 1662). Joannes a Jodocus Janssonius společně vydali roku 1642 ještě nizozemsko-francouzsko-latinskou verzí *Januy* a téhož roku vydali také *Vestibulum Januae Linguarum*.

Slavná leidská *Officina Elseviriana* vytiskla roku 1640 latinsko-německo-francouzsko-italské vydání *Januy Linguarum*, které bylo přetištěno v letech 1644 a 1645. Pouze latinský text vyšel u Elsevierů roku 1641 a znova 1643. Louis Elzevier, usedlý v Amsterdamu, se specializoval na *Janua Linguarum* s řeckou verzí textu, která vyšla 1642 a znova 1649. Téhož roku vyšla tato kniha také s přidáním textem francouzským (další vydání jsou z let 1643 a 1649). Louis Elzevier také roku 1645 vytiskl *Pansophiae Diatyposis*.

David Lopez de Haro v Leidenu vydal roku 1644 rovněž pansofický spis Komenského, a to *Prodromus Pansophiae*. U něho vyšlo také roku 1647 vydání *Synopsis Historiae Persecutionum*, které už předtím vyšlo v Amsterdamu (1643 a 1645) a nadto bylo vydáno téhož roku 1647 v témž Leidenu u Františka Moyarduse.

U Gijsberta Sybonis v Leeuwardenu vyšla *Janua Linguarum* roku 1643 s nizozemskou verzí textu. Zacharias Webber v Amsterdamu vydal roku 1651

latinsko-nizozemskou verzí *Vestibula*. Vdova po Matthiasovi Sebastianovi, tiskaři v Rotterdamu, vydala roku 1644 *Janua* s původním latinským textem.

U řady knih Komenského, které byly do roku 1656 vydány v Nizozemí, neznáme místo vydání, takže není nijak snadné pořídit úplný seznam. Je však zřejmé, že Komenský byl i v Nizozemí v polovině 17. století znám především jako autor *Januy*, čili *Brány jazyků*, praktické příručky k učení latině, popř. jiným jazykům, vydané poprvé v Lešně roku 1631. Teprve koncem čtyřicátých let byly vydány dvě drobnější pansofické práce Komenského. Obojí, zřetel didaktický a pansofické snahy, upoutaly pozornost Louise de Geera, zajisté ovšem prostřednictvím Duryho a Hottona.

Po roce 1643 nepřestaly docela podpory, které byly z Amsterdamu i odjinud posílány do Lešna. Jejich početnost a množství poukázaných částek se ovšem zmenšily a částky byly také poukazovány pomaleji. Tak 23. června 1644 obdržela amsterodamská církevní rada stopadesát zlatých od „classis van Hoorn“, tedy od stejnojmenné části provincie Holland – Západní Frísko „pro Lešensk v Polsku“. Teprve v listopadu 1645 bylo těchto 150 zlatých vyplaceno Vavřinci de Geerovi, aby je poslal přes Komenského zete Petra Figula z Gdaňsku do Lešna. V listopadu 1646 bylo prostřednictvím Rulitiovým posláno 300 zlatých „pro vyhnané exulanty z Čech a Moravy v Lešně v Polsku“ a později ještě několik menších částek.⁵⁸

Není vyloučeno, že Komenský a jednota bratrská z Lešna se obrátili se žádostí o podporu také na jiné náboženské obce v Nizozemí. Tak např. v aktech synody Utrechtské provincie se uvádí ještě roku 1656, že Lešenští žádají „prostřednictvím p. Komenského pomoc“. Tato žádost sice už byla patrně v souvislosti s akcí, kterou Komenský, jak uvidíme, rozvinul hned po svém příchodu do Nizozemí, ale je nicméně ukazatelem, že zmínky o stycích Komenského s jinými reformovanými církevními radami bude ještě možno rozmnožit.⁵⁹

Nemáme zatím bohužel zprávy o tom, jak pochopil Komenský při návštěvě haagského dvora české královny. Tuto návštěvu můžeme předpokládat, i když ve svém *Pokračování v bratrském napominání* se o ní nezmiňuje – snad pro polemické cíle svého autobiografického spisku to nepovažoval za důležité. Protože jinak o svých návštěvách u mocných tohoto světa (např. u švédské královny Kristiny) se Komenský zmiňoval, je pravděpodobné, že z perspektivy roku 1669, kdy *Pokračování* vyšlo u Amsterdamu u knihkupce Jana van Someren, vynechal zmínku o svém styku s královnou, která už byla sedm let mrtvá, a s dynastií, s jejímiž členy jinak měl nejlepší styky. Šlo asi o návštěvu zdvořilostní. Je ovšem také možné, že královna Alžběta tehdy vůbec v Haagu nebyla a na návštěvu jejího letního sídla Komenský roku 1642 čas neměl.

Její dvůr také už nebyl střediskem aktivní politiky, aspoň pokud nešlo o hájení dynastických zájmů, a ty se týkaly spíš Falce než Čech. Drobná skupinka českých exulantů, která na falckém dvoře v Haagu a kolem něho žila, se jako aktivní politická skupina neprojevuje, aspoň ne v takové míře jako emigrantská skupina saská, vedená nejdříve Václavem Vchynským a po něm do roku 1646 Jiřím Křineckým z Ronova a spoléhající na podporu luteránské kurfiřtské vlády.⁶⁰

Z jejich členů se ve čtyřicátých letech projevil aktivně jenom jeden jediný lékař a historik Ondřej Haberveš z Habernfeldu. V době, kdy generální stavové byli už uprostřed mírového jednání ve vestfálském Münsteru a kdy se císařská diplomacie bránila tomu, aby požadavky českých exulantů měly v jednání

jakekoliv zastoupení, soudil Habernfeld, že je třeba zasáhnout. Zmínili jsme se už o tom, že asi v té době, kdy byl Komenský v Anglii, Habernfeld svým upozorněním na skutečné nebo imaginární nebezpečí hrozící parlamentu a králi ze strany španělských intrikánů, strhl na sebe aspoň dočasně jistou pozornost. Nyní se o totožnost pokusil znovu.

Roku 1645 napsal obratně složený pamětní spis, věnovaný přiznanečnickoliv generálním stavům, nýbrž švédskému kancléři Axelu Oxenstiernovi. Tento spis se jmenoval *Ondřeje z Habernfeldu odpověď na vylučování, která proti Čechům namítána jsou od J. M. C. Ferdinanda III.* 61 Habernfeld se zde obracel k širší veřejnosti, před kterou chtěl obhájit Čechy proti obvinění z odboje a před kterou zdůrazňoval české právo na volbu panovníka, na náboženské i stavovské svobody. Pokračoval tedy v publicistické linii, která měla v Čechách své zástupce už před rokem 1618 a došla vyjádření především v letech České války.

Habernfeld asi cítil, že veřejnost o českých záležitostech ví už málo, a to ho přivedlo k myšlence, sepsat vůbec první pokus o vylíčení příčin a průběhu českého protihabsburského povstání. Jeho *Česká válka* byla vytištěna roku 1645 zároveň s autorovým memoriálem a trochu melancholicky vyjadřovala autorovu snahu udělat všechno, „aby se nemohlo říci, že jsme k tomu mlčeli, co řečeno bylo na újmu svobody Čechů“.⁶²

Konkrétní vliv Habernfeldovy knížky na nizozemskou nebo švédskou politiku nemůžeme prokázat. Publicistická literatura totiž rostla v letech vestfálských jednání do nepřehledna, takže Habernfeld si asi nedělal iluze, že by byl s to ovlivnit politiku generálních stavů. Skutečně také v rozsáhlé korespondenci, kterou vedli španělští a císařští diplomaté v letech 1645–1648 o svém jednání se Svobodným Nizozemím, nenajdeme o „české otázce“ a nizozemském tlaku na její řešení zmínku.⁶³ Zdá se tedy, že posledním ohlasem česko-nizozemského spojení z let 1619–20 byla *Česká válka*, zejména pak její výmluvný závěr: „A tak byly Čechy dílem násilím, dílem zločinem uvedeny v moc císaře, byly – jak říkají – získány v dědictví domu Rakouského. Avšak žádná vláda získaná zločinem nebo násilím není trvalá: Z věci úskočně nabytých netěšívá se třetí dědic. Až sem byla dovedena záležitost, která byla předmětem vypravování: Tak se skončila Česká válka...“⁶⁴

Protože vztah lešenské jednoty a jejích členů, včetně Komenského, zůstal trvale kladný i po lednu 1648, kdy Spojené Nizozemí uzavřelo z členů protihabsburské koalice první svůj separátní mír se Španělskem, vyplývá z toho, že pravděpodobně od „roku nadějí“, ale také roku zklamání 1632 považovali exulanti za vlastního představitele protihabsburských sil, onoho „Evangelického sboru“ (*Corpus Evangelicorum*) falckých a českých radikálů, „Severské království“ – Švédsko. Od tohoto roku vzrostl význam nizozemských podnikatelů v čele s de Geery a Tripy, kteří díky svým zájmům ve Švédsku představovali ideální prostředníky mezi politikou generálních stavů a skandinávských mocností. Jakmile se však Francie otevřeně zařadila do čela protihabsburské koalice, ustupovali Nizozemci do pozadí a úkolem L. de Geera, uznávaného zprostředkovatele mezi Haagem a Stockholmem, bylo nejspíše zaručit zabezpečení obchodních zájmů v Pobaltí, zprostředkovat mezi Dány a Švédy, zaměstnávat Habsburky co nejdále na kontinentě. Nevíme, co psal Komenskému koncem listopadu 1648 z Leidenu Josef Sekurius, emigrant z Moravských Budějovic, později významný lékař a historik ve Skalici na Slovensku.⁶⁵ Ale Komenský nikdy neprotestoval proti nizozemské politice a jejímu kursu na vestfálských jednáních tak vzrušeně, jak

protestoval proti politice švédské ve svém známém a často citovaném listu Axelovi Oxenstiernovi z 11. října 1648.⁶⁶ Za zmínku ovšem stojí, že Komenský poslal tento list z Lešna nikoliv přímo, nýbrž přes de Geerovského správce J. Wolzogeny a L. de Geera, tedy oklikou. Prakticky to znamenalo, že u listu šlo jako u dílka Habernfeldova z roku 1645 především o protest, při němž si Komenský asi byl vědom, že jeho list nemůže už výsledek mírových jednání ovlivnit. O rok později, v listu z 1. listopadu 1649, Komenský znovu poukazyval na vestfálská jednání jako na národní katastrofu, ale hlavní vinu už u Švédů neviděl: „Slyšíme, že Vy jste chtěli, ale naši sousedé že nechtěli zastávat (zároveň se svou) i věc sousedů. Bůh budiž soudcem!“⁶⁷

Zbývá tedy ještě, abychom si osvětlili jednu otázku, stále znova se objevující ve starší i nové historiografii, zda totiž Komenský byl v letech 1642 až 1648 „ve švédských službách“.⁶⁸ V těchto letech byl Komenský podporován nizozemským švédským „králem kupců“, Louisem de Geerem, od něhož dostával, podle vlastní práce Komenského, ročně asi 400 říšských tolarů, tj. asi 1 000 nizozemských zlatých, tedy částku velmi vysokou. Údaje, které obsahuje Komenského korespondence vylučují, že by se na této podpoře byla nějak podílela švédská vláda.⁶⁹ Je ovšem pravda, že v letech 1642–1647 se měl Komenský vedoucím způsobem podílet na reformě švédského školství, ale v létě 1647, po letech marného čekání na Komenského didaktické práce, rozhodl Oxenstierna, aby nový školský řád vypracovala uppsalská universita, čímž akademické školní vyučování nadobro zatlačilo snahu o praktické a pansofické zaměření.⁷⁰

Komenský ovšem ve Švédsko kladl velké naděje, jak to vyjádřil již ve svém *Pozemní milostivého léta* z 1632. Apokalyptická víra v „krále ze Severu“ odpovídala jeho přesvědčení, že jedině silný *Corpus Evangelicorum*, vedený Švédskem, může zničit Antikrista a Babylon. Komenský nepovažoval rozdíly mezi protestantskými mocnostmi, tj. luteránským Saskem a Švédskem, kalvínským Nizozemím, Falci a Braniborskem, za rozhodující; v jeho koncepci protihabsburské koalice měla své místo i Anglie. Bylo to v duchu české tradice náboženské snášenlivosti, v duchu České konfese. Viděli jsme, že Nizozemci na dogmatické rozdíly mezi svou reformovanou církví a jednotou nehleděli. Také dogmatické rozdíly mezi jednotlivými složkami anglického veřejného života se Komenskému nezdály zvláště závažné. To Komenského později vedlo i k tomu, že do boje proti „Antikristu“ klidně zařazoval od 1635 i katolickou Francii a jejího „nejkřesťanštějšího krále“. Komenský se pomalu dostával z perspektivy, vymezené jednotou a českým národem, přes perspektivu, vytyčenou *Corpus Evangelicorum* až k představě křesťanské jednoty, která by nakonec obsáhla celé lidstvo. Tím Komenský nepochybně překračoval jak úzus jednoty, tak soudy svých současníků a dostával se se svým „unionismem“ nebo „ekumenismem“ do konfliktu s nábožensko-politickou realitou.

Do tohoto konfliktu se Komenský dostával i v záležitostech anglických, jimž nerozuměl. Rozpory jednotlivých skupin v revoluční Anglii se Komenskému zdály nepřirozené a odmítal je pochopit, jak o tom svědčí jeho málo citlivý spis *Independentství* jako věčný původ zmatku z 1648, vytištěný v Lešně o dva roky později. V Nizozemí se Komenský do konfliktu nedostal, aspoň ne do vážného konfliktu s církevními institucemi, ale uvidíme, že i zde Komenský překračoval svými činy hranice pravověrnosti.

Avšak ve Švédsku se Komenský do konfliktní situace dostal už roku 1643. Zde stejně jako v Nizozemí byl Komenský znám jednak svými spisy peda-

gogickými, jednak spisy pansofickými. O Komenského se proto ve Švédsku zajímaly dvě skupiny lidí, jejichž náboženské a politické cíle nebyly vůbec shodné. O Komenského-pedagoga se zajímali především bývalí spolupracovníci Gustava II. Adolfa, kteří se od dvacátých let pokoušeli o reformu švédského školství. Vedoucími členy této skupiny byli říšský kancléř Axel Oxenstierna, kancléř uppsalské university Johan Skytte, učitel královny Kristiny Jan Matthiae a Louis de Geer. Od poloviny třicátých let byla díky úsilí Jana Matthiae vydávána díla Komenského a používána jako učebnice.

Většina členů této skupiny patřila ke starší generaci, z níž jenom část byla s to se odpoutat od filosofického aristotelismu, a tudíž byla s to pochopit Komenského pansofii. Kancléř Johan Skytte, který to dovedl, zemřel už roku 1645. Skytte také patřil spolu s Janem Matthiae, nevlastním bratrem Gustava II. Adolfa Carlem Carlssonem a Louisem de Geerem k unionistické (ekumenické) skupině, která měla vliv na dvůr nezletilé královny Kristiny, ale narážel na realistickou politickou linii prosazovanou Axelem Oxenstiernou.

Louis de Geer byl vedle Johana Skytty a Jana Matthiae spojovacím článkem mezi oběma skupinami. On to také byl, kdo pozval do Švédska Johana Duryho, který se v letech 1636–38 na vlastní kůži přesvědčil, jak tuhý odpor klade luteránská hierarchie hnutí za unionismus a pansofii. Dury, Wolzogen a Hotton stáli u zrodu myšlenky získat Komenského pro práci v kroužku učenců na de Geerově sídle ve Finspongu, který by se staral nejen o reformu školství, ale i vzdělanosti, ba lidské společnosti vůbec. Komenský věděl od Duryho, že jeho úloha nebude nijak lehká, ale sotva si uvědomoval, jaké komplikace se postaví v cestu od samého začátku jeho snahám pansofickým a unionistickým, od nichž si sliboval i užitek pro jednotu. De Geer si chtěl upevnit své postavení ve státě, jehož velmožem se rok předtím stal; zajímal se o pansofii i didaktické práce, avšak jeho zájem o „českou otázku“ a o Komenského tehdejší její interpretaci byl minimální.

Roku 1642 se jednalo o sňatek královny Kristiny, luteránky, s Fridrichem Vilémem, kalvínským kurfiřtem braniborským a vévodou pruským. Za dané situace byl Komenský vítaným neoficiálním hostem, jemuž se dostalo i audience u Kristiny i rozhovoru s Oxenstiernou. Ale kancléř se především zajímal o didaktické ideje Komenského a nedal ani souhlas k tomu, aby se Komenský usadil ve Švédsku. O pansofii se spíš zajímal Oxenstiernův soupeř ve vedení švédské zahraniční politiky Jan Adler Salvius.

Proto se Komenský nakonec usadil v Elbinku, který ležel v průsečku zájmů Švédska, Polska a braniborského kurfiřta. Ale roku 1643 došlo už k první kritické situaci, když na Komenského byl činěn nátlak ze strany polských evangelických stavů, které chtěly reagovat na pokusy polského krále o smíření nekatolíků s katolickou církví. To byla ovšem forma unionismu nebo ekumenismu, která šla daleko za představy Švédů. V té době se Švédové dostali do svízelné politické situace, když po smrti Ludvíka XIII. a Richelieua nebylo nějakou dobu jasné, zda bude obnovena smlouva o spojení a kdy se k uzavření míru skoro za každou cenu hlásilo Sasko, tradičně bližší katolíkům než kalvínům. Na těžkou situaci švédská politika reagovala dočasným zájmem o sjednocení protestantů, o navázání spojení se sedmihradským knížetem Jiřím Rákóczim (s jehož synem a jeho vychovatelem, exulantem Jiřím Ritschelem se Komenský sešel 1642 v Nizozemí)²¹ a o vytvoření koalice s Braniborskem a Hessenskem, za blahovolné pomoci Nizozemí. V tajném jednání švédsko-braniborském se objevil

i požadavek, prosadit v boji restituci poměrů, jaké byly ve střední Evropě roku 1618. To bylo za nastávajícího mírového jednání velmi důležité, tím spíše, že ve stejném smyslu byl Oxenstiernou ujistován i Komenského zeť Figulus, když místo Komenského zajel do Švédska.

Ale nizozemský zájem, který měl udržet L. de Geer jako „tajný vyslanec“ Švédska u generálních stavů, nevydržel dlouho a příznivá situace se rychle zhoršovala. Mírový kongres byl odložen, *Corpus Evangelicorum* ztrácel na přitažlivost, na „colloquium charitativum“ svolané Poláky na podzim 1644 do Toruně se dívali Braniborští kladně, Švédové záporně. De Geer začal netrpělivě urgovat didaktické práce, které Komenský odsunoval, dáváje přednost pracem pansofickým. Zdá se, že tak jako před rokem 1642 Komenský přijímal na pansofické práce také podporu odjinud, především asi od polských evangelických velmožů, kteří ovšem chtěli, aby se jednota a Komenský aktivně účastnili jednání v Toruni.

V malém se konflikty odrážely i v mikrokosmu města Gdaňska, kde dočasně vládu dostali do rukou unionisté a stoupenci Spojeného Nizozemí. Ale naděje unionistů se v roce 1645 nesplnily. Ztroskotaly plány na Kristinin sňatek s Fridrichem Vilémem; v Gdaňsku zvítězili pravověrní luteráni, podporovaní Švédů, konkrétně kancléřem Oxenstiernou. Komenský setrval ve svém unionistickém snažení, které nebralo dostatečně zřetel na vývoj ve Švédsku. Zde měly původ útoky na Jana Matthiae a nakonec i útoky gdaňského teologa Calovia na Komenského samého. Komenského osobní účast na jednání v Toruni vedla k druhé krizi jeho vztahů ke švédské politice i k „patronovi“ de Geerovi, který tvrdě požadoval slíbené didaktické práce, aby je mohl věnovat svým jménem Švédsku.

Za této situace Komenskému nezbývalo, než aby z Toruně odejel, protože bylo jasné, že jedině švédské zbraně mohou za dané situace něco pro „českou otázku“ udělat. Komenský se proto snažil o dogmatické sblížení Jednoty se švédskou církví, aby Švédové byli na jednání v Osnabrücku zavázáni ohledem na české souverce. To byla linie, kterou zjevně podporoval i Jan Adler Salvius. Salvia podporovala královna Kristina, avšak kancléřův syn Jan Oxenstierna unionismu nepřál a k „české otázce“ se stavěl chladně. Komenský se osobní cestou do Švédska na podzim roku 1646 snažil podepřít postavení stoupců pansofie a unionismu dodáním aspoň části didaktických prací. Jeho úsilí se snažil tehdy podepřít z Amsterdamu i de Geerův kazatel Hotton, který ve Švédsku viděl vedoucího činitele v boji proti Římu a Habsburkům.

Ale Hottonovy názory byly na říšském sněmu ve Stockholmu roku 1647 odmítnuty. Oxenstierna se otevřeně přihlašoval k saské politické linii, teorie o *Corpus Evangelicorum* byla zcela opuštěna. Také Jan Matthiae byl na sněmu poražen, takže považoval za nutné distancovat se od Komenského pansofie, kritizované pro teoretický ráz tehdy i Duryem a de Geerem. Tehdy byly opuštěny i Komenského směrnice pro reformu školství. Ale i tato třetí kritická situace z jara 1647 byla překonána a vztahy Komenského ke Švédsku přervány nebyly. Ale rozpory mezi Švédskem a Braniborskem se zvěšovaly a od počátku roku 1648 se stále zřetelněji rýsovala dojednání vestfálského míru, v podstatě kompromisní povahy, což prakticky znamenalo odepsání českých exulantů. V létě 1648 Komenský opustil de Geerovy služby definitivně a vrátil se do Lešna. Pokračoval zde ve svých didaktických a pansofických pracích, ale politický smysl jeho styků se švédským prostředím byl zmařen dávno předtím, než byly v Münsteru a Osnabrücku podepsány mírové dohovy.

Ale ani pak nebyly vztahy ke Švédsku přerušeny, i když jeho školné reformy zůstaly neuskutečneny, snad s výjimkou škol na de Geerových panstvích ve Finspongu, Leufsta, Gimo, Oesterby, Náfvekarnu, Norrköpingu, Bränn-Ekeby a Nyköpingu. Roku 1650 poskytlo švédské duchovenstvo Jednotě pomoc a roku 1653 se Komenský znova snažil ovlivnit švédskou politiku na řezenském říšském sněmu vysláním věrného Petra Figula k Oxenstiernovi. Nebylo zcela přerušeno ani spojení s rodinou de Geera, jistě především díky Hotttonovi a Rulitiovi. Louis de Geer, který se stal bezmála švédským národním hrdinou za švédsko-dánské vojny (1642–1645), začal pomalu ztrácet vliv i pozici. Jeho postavení se zhoršovalo, když Kristína a její předurčený nástupce, spřízněný s falckou dynastií, Karel Gustav, začali omezovat moc regentů v čele s Oxenstierny. Odešel do Nizozemí, kam ho volaly soudní procesy, jejichž konce se už nedočkal. Zemřel v červnu 1652 a byl pohřben v rodinné hrobce, nikoliv v Amsterdamu, nýbrž v Dordrechtu. Jeho hlavním dědicem se stal jeho nejstarší syn Vavřinec (Laurens) de Geer, jenž byl pod značným vlivem Hotttona a Rulitia (s Komenským se osobně znal od roku 1642).

Od roku 1648 strávil Komenský dva roky v Lešně (1648–1650), čtyři roky strávil pak v Sárospataku (Blatenském Potoku, 1650–1654) a konečně dva roky třetího, posledního pobytu v Lešně (1654–1656). Na západě a východě Evropy pokračoval v těchto letech válečný konflikt francouzsko-španělský a soupeřství švédsko-polské. Mezi Anglií a Nizozemím došlo v letech 1651–1654 ke konfliktu, v němž náboženské motivy nehrály nejmenší úlohu; příčiny zde byly nezastřené hospodářské. Když na švédský trůn nastoupil Karel X. Gustav, synovec Fridricha Falckého, načerpal Komenský novou naději v brzký politický zvrát. Šlo mu o to, aby se vytvořila švédsko-nizozemská koalice a chtěl k jejímu utužení přispět osobně, svou aktivní účastí na přípravě sňatku Zikmunda Rákócziho s Jindřiškou, dcerou Fridricha Falckého, vychovanou v nizozemském Haagu. Brzy se však ukázalo, že dynastická politika je zranitelná a málo trvalá. Po smrti mladých manželů Komenský sedmihradské území opustil.

Ale i nad Lešnem se stahovala mračna. Komenský se odtud snažil ovlivnit politiku cromwellovské Anglie prostřednictvím syna Jiřího Sádovského ze Sloupna, s nímž byl po desetiletí v přátelských stycích. „Baron Sádovský“ byl plukovníkem ve švédské armádě a po návratu z Anglie se za pomoci lešenské emigrace pokusil o vytvoření oddílu, který měl za nastávající války švédsko-polské proniknout přes Slezsko do Čech. Počítalo se totiž s rozšířením konfliktu a zatažením Habsburků do války. Spolu s mnoha Poláky, a to nikoli jenom nekatolíky, přál Komenský Karlovi X. Gustavovi, v němž viděl představitele hospodářsky i společensky vyspělejší země. Je velmi pochybné, zda Komenského *Chvalozpěv na Karla Gustava* (Panegyricus Carolo Gustavo magno...) měl vliv na zničení Lešna. Ale je skutečností, že Lešno, „kacířské hnízdo“, bylo zničeno a vypáleno 26. dubna 1656 polskými katolickými sedláky. Jak velká to byla katastrofa pro Komenského a jeho okolí, je zřejmé z dopisu, který John Pell poslal Samuelovi Hartlibovi:

„Pane, před pěti dny jsem obdržel dopis, datovaný v Gdaňsku 17. června, v němž byl obsažen dopis pana Komenského, daný 22. května, v němž se popisuje smutný stav oněch protestantů, kteří utekli z Lešna, kde on sám mimo svých spisů, ztratil na knihách a zařizení peněz více než tři tisíce říšských tolarů (to jest asi sedm set liber sterlingů). S nesmírným úsilím a po nekonečných putováních sehnal od několika příznivců pro své děti po dvou stech librách, což

mezi tolika chudými exulanty musí znamenat velké bohatství. Slyším, že je mu pětadesát let; a zdá se, že mu nezůstalo víc, než co má na sobě. Ty písemnosti, které se našly v lešenském popelu a zříceninách, odkud unikl, jsou menší ceny než to, co je podle něho beznadějně ztraceno. Čtenáři jeho dopisu nebudou rozumět, co míní knihovnami jednoty. My dva ovšem víme, že myslí ony dvě knihovny, které patřily české reformované církvi, již se říká bratrská jednota. Spálení těchto knihoven musí pro ně být nesmírnou, ba nenahraditelnou ztrátou...“⁷²

Zničena byla také větší část archivu jednoty a její tiskárna přenesená do Lešna z Kralic. Komenský sám přes Slezsko, Braniborsko a Hamburk zamířil do Nizozemí.⁷³ Tam zpravil Rulitius Vavřince de Geera o lešenském neštěstí a novém psanství s tím výsledkem, že de Geer pověřil svého synovce v Hamburku, aby vyplatil Komenskému sto říšských tolarů cestovného.⁷⁴ Z Hamburku cestoval Komenský přes Emden do Groningen, kde byl přijat především známým teologem Samuelem Maresiem, kdysi ustanoveným na groningenské univerzitě profesorem na základě přimluvy André Riveta.⁷⁵ Maresius se obrátil se žádostí na groningenský senát, aby pomohl Komenskému znova si vybudovat knihovnu.⁷⁶ Přes Utrecht, kde se setkal s několika studenty z Uher, dorazil konečně v srpnu 1656 Komenský do Amsterdamu, místa svého konečného vyhnanství, kde měl strávit v práci čtrnáct let svého života.

IV. KOMENSKÝ V AMSTERODAMU, SVĚM POSLEDNÍM DOMOVĚ

„Celý můj život bylo putování a neměl jsem vlasti. Ustavičně jsem měnil místo pobytu a nikde jsem neměl domov... Naposledy mi poskytlo pohostinný domov hlavní město Batávie, tržiště světa.“

J. A. Komenský, *Unum necessarium*

„Zde tedy jsem, kam mne zanesla osudu síla, leč mezi přátelé a příznivce, kteří mne přijali s vřelou láskou...“

J. A. Komenský J. F. Harsdörferovi, v Amsterdamu 1. 9. 1656

„Amsterdam se stal přístavem trosečnickovi, sem jsem byl zanesen k přátelům, zde se chystám strávit zimu, zde ony své práce o věcech uveřejnit, co jich bylo vyrváno plamenům.“

J. A. Komenský Magnu Hesenthalerovi, v Amsterdamu 1. září 1656

1. Zřítelnice měst a chloubu Nizozemí roku 1657

Ve slovenské Levoči, v níž kdysi byla vydána řada knih Komenského a již prošel jeho stín, je v bývalé lyceální knihovně chován svazek pamfletů ze 17. století. Jde o spis z majetku bratří Daniela a Kryštofa Kleschových, rodáckou Spišské Nové Vsi, kteří brzy po roce úmrtí Komenského museli opustit svou literární schopnosti a i když se nepovznesli nad průměr, byli přijati Filipem von Zesenem do jeho *Německé literární společnosti*. Členem této společnosti byl i syn Komenského Daniel, který se s Zesenem dobře znal z Amsterdamu. Zesen se ostatně znal i s otcem Danielovým, jak ještě o tom uslyšíme.

Daniel Klesch působil jako luteránský duchovní v Sasku a Durynsku, putoval po Skandinávii a v Berlíně se dostal do styku s pozoruhodným myslitelem Spenerem. V Berlíně také roku 1697 zemřel a aspoň část jeho knih se dostala do majetku jeho bratra, který zemřel v Erfurtě roku 1704. Někdy mezi těmito dvěma daty dal asi Kryštof Klesch svázat čtyřiatřicet traktátů, většinou náboženské povahy, do jednoho svazku, na němž je nejpozoruhodnější jeho vazba. Knihař totiž ke svázání pamfletů do měkké vazby použil vélum, čili kus měkkého pergamenu. Na nezvyklé, drsnější straně véla je vtištěna dolní polovina holandského textu. Na vélum se tiskly výjimečné věnovací výtisky zvláště významných listin

nebo básní. V tomto případě se díky neznámému tiskaři dochovala dolní část básně, kterou složil Konstantin Huygens, nám už známý obdivovatel Komenského a sekretář místodržících z rodu Oranžského. Napsal ji 10. ledna 1657 u příležitosti otevření nové amsterodamské radnice a věnoval ji pánům purkmistrům.¹ Text se zachoval v autorově rukopisu, jinak jenom v přetisku v jediném exempláři. Lze předpokládat, že Huygens (*Constantier*, jak se podpisoval) věnoval po výtisku každému ze čtyř purkmistrů (*de Heren regerende en oud burgemeester*), jimiž byli tehdy pánové Cornelis de Graef, Joan Huydecooper pán na Maersseveen, Joan van de Poll a Hendrik Dircksz. Spiegel, popř. ještě panu penzionáři (*raaispensionaris*). Oč Huygensovi šlo, poví nejrychleji překlad jeho *Blahopřání Jejich Jasnostem pánům amsterodamským purkmistrům k jejich nové radnici*:

Vznešení tvůrce osmého dílu světa,
kde stavbu kamennou nést musí tolik dřeva,
kde tolik umění se se vzácností snoubí,
kde tolik nádhery se s užitkem podělí:
Bůh, který světil vám úradkem moc a slávu,
necht v této budově dá promlouvat jen právu,
necht vládnete v ní ve vši pohodě,
necht zloba nepřátel nevede k nehodě.
Je to tak na světě, že ani z mramoru
nepřečkají stěny den Posledního soudu;
Kdyby však vzniknout měl světa div devátý,
pak Bože dej, ať vznikne jen tady.
Ó Bože vašich otců, ó Otče vašich dětí,
Ty, jenž jsi blízky nám a našim dětem bližší,
dej vzniknout paláci, který by stanul tady,
tak jako proti novému stojí radní dům starý.²

Huygensovo *Blahopřání* se nevyplnilo; amsterodamský Palác (Het Paleis) stojí dnes většinou prázdný a pořádně zavřený, protože už dlouho patří královské rodině, které jej věnoval kdysi magistrát upadlého „tržiště světa“. Stará radnice zmizela, ale nová nevznikla, na jejím místě stojí „tržiště světa“ - živní budovy obchodních domů. Ale Huygensova básně, kterou osud zavál až pod Tatry, dobře vyjadřuje pýchu amsterodamských pánů regentů, kteří si po válce. Bylo to necelých osm desítek let po skončení osmdesátileté jenom matné vzpomínky a ke které se nehlásili příliš horlivě ani městská správa, ani vládcové země, která v první anglo-nizozemské válce, pravda, poznala, že do popředí se dravě dere rovněž z revoluce vyrostlá Republika Cromwellova.

Bratří Kleschové, pokud víme, nikdy nebyli v Nizozemí. Ale patřili k společenské vrstvě, která v 17. století, jako předtím i později, se snažila aspoň ve věcech ducha překlenout vzdálenost, oddělující západoevropskou a středo-evropskou skutečnost. Zbytky jejich knihovny se vrátily domů na Spiš a podle starého dobrého zvyku našly cestu do knihovny školy, ve které kdysi získávali základy svého vzdělání. Ve vazbě jiného z tisíců svazků osamělé knihovny je možná do dneška dochována i druhá polovina Huygensovy dedikační básně, zasvěcené jednomu z nejpyšnějších okamžiků v dějinách Amsterdamu 17. století.³ Chceme-li si učinit obraz o tom, jak se jevil Amsterdam současníkům,

umožňuje nám to *Popis města Amsterdamu* (Beschreibung der Stadt Amsterdam, 1664) sepsaný korespondentem a přítelem bratří Kleschů Filipem von Zesen vrchovatě.⁴ Dokonce nám umožňuje víc než to; umožňuje nám vidět Amsterdam tak, jak jej viděl sám Komenský. Neboť ve *Výzvěch Eliášových* najdeme právě tuto Zesenovu knihu Komenským citovanou.⁵ Svědčí to při nejmenším o zájmu Komenského o předmět knihy, méně už asi o osobu autora, ačkoli ten nejednou zdůraznil, že je s Komenským spřátelen. Mezi osobami, které jsou ve *Výzvěch Eliášových* uvedeny jako lidé, s nimiž byl ve styku, Filip von Zesen uveden není.

A přece měl tento německý básník, který žil v letech 1619–1689 a který v době Komenského pobytu v Amsterdamě byl rovněž usazen dočasně ve městě nad Amstelou, ke Komenskému a jeho rodině jisté vztahy. Lze předpokládat, že česká básnička, kterou publikoval Zesen ve své sbírce *Německé helikonské rážové údolí*, vydané v Amsterdamu roku 1669, byla složena Komenského synem Danielem.⁶ V moderním přepisu zní chvála Zesenovy péče o německý jazyk takto:

Jak palmový strom jest velmi k užitečnosti,
tak také pan Zesí; ten tě přináší k ctnosti
tebe, Řeč Německá; Neb on v tvé výmluvnosti
velmi pěkné věci, nalézá k zřetelnosti.

Básnička je podepsána iniciálami D. K. L. M., což L. Forster čte jako „Daniel Komenius Elbingensis Moravus“, ale co by asi spíš se dalo číst „Daniel Komenius Lessnensis Moravus“, čili Daniel Komenský, rozený v Lešně, původem z Moravy. Daniel Komenský byl roku 1679 členem „Liliového cechu“ Zesenovy *Německé literární společnosti* a není asi pochyb, že právě on mohl o deset let dříve přispět českým překladem oslavných veršů ke kosmopolitnímu rázu jeho básnické sbírky.⁷

Už z roku 1658 máme dochovány dopisy, které J. A. Komenskému a Filipovi Zesenovi poslal curyšský profesor církevních dějin Jan Jindřich Ott, hledající tehdy cesty, jak uveřejnit své dílo o německých slovech ve francouzském slovníku. Nevíme, zda a co mu odpověděli a zda se prostřednictvím Ottovy žádosti seznámili.⁸ Komenský měl tehdy asi málo času na řešení filologických problémů autora, o němž snad mohl vědět od svého švýcarského spolupracovníka J. J. Redingera. Zdá se však, že se oba seznámili prostřednictvím Zesenova spisku, který vyšel téhož roku 1658. Měl trochu podivný název *Duchovní kadidelnice pro ženy* (*Gesultike Wierookvat der Vrouwen*) a byla to pobožná četba pro ženy. Roku 1665 vydal Zesen německou verzi spisku a v předmluvě uvedl, že německé zpracování pořídil na popud Komenského, který prý přeložil *Duchovní kadidelnici* i jiná pobožná díla Zesenova do češtiny. O těchto údajných překladech není stopy a je pochybné, zda kdy existovaly.⁹ Ale jisté je, že roku 1673 vyšlo v Amsterdamu německé zpracování Komenského *Vestibulum Rerum* a že jeho původcem byl Zesen. Roku 1665, tedy brzy po vydání *Popisu města Amsterdamu*, uvedl Zesen ve spise o pronásledování protestantů, že informace o pronásledování nekatolíků v Rakousku, v Čechách a na Moravě mu poskytl z dopisu, který právě obdržel, sám Komenský.¹⁰ A Zesenovu otci, který byl luterským pastorem ve vesnici blízko Dessavy, poslal Komenský výtisk druhého, leidského vydání spisu *Lux e Tenebris*.

Jisté je, že v polovině šedesátých let byl Komenský v dost úzkém styku s autorem díla, které představovalo německy čtoucí čtenářské obci město,

jehož pohostinství oba užívali. *Popis města Amsterdamu*, čítající 426 stran velkého formátu a vyzdobený desítkami ilustrací, vznikl podle předmluvy na březích Amstely během jara 1663. Autor věnoval jeho předmluvu „světoznámým, v obchodu i dění na vodě či na pevninách celého světa mocným Amstelankám, v obkrásnějším a nejvznešenějším dcerám celého Nizozemí“, dále pak „světoznámému městu Amsterdamu, zářící perle celého Nizozemí“.¹¹

Pět dílů *Popisu města Amsterdamu*, zejména doplníme-li jejich údaje sedmidílným *Amsterdamem* Jana Wagenaara (1760), poskytuje klasický, do dneška nepřekonaný obraz města.¹² V první „knize“ svého *Popisu* podal Zesen především či hrázích řeky Amstely přicházející z jihu, právě tam, kde se vlévala do řeky IJského hraběte Florise, se Amsterdam proměnil z rybářské vesnice v přístavní město, které sbíralo od vládců Holandska a později v 15. století za burgundsko-nizozemského státu stále nová privilegia. Vnitřní Amstela (Binnen Amstel) se na západě Singel) sloužila k ochraně města, ostatní, především Kloveniersburgwal a Rokin, byly důležitými vodními cestami. Staré, středověké centrum města bylo při Warmoesstraat, kolem Starého kostela (Oude Kerk), vznikajícího od počátku 14. století, a na Hrázi (Dam), kde vznikla stará radnice. Nový kostel budovaný z trosek. Hrázi končil Damrak, živý přístav, dávno proměněný na bulvár. Kousek z něho ještě zbyl, ale jinak vzpomíná na daleké cesty amsterodamských mořeplavců 16. a 17. století nejvyšší Věž pláce (Schreierstoren) z konce 15. století a Montelbaanstoren na Oude Schans. V 15. století ještě Amsterdam pokulhával za Haarlemem, Leidenem a Delftem, kolem roku 1500, kdy Antverpy vystřídaly Lisabon jako středisko obchodu s kořením, byl Amsterdam především přístavem, který obchodoval s Pobaltím a dovážel ze severovýchodní Evropy obilí, dříví, konopí a přízi a měnil se na středisko stavby lodí a námořní dopravy.

Druhý díl *Popisu* věnoval Zesen přehlídce budov starého, středověkého města, chráněného rameny Amstely a žijícího mezi Starým a Novým kostelem, telata, Kalverstraat. Zesen se se zálibou starožitníka ponořil do popisu klášterů, proměněných za reformace v paláce, nemocnice, starobince a donucovací pracovny. Neboť Amsterdam 16.–17. století byl vzorným městem, pokud šlo o sociální ústavy, ale také o „špinhauzy“, kde musely tkát ženy, a „rasphuisy“, kde muži museli rašplovat, čili z kusů drahocenných tropických dřev zhotovovat třísky. Zesen popsal i lazarety, protože to byly pozoruhodnosti, kam se hrnuli všichni tehdejší návštěvníci Amsterdamu. Popsal i opevnění, která kolem městského jádra vznikala během 16. století, za dobrého císaře Maxmiliána, ucházejícího císaře Karla a vůbec už ne oblíbeného španělského krále Filipa II. Proti Španělům vznikla věž Montelbaanstoren, na východě obranu přístavu zabezpečovala brána svatého Antonína, dnes zvaná Váha (Sint-Anthoniespoort, De Waag). Kolem brány svatého Antonína na východě a kolem hráze, po níž šla stará cesta do Haarlemu na západě, došlo koncem 16. století k prvnímu rozšíření středověkého města. Nestalo se to dřívě, než někdy po 1585, kdy Amsterdam neměl ještě víc než 30 000 obyvatel — tedy méně než soudobá rudolfínská Praha. Ovšem potom nastal přímo „americký“ růst města. Roku 1600 se počet obyvatel odhaduje na

50 000, roku 1622 na dvojnásobek, na 105 000, roku 1632 na 115 000. Roku 1656, kdy sem přišel definitivně Komenský, se počet obyvatel blížil 150 000.¹³ Bylo nutné budovat celé nové čtvrti.

Středověký Amsterdam měřil podle Wagenaara pouhých 130 jiter. Rozšíření u Haarlemské brány na březích řeky Ij a druhé rozšíření při bráně sv. Antonína zvětšilo rozsah města chráněného opevněním, kde vznikl třetí velký jižní kostel (Zuyder Kerk), o dalších 96 jiter. Ale situace se zcela změnila až po roce 1612, kdy na západě za Haarlemskou branou (Haarlemmer Poort) vznikla pravidelná síť grachtů (kanálů) sledujících starý Singel: Herengracht (kanál Pánů stavů), Keizersgracht (Císařský kanál) a Prinsengracht (Princův kanál). Kolem Západního kostela (Westerkerk), budovaného Hendrickem de Keyserem po 1620 a Severního kostela (Noorderkerk) vznikla nová tržiště a síť ulic, směřující jich neměnně k radnici na Damu, ohrazená Lijnbaansgrachtem a hradební zdí s baštami a rondely. Toto rozšíření Komenský roku 1656, bylo postaveno tři pětiny Amsterdamu, jak jej poznal Komenský roku 1656, bylo postaveno od té doby, kdy přišel do Nizozemí poprvé, tedy od 1613. Bylo docela logické, že i on našel bydliště v této nové části města. Brzy po jeho příchodu došlo konečně k poslednímu rozšíření města. Pak se růst města zastavil a znova pokračoval až ve století devatenáctém. Po roce 1657 byly tři hlavní grachty prodlouženy i na východní straně, za Jižním kostelem, u Leidenské brány a Vnější Amstely, mezi Leidenskou ulicí (Leidsestraat), Vijzelstraat, Utrechtskou ulicí a Amstelou. Toto poslední rozšíření, jehož konce se Komenský už nedočkal, znovu radikálně změnilo strukturu města, jemuž v druhé polovině 17. století přibývalo 362 jiter. Amsterdam, který v polovině 16. století měl asi 3 000 domů, měl jich roku 1622 skoro 16 000, o čtyřicet let později snad 30 000. Zesen vypráví o této populační i teritoriální explozi Amsterdamu s hrudostí. Vždyť k tomuto rozmachu došlo za války na život a na smrt — dokonce i „obchod s nepřitelem“ Zesen vychvaluje, protože Španělé, kteří potřebovali amsterodamské zboží, svými stříbrnými mincemi pomáhali financovat boj sami proti sobě. Druhý díl *Popisu* končí uzavřením dvanáctiletého příměří (1609) a rozšířením města z 1612.

Třetí díl *Popisu* přináší obraz toho, co přinesla Amsterdamu první polovina 17. století. Amsterdam přístavů, Východoindické a Západoindické společnosti, Zbrojnice, skladišť, trhů, tržnic defiluje před našima očima, až po velký požár, který zničil starou radnici a Nový kostel roku 1645. Čtvrtý díl popisuje úsilí amsterodamského magistrátu vybudovat po požáru střed města znova, úsilí, korunované roku 1662 dokončením stavby Nové radnice. Pak Zesen obrátil svoji pozornost na ty městské instituce, jimž se svět nejvíce obdivoval, na zařízení sociální a penální, a ovšem i na kostely, především ty, které byly jemu, ale i jiným příchozím ze střední Evropy, včetně Komenského, blízké. Byla to bývalá kaple na Nové Straně (Nieuwe Zijds Capel) přejmenovaná časem na Hornoněmecký kostel (De Hooghduitse Kerk), odevzdaná po 1622 uprchlíkům z Falce, jejíž správu měl Komenského přítel Rulitius. Druhým důležitým novým kostelem byl Francouzský nebo Valonský (Walse kerk), soustředující rovněž cizince, především ovšem uprchlíky z jižních provincií, z Francie a Itálie. Mezi příznivce Valonské církve patřila i rodina de Geerů, která zde měla zakoupenou rodinnou hrobku. Dům de Geerů na Keizersgrachtu, proslulý Dům s hlavami (Huis met de Hoofden), patřil také k pozoruhodnostem města, stejně jako dům spřízněné a soupeřící rodiny Trippů na Kloveniersburgwal. De Geerův palác, postavený pravděpodobně Pieterem de Keyser v letech 1622—24 ve slohu holand-

ské renesance, byl sídlem Louise de Geera od 1634; mohl přechodně vidat od roku 1656 i Komenského.¹⁴

Pak přišly na řadu instituce kulturní, Athenaeum čili Doorluchtige School. Tato škola umístěná ve středu starého města byla založena v r. 1631. V pátém díle *Popisu* k tomu přistoupil Prinsenhof, Princův dvůr, kdysi používaný Vilémem I. Oranžským, v době Komenského sídlo Admirality. Se zvláštní láskou Zesen popsal okolí Západního kostela proslulého svou zvonkovou hrou, nejnízozemštějšího ze všech amsterodamských kostelů, posvěceného i tím, že v něm roku 1669 spocínul malíř Rembrandt, který se po svém úpadku roku 1658 ze svého prostranného domu na východním okraji města přestěhoval sem na Rozengracht (Růžový kanál). Okolí Západního tržiště, Westermarktu, zejména pak podél Prinsengrachtu a příčných kanálů Elandsgracht, Lauriergracht, Rozengracht a Egelantiersgracht (do kterého se o dvacet let později nastěhovalo tolik francouzských hugenotů, že se čtvrtí začalo říkat Jordán, což pocházelo z francouzského „jardin“ a ne z biblického Jordánu), bylo v šedesátých letech pozoruhodnou městskou čtvrtí. Měl tam svoji cukrárnu Komenského přítel Pelt, bydlel tam pan doktor Tulp, známý z Rembrandtovy Anatomie, dům tu měl purkmistr Witzen, byla zde budova divadla. Na Rozengrachtu měl svoji palírnu pan Bols, jehož taverna zde byla od 1650, v Květinové ulici (Bloemstraat) bydleli novokřtěnci a na Květinovém grachtu (Bloemgrachtu) měla svoji slavnou tiskárnu rodina Blacu. Zmínkou o osadě kolem Severního kostela *Popis* vlastně končí.

Nekončí však ještě Zesenův výklad. Ten se týkal především amsterodamské městské správy, která byla v rukou kupecké oligarchie, regentů. Tzv. Široká rada neměla víc než 36 členů; roku 1663 byl v ní i pan doktor N. Tulp. Volila ji městská rada (municipalita, vroedschap), která každého 8. prosince (Vrouwendag) volila čtyři purkmistry, „hlavní pilíře“ podle básníka Vondela. Jeden z nich vždy předsedal, čili byl držitelem magnifikátu. Municipalita se doplňovala kooptováním, čili správa byla vzdálena tomu, co si představujeme jako demokracii, za kterou byly ovšem amsterodamská obec i celé Spojené Nizozemí opětovně vydávány.¹⁵

Municipalita volila i další „hlavní úředníky“ (hoofd officiere) jako starší (schepenen), pokladníky (thesaurier, schatsmeester) atd. V čele vojska počítajícího 54 praporců, rozdělených do pěti pluků, stáli dva plukovníci, 20 kapitánů atd. O bezpečnost pečovalo 300 pouličních strážníků. O duchovní péči se starali duchovní různých konfesí, přičemž ovšem reformovaná církev si podržela postavení církve státní. Postaráno bylo i o čistotu ulic i grachtů. Prostě Amsterdam byl vzorným městem 17. století, jako v 16. století jím byly Antverpy a v 15. století Bruggy.

Zesen vypočítává i učence, kteří od doby Erasma Rotterdamského kdy prošli městem. Vychvaluje Vondela, P. C. Hoofa a Cornhaerta; o těch, kteří jsou naživu, chce však pomlčet. Zvláště zdůrazňuje, že vedle nizozemských učenců, kteří žili nebo žijí v Amsterdamu, je nemálo cizinců. Vděčně vzpomíná, že i on sám našel zde útulek, za nějž se chtěl odvděčit aspoň *Popisem*, na němž pracoval čtyři měsíce. „Vedle těchto, shora vyjmenovaných učenců je v Amsterdamu nyní mnoho dalších, ale protože jsou dosud naživu, pomíneme je pro tentokrát mlčením. A z toho všeho čtenář vidí, že toto město hostí ve svých zdech mnoho učených lidí, učeností proslulých nebo šikovných lidí jako málokteré jiné...“ Prostě, je velký omyl myslet si, že v čerstvém povětří amsterodamském, promíšeném kapkami vody a úrodnou prstí, se daří jenom věcem tohoto světa.

Naopak, právě v posledních desetiletích se tu daří i těm nejvznešenějším vědám, i těm, které určují vztah člověka k nebesům.¹⁶ Nevíme, zda Zesen věděl, že v domě na Westermarktu bydlel dočasně i Descartes — nezmiňuje se ani o něm, ani o Komenském — ačkoli jistě cítil k tomu velké pokušení. Neboť Filip van Zesen (Filip v. Zesen) byl ve svém vztahu k mocným tohoto světa nebo aspoň k lidem proslulým — a k těm později, jak uvidíme, Komenského rozhodně počítal — docela dobře vyvinutý snob. Ale jako průvodce Amsterodamem 17. století, Amsterodamem, jímž chodil on sám, ale jehož ulicemi stále tíže chodil ve věcech společných známých také Komenský, se výmluvný ctitel sličných Amstela-něk plně osvědčuje do dneška.

2. Čtrnáct let života a práce v Amsterodamu

Doprovázen svými mladými spolupracovníky Pavlem Hartmannem a Samuelem Juniem dorazil Komenský do Amsterodamu koncem srpna roku 1656. 1. září (nového stylu, jak zde výslovně uvádí) psal Magnusovi Hessenthalerovi, profesorovi v Tubinkách, který se zajímal především o pansofické spisy Komenského: „Amsterodam stal se mně trosečníku přístavem, sem k přátelům byl jsem zanesen, zde zamýšlím přezimovati a zde vydati ony své práce reálné, kolik jich bylo vyrváno plamenům. Bůh mi pomáhej! Sem tedy budeš moci řídit své dopisy. Ale ke komu? Buď k panu Janu Rulitiovi, knězi, neb k panu Vavřinci de Geerovi, mému ochránci. Nebo máš-li písemný styk s panem Barbettem, tedy k němu. Toho jsem sice dosud ještě nenavštívil, ani nevím, ví-li o mé přítomnosti, ale nebudu se před ním skrývatí.“¹⁷ Paul Barbette byl známý amsterodamský lékař, ostatní jmenované, falešného duchovního Rulitia a Vavřince de Geera, znal Komenský tehdy už skoro dvacet let. Hotton, jak bylo vzpomenu, zemřel krátce před jeho příchodem.

První péči věnoval Komenskému jeho „přelaskavý příznivec“ Vavřinec de Geer. Komenský o tom píše ve *Vlastním životopise*: „Můj přelaskavý příznivec učiniv opatření o slušném ubytování pro mne i pro ony mé dva pomocníky, jal se brzo vyptávat na mé práce.“ Z obou zmínek je zjevné, že v de geerovském Domě s hlavami Komenský asi ani přechodně nebydlil. V říjnu 1656 znal už v Curychu Pell Komenského adresu a do svého listu vložil lístek s latinským oznámením: „Pan Komenský bydlí v Amsterodamu, na Printzen Grachtu, proti Ellenstraet, v domě U diamantové růže, u vdovy po Ludvíku Smitovi.“¹⁸

Ludvík (Lodewijk) Smit je postava z notářských archívů dostatečně známá. Pocházel odněkud z Německa, a když se v Amsterodamu roku 1627 poprvé ženil, byl brusičem diamantů; bylo mu 31 let, narodil se tedy kolem roku 1596. Z brusiče diamantů se stal kupcem diamantů. Roku 1642 ve spojení s Petrem Trippem zprostředkoval prodej klenotů anglické královny (bylo to na počátku občanské války v Anglii), které měly hodnotu plných 100 000 zlatých. Je tedy jasné, že tehdy už nebyl žádný chudák. Téhož roku se oženil podruhé; také jeho druhá manželka Kristína Meissenová pocházela z Vestfálska. Zdá se, že v domě U diamantové růže na Prinsengrachtu bydlel dlouho, a zdá se také, že tento dům ležel někde, kde do Prinsengrachtu ústila dnešní Elandsstraat. Lodewijk Smit zemřel podle cechovních záznamů 15. dubna 1656 a byl pohřben u Starého kostela 28. dubna téhož roku.¹⁹

Byt v prostorném domě na Prinsegrachtu u bohaté vdovy, to by

celkem odpovídalo péči pana de Geera, kterou si Komenský pochvaloval. Jisté je, že tento dům byl na vnitřní, ke středu města bližší straně Prinsengrachtu, v bloku mezi Berenstraat a Reestraat, kde stály pěkné měšťanské domy, často se zahrádkami. Situaci by odpovídal dům, který dnes má číslo 415, zjevně přestavovaný a dnes nepříliš vzhledný. Podle archiváře J. Breena však Ludvíkovi Smitovi patřil dům na Prinsengrachtu č. 361, ovšem několik let před rokem 1656, ležící však proti Lauriergrachtu, tedy o jeden blok blíže k Westerkerk.²⁰

Ostatně dlouho u paní Smitové Komenský se svými druhy nezůstal, a jakmile se k němu někdy před 5. říjnem přistěhovala manželka doprovázená služkou a čtyřmi dětmi (aspoň tak to popsál Hartlib v listu Pellovi), byl podle slov Komenského „dřívější byt těsný a najaty větší místnosti“.²¹ Podle zpráv lešenských poslů, kteří do Amsterodamu přišli koncem června následujícího roku, bydlel tehdy Komenský někde v okolí Westermarktu a Rozengrachtu. Podle zprávy citované J. Hendrichem a R. A. B. Oosterhuisem bydlel tehdy J. J. Redindam u Komenského „na Egelantiersgrachtu, v domě U bílého beránka v Amsterodamu“. Ani to nebylo daleko, o pouhé dva bloky víc k severu, sledujeme-li Prinsengracht směrem k Westerkerk a dál. Rovnoběžně s Lauriergrachtem a Rozengrachtem (česky Vavřínovým a Růžovým kanálem) totiž vede Bloemgracht (Květinový kanál) a Egelantiersgracht (Kanál šípkové růže). Dům U bílého beránka, stejně jako dům U diamantové růže, se dnes nedá identifikovat. Ale víme, že mezi Egelantiersgrachtem a Egelantiersstraat byl kdysi úzounký průchod U bílého beránka; vedl k dnešnímu číslu 62 na Egelantiersgracht a umožňoval přístup ke třem malým domkům, které vznikly na místě dřívějšího dvora nebo zahrady. Jestliže deska v průjezdu Domu s hlavami na Keizersgrachtu 123, hlásající, že tam bydlel v letech 1656–1670 Komenský, je nesprávná, a dům U diamantové růže na Prinsengrachtu (č. 415 nebo 361) dosud jednoznačně určen není, nebude to o moc lepší ani u domu na Egelantiersgracht 62. Dům byl přestavován, sloužil jako skladiště a dnes z něho zůstala jenom málo vzhledná fasáda.²²

Dům na Egelantiersgrachtu byl malý, těžko si měřítky dnešní doby vyložíme Komenského údaj, že nové obydlí mělo větší místnosti než podnájem u vdovy Smitové. Dům U diamantové růže byl v každém případě prostornější; je těžko si představit, jak žil Komenský s manželkou a dětmi, služkou a dvěma či více pomocníky v domku na Egelantiersgrachtu, nemluvě ani o tiskárně, kterou aspoň dočasně měl u sebe.

Svému „příznivci“ předložil Komenský dva díly své *Obecné porady*, totiž *Panegersii* a *Panaugii*, které si de Geer nechal přeložit do francouzštiny, protože mu latina už nebyla běžná, a po přečtení je dal do tisku. Prostřednictvím Rulitiovým byl přijat „panem radním Witsonem“, tj. doktorem Cornelisem Witsenem, členem rady, který si dal předložit didaktické spisy vzniklé v Sárospatku. Rozhodnutí o vydání těchto spisů padlo zjevně až po návratu Cornelise de Graeffa, který až do své smrti (1664) byl přední postavou magistrátu a stal se vedle Witsena podporovatelem Komenského. Komenského *Škola hrou* a drobná školní dramata, věnovaná autorem, který se podepsal jako „Moravan původem, Čech jazykem, duchovní povoláním“, „konšelům“ amsterodamským, byla vydána u Abrahama van den Berge (á Burg).²³

Z dochované korespondence je zjevné, že hlavní péče Komenského platila především snaze vybudovat si znova knihovnu, jak s tím začal už v Groningen.²⁴ Koncem listopadu přišel za Komenským podle slov jeho *Vlastního života*

páni Rulitius se sdělením, že páni purkmistři („slovutní páni radní“ jim říká Komenský podle českého zvyku) mu nabízejí čestnou profesuru. Komenský odmítl s poukazem na školy, které ho očekávají. Následujícího dne mu Rulitius vyřídil nabídku, aby převzal čestnou profesuru na dobu jednoho roku, bez povinnosti přednášet. Mohlo jít pouze o profesuru na Athenaeu, čili na městském Gymnasium Illustre, založeném roku 1632 jako zárodek dnešní amsterodamské městské university. Athenaeum bylo myšleno jako protiva právověrné „akademie“ leidské a jeho první profesori, Vossius a Barlaeus (Vos, van Baerle), nebyli zrovna sloupy právověrnosti. Vossiova zahajovací přednáška se týkala užitečnosti historie, Barlaeova pojmu „moudrý kupec“. Důraz se v Athenaeu kladl na všeobecné vzdělání, s teologickými přednáškami však městská rada byla málokdy spokojena. V šedesátých letech pronikl i na Athenaeum kartesianismus a jeho profesori byli vůči Komenskému obvykle dost zdrženliví.²⁸ Aspoň se dvěma profesory Athenaea však Komenský v nějakém styku byl, a to se Senguerdem, jemuž věnoval jeden svůj spis, a s Blasiem, do jehož památníku se Komenský zapsal roku 1667.²⁷

Rulitiem ovlivněným členům městské rady šlo zjevně o to, jak by diskretně Komenskému pomohli především v jeho spisovatelství. 7. prosince 1656 (ovšem starého letopočtu) byl Komenský přijat v doprovodu Rulitiové pány regenty a staršími purkmistry Witsenem, doktorem Mikulášem Tulpem, Cornelisem de Graeffem, Cornelisem de Vlamingh, Johanem van der Poll a Albertem Paterem. „Resoluce“ tohoto sboru mají o tom tento záznam: „Na žádost Jana Amose Komenského, vyhnáného současnou válkou z Polska, oloupeného o všechny jeho prostředky a statky a stíženého vysokým stářím, rozhodli purkmistři a starší purkmistři, že mu mají páni řádní pokladníci vyplácet v rovných částkách po dvou stech zlatých v běžícím roce každého čtvrt roku až do částky osm set zlatých, a to za tím účelem, aby mohl jako dosud pokračovat ve výchově a vyučování mládeže, jakož i s dokončením a zdokonalením své započaté pansofie a jiných knih.“²⁸

V Usneseních pokladníků najdeme pak záznam: „Jan Amos Komenský dostal podle rozhodnutí pánů purkmistrů na jeden rok 800 zlatých, aby mohl dát vytisknout své započaté knihy a aby mohl vyučovat mládež v latinském jazyce.“ Téhož dne mu bylo vyplaceno 200 zlatých.²⁹ Komenský ve svém *Vlastním životopise* sice zdůrazňuje, že magistrát slíbil, že se bude starat o jeho díla didaktická, kdežto de Geerovi šlo o spisy všeobecné. Ale z výše uvedených textů je zjevné, že purkmistři se starali o práce pansofické „i jiné“, že ovšem měli zájem o praktické knížky didaktické, a že tedy nějaké rozhodnutí nepadlo. V té části rodinného archivu de Geerů, který je chován v amsterodamském archivu, se nedochovaly žádné údaje o podpoře Komenského po 1656 a také zasedání městské rady amsterodamské se o Komenském nezmiňují.³⁰

Protože spisy, týkající se školství, se z tohoto období rovněž nedochovaly, nemůžeme zatím říci víc o vztahu Komenského k Athenaeu a musíme se smířit jenom s tím, že zatím neexistuje jediný doklad pro existenci nějaké soukromé školy, kterou by Komenský zřídil pro děti svých ochránců.³¹

Ještě před vánocemi, 22. prosince 1656, se Komenský dostal do styku s církevní radou amsterodamské reformované církve. Tehdy byla církevní rada upozorněna Mikulášem Arnoldem, profesorem teologie ve Franekeru, na pronásledování, jemuž byli v Polsku vystaveni protestanti. Arnold (Arnoldus), který se narodil v Lešně roku 1618, býval ve svém rodném městě žákem Komenského, pak studoval bohosloví ve Franekeru, Groningen, Leidenu a Utrechtu. V letech

1645–51 byl predikantem v Beetgumu, kde kázal nizozemsky. Od roku 1651 byl profesorem ve Franekeru, a roku 1656 jako kazatel doprovázel nizozemskou diplomatickou misi do Gdaňska.³² Odtud poslal 6. prosince dopis o rejdech „polských papeženců“.³³ Poté, co byl Arnoldův dopis přečten, upozornil Rulitius, že Dr. Comineius má o této mordýřské záležitosti také dobré vědomosti, načež bylo usneseno, aby byl požádán o podrobnou zprávu pro církevní radu.³⁴

4. ledna 1657 přečetl Komenský na schůzi církevní rady několik dopisů, „s tím obsahem, že zbývající reformovaní jsou čas od času trápeni až k úplné chudobě, takže je se obávají, že tam budou reformovaní zcela vyhubeni, jestliže Pán Bůh ze své obzvláštní lásky neučiní nic k jejich záchraně.“ Nato bylo usneseno, že Rulitius a ještě jeden věřící se vypraví za pány purkmistry se žádostí o „liberální subsidie“ ve prospěch polských souvěrců.³⁵ O týden později oba vyslaní podávali zprávu, že sdělili purkmistrům, že v Lešně ještě zůstalo na dva tisíce protestantů, kteří potřebují pomoc, a že jim purkmistři pomoc přislíbili. Ale jednání se táhlo a 25. ledna byla celá záležitost jenom tak daleko, že 15. února bylo sděleno, že protestanti v Polsku mají dostat dva tisíce zlatých. Teprve O dva dny později vyplatili pokladníci diakonům reformované obce tuto částku, „aby byla využita ve prospěch vyhnanců z Lešna v Polsku, a to těch, kteří jsou našeho reformovaného vyznání.“³⁷

Zpráva o průtazích s pomocí se nějakým způsobem dostala do Slezska, odkud 14. února 1657 poslali (z Břehu) Jan Felinus, Daniel Vetter, Jan Nigrin a Václav Prácheňský žalostný list Komenskému, v němž jej žádali, aby vyvinul co největší úsilí. „Zatím v takovém postavení, v nouzi o všechno, ba i o radu, očekávali jsme světlo jakési útěchy a podpory zejména od národa, nejlavnějšího v celém okrsku právověrného křesťanství pro čistotu náboženství a pro štědrost v podpoře nuzných; ale ejhle, tmy! Když naději, že alespoň odtud něčeho dosáhneme, uvádíš v pochybnost!“³⁸

Aby celá akce byla uspišena, vyslali jmenovaní mluvčí jednoty do Nizozemí a Anglie dva posly, jaké kdysi osobně dělali Felinus a Vetter. Samuel Hartmann a Pavel Cyrillus dorazili do Amsterodamu koncem června 1657. Podle Komenského (asi se Samuelem Juniem a někým jiným) poblíž Západního kostela (na Westermarktu) a ti je hned vedli ke Komenskému. Potkali jej a Hartmannova bratra Pavla na Rozengrachtu, kam šel do tiskárny. Jak uvidíme, bylo ve styku.³⁹

V následujících dnech se Hartmann s Cyrillem seznámili s Rulitiem, u něhož se, asi v jeho kostele, účastnili bohoslužby. Setkali se také s Vavřincem de Geerem, který je pohostil pivem a portugalským vínem. Rulitius je odradil od přímé žádosti u nizozemských synod. Odevzdal jim výnos sbírky, uspořádané v Enkhuizen ve prospěch lešenských protestantů, tj. 16 dukátů a 2 stuivery, mu pomohli s tiskem připravených prací. Ale zůstalo jim ještě dost času, aby se seznámili s amsterodamskými pamětihodnostmi; navštívili burzu, radnici, Západní kostel a Amstelu. Ale na program byly i jiné věci: „Na zpáteční cestě nás pan Komenský zavedl do vinného sklepa, kde jsme s ním vypili pintičku španělského vína.“ Po 20. červenci odejeli oba poslové dál do Anglie, pravděpodobně přes zélandské přístavy, protože Rulitius jim dal doporučující list pro tamní církev.⁴⁰

Koncem srpna 1657 odhlasovala amsterodamská církevní rada, že „deputovaní z Polska“, tzn. asi Hartmann a Cyrillus, kteří tehdy už byli v Anglii, mají dostat třicet zlatých. Tyto peníze dostal asi Rulitius. V září dostali „vyhnaní bratři z Velkopolska“ subsidií ve výši 750 zlatých.⁴¹ Hartmann a Cyrillus objevují se znova v zápisech amsterodamské církevní rady 28. listopadu 1658. Píše se tam, že dva zástupci vyhnaných církví, jménem „Adam Samuels Hartmanns, kazatel a Pavel Sirillus jeho kolega“, přednesli radě, že vrací se z Anglie, nechť se opomenou, aby pozdravili církev tohoto města a poděkovali tomuto shromáždění za křesťanské milosrdenství a pomoc, poskytnutou jejich utištěné obci, a zároveň křesťanský poprosili toto shromáždění, aby pokračovalo ve své náklonnosti k jejich pronásledované církvi.⁴² S Hartmannem a Cyrillem se z Anglie do Nizozemí vrátil Daniel Vetter mladší, dříve vychovatel u Sádovských ze Sloupna, který byl od roku 1654 v Anglii. V Nizozemí pokračoval ve svých studiích od března 1659 ve Franckeru, v okolí zmíněného už profesora Arnolda, který tehdy zahajoval svůj spor s Komenským o prorocích.⁴³

Zatím pracoval Komenský se svými pomocníky na vydání svých didaktických spisů. Ve *Vlastním životopise* sice píše, že jeho *Veškeré spisy didaktické* (Opera Didactica Omnia) vyšly koncem roku 1658, ale tady se zjevně zmyšlil. Na titulním listu je rok 1657 a mimoto Hartlib psal Pellovi už 11. března 1658, že „didaktické dílo ve fóliovém vydání“ právě vyšlo tiskem.⁴⁴ Pravděpodobně se tak stalo na přelomu ledna a února — 7. února posílá totiž Komenský jeden výtisk s dedikačním dopisem, vznešeným a mocným pánům, pánům prefektům plavby a válečného loďstva Spojeného Nizozemí, sfdlem v komoře amsterodamské, pánům milostivým „jakožto představitelům „moudrosti ozbrojené“, obráncům vlasti, představitelům různých provincií a měst nizozemských. Výsledkem této akce bylo, že páni z admirality si objednali ještě dalších patnáct výtisků, za něž poslali 500 zlatých.⁴⁵ V účetních knihách admirality o tom není zmínka, takže páni z admirality za výtisky zaplatili zjevně z vlastní kapsy.

Veškeré spisy didaktické věnoval Komenský „moudré městské radě amsterodamské“ s přáním, aby sloužily k užtku mládeže. Navrhl zároveň, aby město vytvořilo jakési „kolegium didaktické“, které by myšlenky z díla uvádělo v život. „Mně snad není určeno dlouho tu zůstat, ať již budu svými krajany odvolán zpět nebo smrtí povolán k hrobu. Jestliže se tedy má něco dělati, nelze odkládati, abych při nejmenším mohl spěchat s prací větší, kterou třeba přivést k zralosti pro uveřejnění. Tou prací se zabýváje, prosím pokorně, abych směl v osvědčeném stínu Vaší přízně dále se na nějakou dobu skrývat. Slibuji, že mlčky půjdu po svém, a že se vynasnažím, aby má přítomnost nebyla nikomu na obtíž.“⁴⁶

I když se leccos z Komenského slov neuskutečnilo, počínaje jeho spisy pansofickými, zůstaly *Veškeré spisy didaktické* reprezentativním dílem, které nedělalo hanbu ani autorovi, ani tiskařům Kryštofovi Cunradovi a Gabrielovi a Roy, ani Vavřinci de Geerovi, jehož nákladem vyšlo. Ve svém čtvrtém, posledním díle obsahovalo i devět pojednání Komenského, vzniklých v Amsterodamu. Nedovedeme si dosud udělat jasnou představu o jeho rozšíření v Evropě. Je sice pravda, že roku 1663 psal Angličan Beale svému krajanovi Boylovi, že pro jeho vkus jsou dva fóliové svazky díla Komenského příliš rozměrné. Ale Vavřinec de Geer byl zjevně spokojen a doufal navíc, že z prodeje *Veškerých děl didaktických* bude možno financovat jiné potřebné publikace. Hartlib o tom psal Pellovi 11. března 1658 toto: „On (tj. de Geer) chce věnovat výtěžek z fóliového vydání didaktického díla pana Komenia na vydání bible v polském jazyce. Aby se pan

Komenský mohl plně věnovat své *Pansofii*, odejde na jaře (8. března) na nějakou dobu k panu de Geerovi, kde o něj budou pečovat jako o prince, ale nikdo neví, kde je, jenom my tři a jeden z pomocníků Komenského...“⁴⁷

Tady zjevně nešlo o pobyt v Domě s hlavami, který nebyl příliš klidný, nýbrž daleko spíše o pobyt na venkovském sídle de Geerů, o němž je zmínka v korespondenci Komenského ještě o deset let později. O němž je neměl mnoho klidu, svědčí ostatně i jeho list duchovnímu Alexandru Torquatovi, bohužel nedatovaný: „Poslali za mnou naši Tvůj list mně psaný, nařikavý a vyska přišel. Nediv se, právě taková zaneprázdnění to jsou, která mne vyhnala z Amsterodamu a donutila mne hledat nějaké zátiší; míním tolik těch návštěv a naléhání přátel (neboť všichni přicházejí pod jménem přátelství), že nemohu stačiti. Či snad jsem já onen Atlas, na jehož ramena mají nalehnout všechny hory i cizích břemen?“⁴⁸

Nakonec peníze na vydání bible přišly z Anglie. Roku 1658 poslala Anglická církev, snad na základě žádosti Hartmanna a Cyrilla, přes Hamburk do Polska 5 900 liber sterlingů, z kterého částky bylo 1 000 liber určeno na vydání polské a české bible a na vydání nějakého díla Komenského. Také výnos ze sbírek uspořádaných v Hoornu, Enkhuizen, Alkmaaru a Haarlemu, byl částečně určen k tomuto účelu.⁴⁹

Téhož roku, kdy vyšly *Veškeré spisy didaktické*, vyšlo v Amsterodamu ještě jedno dílo, které se stalo počátkem autorovy polemiky s nizozemskými nebo v Nizozemí působícími učenými. Byl to spis *Světlo v temnotách* (Lux in tenebris), který ovšem vznikl už v letech 1650—1656 a shrnoval komentář k prorocím Kryštofa Kottera, Kristiny Poniatowské a Mikuláše Drabíka. S chiliasmem se Komenský seznámil už za svých studií v Herbornu a Heidelbergu a byly mu také známy chilistické sekty v husitských Čechách. Četné válečné katastrofy posílily jeho přesvědčení, že se blíží příchod Antikristův. Prorocí, vyjádřená chilistickými pojmy, opatroval Komenský politickým výkladem a přeložil je do latiny. Vize Kryštofa Kottera se týkaly především osudu Fridricha Falckého; prorocí Poniatowské, silně eroticky zbarvená, se dala vykládat politicky daleko nesnadněji, a už ve třicátých letech narazila na prudký odpor u řady věřících uvnitř jednoty bratrské. Drabík byl o něco konkrétnější; tak předpověděl roku 1657 úmrtí císaře Ferdinanda III. Ne všichni lidé byli ovšem přesvědčeni, že tato prorocí, jak to tvrdil Komenský, pocházejí rovnou od boha. Mnohá z prorocí volala po válce a jejich bojovný ráz vedl k přesvědčení některých, že jsou dílem Satany, tím spíše, že řada z předpovědí se nesplnila. Teologové se především obraceli proti Komenského výkladu, že tato moderní, soudobá prorocí jsou stejného obsahu a stejného nároku na víru jako prorocí Starého zákona.⁵⁰

Komenský nalezl oporu vlastně jenom u svých anglických přátel, jimž bylo spojení chiliasmu a sociálních utopií docela běžné. Jim psal Komenský v lednu roku 1662, že leidenský profesor Hoornbeeck odsoudil *Lux in tenebris* ve svých přednáškách.⁵¹ Vztah Komenského k amsterodamským hostitelům nebyl tím ještě tehdy dotčen, neboť purkmistři ho právě tehdy požádali, aby pro ně sestavil stručný přehled svých pansofických myšlenek. Dali mu při této příležitosti k dispozici městskou knihovnu v kapli svaté Anežky (Agnietenkapel), aby tak částečně nahradili škodu, kterou utrpěl ztrátou vlastní knihovny.⁵² O jejich reakci na bouři, která vznikla po vydání *Lux in tenebris*, nevíme bohužel nic. Ale groningenký profesor Maresius, který svého času přijal tak přátelsky Komen-

ského, vyjadřoval se o knížce velice kriticky. Je to vidět z jeho dopisu bývalému žákovi Komenského Mikuláši Arnoldovi, jež adresát později uveřejnil: „Jedním slovem, nelíbí se mi to... Zatím se modlím k Bohu, aby nás ochránil před všelijakými skandály a svody a klamy lživých proroků a jejich intrikami...“⁵⁴

Ale vedle toho Komenský nezanedbával ani vydávání svých pedagogických spisů; roku 1657 vyšla jeho *Latinitatis Schola Triclassis (Vestibulum, Janua, Atrium)*, plod jeho práce v Sárospataku, dále *Lexicon Atriale Latino-Latinum*, a *Comenianae linguarum methodi synopsis*, vesměs se týkající vyučování latině. O rok později (1658) vytiskl Gabriel à Roy v Amsterdamu důležitou učebnici, vydanou nejdříve v Sárospataku, *Vestibulum Rerum et Linguarum (Eruditionis scholasticae pars I)*. Vyšla s nizozemskou verzí Jana Seidelia, který získal na ni patent generálních stavů z 21. ledna 1658 a patent stavů holandských z 18. března téhož roku. Dochovaný text zápisu o udělení tohoto posledního nám zajímavým způsobem osvětluje činnost Komenského a jeho přítele a spolupracovníka Seidelia:

„Velkomožným pánům stavům Hollandu a Západního Frýzka. Se vši poddanskou úctou oznamuje Johannes Seidelius, že utrpěl velice v těchto truchlivých vojnách v Polsku, po vypálení svého domova v Lešnu byl odtamtud vyhnán a našel útočiště u Velkomožných pánů a usadil se v městě Amsterdamu. A tam i se svým kolegou Jakubem Redingerem, svého času kazatelem ve Švýcarsku, našel zaměstnání pod správou vysoce učeného pana Jana Amose Komenského při vyučování jazyku latinskému. Je pak známo, že zmíněný pan Komenský má zvláštní metodu, nejen velmi rychle, ale také přesně a dobře naučit kohokoli latinskému jazyku, jak je možno vidět z různých traktátů, které za tím účelem byly vydány v Lešnu, Norimberce, Schaffhausenu, Tubinkách a Potoku v Uhrách, z nichž vyplývá, že je možno velice snadno pokračovat krok za krokem v latině a podle ní také v jiných jazycích s dostatečným vyučováním... jak je možno vidět z exemplářů, které má žadatel u sebe a z nichž Velkomožní páni buď sami, nebo prostřednictvím nějakého pověřence se o tom mohou přesvědčit. Dále pak, že pan Komenský je v této zemi a [věnuje se] s velkou láskou a úsilím studiu a latinskému jazyku, a zejména pak, že tato pojednání našli různí učené mužové tak příjemnými, že hned žádali, aby byla po německých, polských a uherských překladech také v řeči těchto zemí vydána a vyzkoušena. A tak jeho Důstojnost (Komenský) nejenom je sama přehlédla a vylepšila, ale také dala přeložit práci žadatelovu přesně do nizozemštiny a pak (aby vedle znalosti slov byly rozšířeny také znalosti a rozum věci) ji nadto dala opatřit mnoha mědirytinami...“⁵⁴

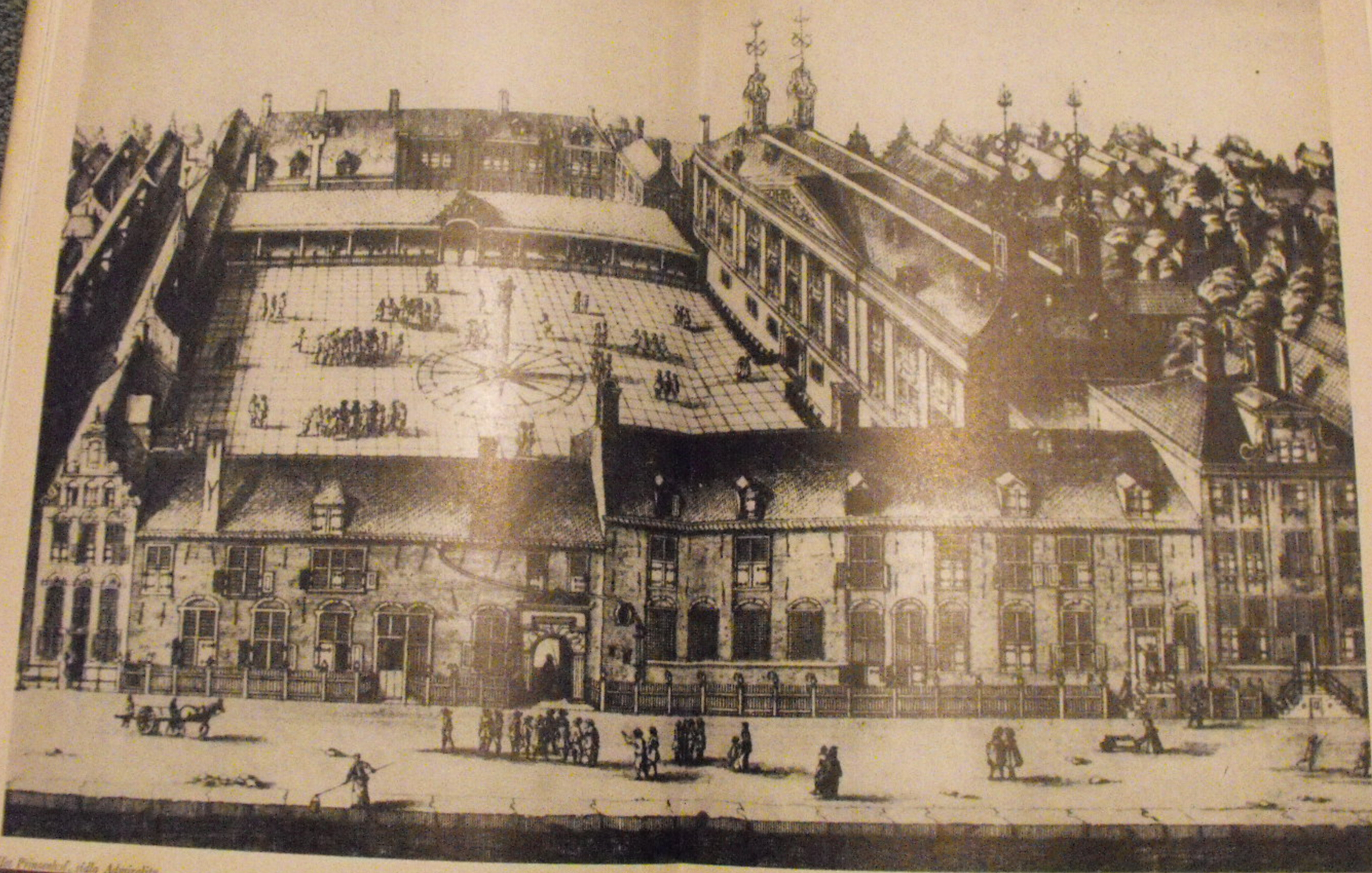
Na základě tohoto podání přihlédly stavy provincie Holland k patentu generálních stavů a udělily Janu Seideliovi na patnáct let patent na tisk knihy *Vestibulum Rerum et Linguarum*, jakož i na její prodej v provincii Holland. Seidelius žil, jak je zjevné z Hartmannova itineráře, už roku 1657 v Amsterdamu.⁵⁵ Roku 1663 dostal na základě přímluvy Nicolaase Cornelisz. Witsena, podporovatele Komenského, místo při amsterodamském Severním kostele (Noorderkerk).⁵⁶

Jan Jakub Redinger, rodák z kantonu Curych ve Švýcarsku, byl v letech 1646–1655 kazatelem v Urdorfu, ale pro svoje velké rozpory s katolickým duchovenstvem musel odejít ze Švýcarska. Do roku 1658 žil jako učitel v Amsterdamu, kde se seznámil s Komenským. Potom se přestěhoval do falckého Frankenthalu, kde byl činný jako rektor latinské školy. Zavedl tam pedagogické zásady Komenského a používal jeho učebnice. Později se vrátil znova do Amsterdamu.⁵⁷

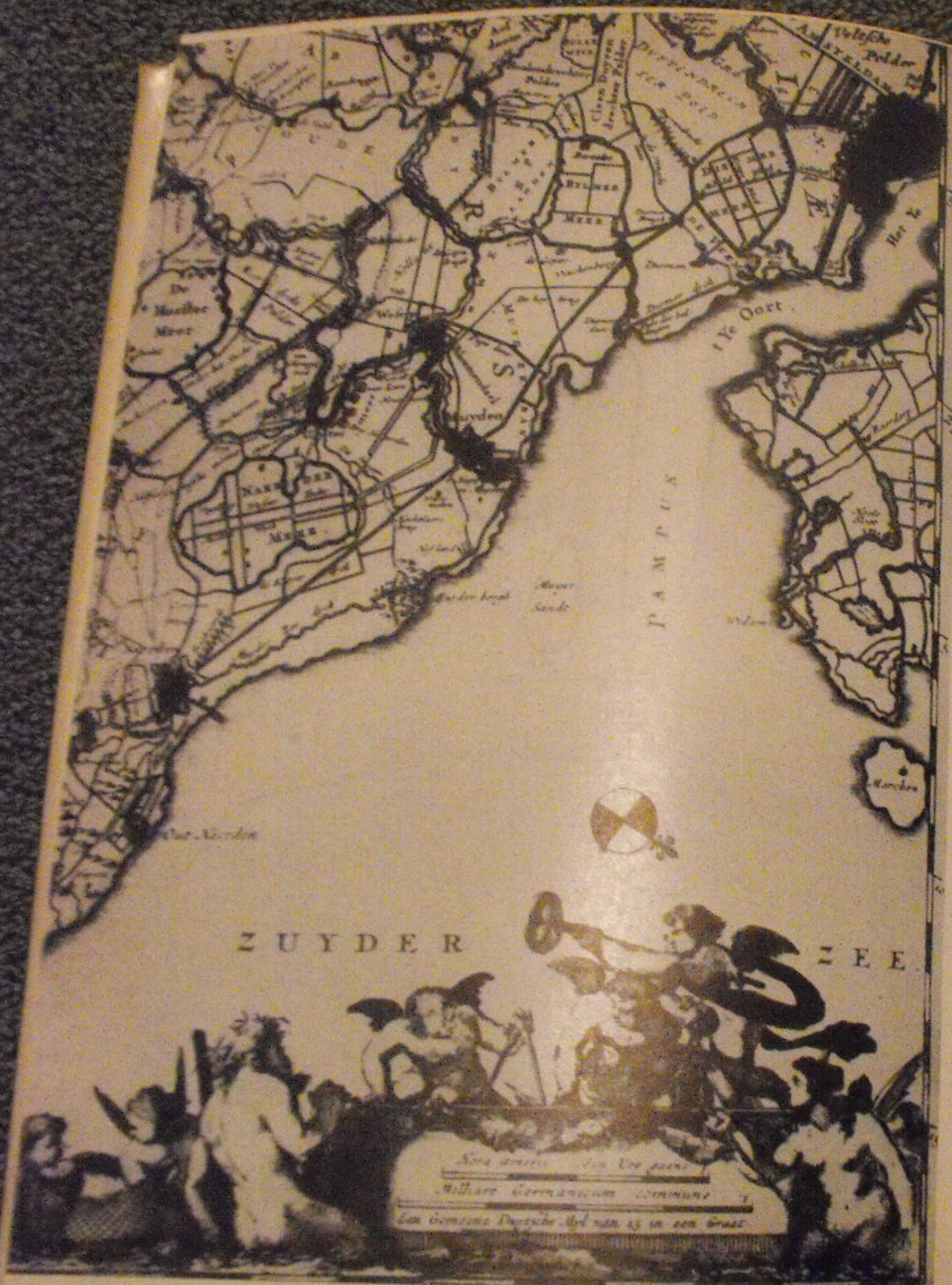

Westerkerk, Západní kostel

HET PRINCEN HOF.

Het Prinsenvoerth, veld Admiralty

Fantazijnige tocht J. A. Komenského z Amsterdamu do Naardenu podle mapky provincií

Ze zápisu o udělení patentu vyplývá, že v Amsterdamu byli roku 1658 nejméně dva učitelé, kteří učili latíně podle metod Komenského a kteří podobně, že Komenský, který byl jazykový génius a znal řadu evropských jazyků slovem i písmem, naučil se také nizozemsky. V každém případě mohl nizozemský učitel už kolem roku 1639 v městě 's-Hertogenbosch, kde byl kazatelem a kde přednášel teologii. Svědčí o tom Maresiovo „Ratio studiorum“, jistý druh školního řádu. V něm stojí, že studenti, kteří se učí jazykům, musejí se především naučit nazpaměť šesti kapitolám z Janovy Linguarum. Zjevně u Maresia nebyla škola hrou; studenti museli denně vstávat v pět hodin ráno, aby na všechno

Vedle svých prací pedagogických a pansofických věnoval se Komenský v prvních letech amsterodamského pobytu nadále teologii a duchovní správě jednoty. Podle jeho názorů nestačilo nabádat věřící k tomu, aby četli bibli ve svém mateřském jazyku, nýbrž bylo zapotřebí je naučit, jak rozeznávat v Písmu český výtah z bible, který pak dal v Lešnu vytisknout v nákladu jednoho tisíce exemplářů (byly zničeny roku 1656 požárem). Proto roku 1658 jej vydal v Amsterdamu u Gabriela á Roy pod názvem *Manudukt* s věnováním lešenským vyhnancům. Téhož roku vyšel podobný spis, určený pro mládež, v Norimberce u Michaela sacra. Druhý díl tohoto spisu nesl titul *Novi testamenti epitome*, shodný s odlišnou prací, jejíž první kapitola vyšla roku 1657.

Komenský se odedávna zajímal o misijní činnost a získal pro ni i podporu de Geerovu. Je to vidět z plánu přeložit a vydat bibli turecky. Už roku 1658 vyjednával de Geer s orientalistou Levinem Warnerem, který tehdy byl v Cařihradu, aby se ujal tohoto úkolu. Komenský o tom informoval 8. března 1658 přítele Hartlíba. Z dopisu vychází najevo, že Laurens de Geer tehdy ještě věnoval značné částky ve prospěch českých vyhnanců:

„... Dnes jsme opět psali Warnerovi do Cařihradu, aby nám napsal o současném stavu řeckých církví, ale také abychom ho podnítili k překladu bible do tureckého jazyka. Zbožný a uslechtilý M. de Geere mu za to slíbujíc velkou odměnu a chce uhradit všechny výlohy a nechá překlad vytisknout v Leidenu, kde je nějaký Nissenus, který zná tyto východní jazyky a nyní tiskne znamenitou hebrejskou bibli. Řečený statečný pán poslal také vyhnaným Čechům, kteří jsou následovníky Valdenských, částku 500 říšských tolarů a mimoto vydržuje šest jejich studentů na univerzitách...“⁶⁹

Na podzim roku 1659 oznámil Warner, že překlad bude hotov do půl roku. Petr Figulus psal Hartlíbovi, že Warner, velký znalec turečtiny a arabštiny, předložil svůj překlad k posouzení Petru Goliovi. Petr Golius byl bratr leidenského profesora Golia, o němž jsme už dříve mluvili. Před svou smrtí odkázal svoji velkou sbírku rukopisů, kterou shromáždil během svého dlouhého pobytu na Blízkém Východě, leidenské universitě. Ale ani roku 1663 neslyšíme, že by byl Warner skončil překlad Starého zákona a poslal jej Laurensu de Geerovi. Komenský napsal Warnerovi několik dopisů, v němž jej vybízel k rychlému dokončení díla, ale pravděpodobně nebyl překlad nikdy dokončen. Komenský napsal k překladu, o němž už neslyšíme nic, předmluvu.⁶⁹

Vedle toho se Komenský zabýval fyzikou, ačkoliv v této oblasti

vědění sotva byl autoritou. Roku 1659 vydal v Amsterdamu u Jana Janssonia *Disquisitiones de caloris et frigoris natura*. Věnoval je Arnoldovi Senguerdovi, profesorovi filosofie na amsterodamském Athenaeum Illustrate a v předmluvě vysvětlil, že je to proto, že se Senguerdem kdysi hovořil o tomto díle na společné cestě do Amsterdamu. Téhož roku (1659) vyšel také u amsterodamského tiskaře a vydavatele Petra van den Berghe (Petrus Montanus) Komenského polemický spis proti Descartově přírodní filosofii, nazvaný *Cartesius cum sua naturali Philosophia Mechanicis eersus*. Z naivní argumentace a neméně naivních stížností, které Komenský vznášel proti Descartovým teoriím, je zjevné, že Komenský nepochopil hloubku a důsledky Descartových myšlenek. Zdá se, že Komenský nestačil sledovat rozličné soudobé přírodovědné filosofie, zejména po roce 1630, kdy se jim věnoval v Lešně.⁶¹ Těmto názorům zůstal Komenský věren; ještě v *Clamores Eliae* najdeme velmi nepřívětivé poznámky na adresu cartesianismu. V kapitole *Ad Academicos* (Vzdělavancům), najdeme útok na akademické zvyklosti 17. století, zejména na mnohé disputace, perorace a polemiky, které podle Komenského názoru sloužily jenom k tomu, aby zvětšovaly popularitu učenců. Najdeme tam také poznámku, že „kartesiánství je ze všech filosofii nejzlobnější“ (*pestilentissimus in philosophia Cartesianismus*). Dále najdeme v kapitole *Cum philosophis* (S filosofy) jmenován kartesianismus jako útočiště bezbožníků, přičemž Komenský odkazuje na svoje ztracené dílo *Ars convincendi* a má svůj posudek díla svého přítele Petra Serraria. Nepochybně jde o knížku *Responsio ad exertationem paradoxam Anonymi cuiusdam Cartesianae sectae discipuli*... (Odpověď na paradoxní výklady nějakého anonymního žáka kartesiánské sekty...), kterou Serrarius vydal v Amsterdamu roku 1667.⁶² Můžeme z toho usuzovat, že na sklonku svého života zaujal Komenský vůči Descartově filosofii zcela odmítavé a nepřátelské stanovisko. Do roku 1650, kdy byl spřátelen s Heidanem, přítelem Descartovým a Coccejovým, byl jeho postoj daleko příznivější.

Roku 1659 vyšla také *Historia revelationum* (Historie zjevení, sepsaná 1657), vytištěná u Cunrada, jak naznačuje vigneta na první stránce dedikace.⁶³ Od vydání *Světla v temnotách* přibývalo hlasů proti víře v proroctví a Komenský byl dokonce podezříván, že si některá z nich vymyslel. Aby to vyvrátil, napsal jako „collector, conservator, editorque“ (sběratel, uchovatel a vydavatel) proroctví svoji *Historii revelacii*. Mimoto vydal také latinský překlad vidění Štěpána Meliše, kdysi z Prahy, později bydlícího v Lešně. *Visiones Nocturnae Stephani Melisch* (německý překlad před 1659) obsahovala zjevení velice neurčitá, která se dala různě vyložit, a tudíž nebyla tak napadnutelná jako vidění Drabíková, Kottérova nebo Poniatowské.

Největším protivníkem těchto zjevení byl v Nizozemí bývalý žák Komenského Mikuláš Arnold (Nicolaas Arnoldus). V předmluvě ke svému spisu proti anglickému sociniánovi Johnu Bidellovi (*Atheismus Socinianus*, Franeker 1659) Arnold říká, že zavrhuje proroctví, vydaná a hájená Komenským, protože jsou v nich směřovány věci božské a lidské, a nadto že mnohé z nich se nevyjevily. 20. března 1659 poslal Komenský Arnoldovi dopis, v němž jej káral pro nedostatek úcty ke starému učiteli a bezohlednost postupu. Arnoldus nebyl tím valně ovlivněn, jak je zjevné z jeho odpovědi, otisknuté o málo později ve spisku *Discursus Theologicus contra Johannis Amos Comenii praetensam Lucem in tenebris* (Teologický diskurs proti údajnému Světlu v temnotách Jana Amosa Komenského, Franeker 1659). V tomto velice osobním útoku, který ovšem v 17. století nebyl ničím neobvyklým, obvinil Arnoldus Komenského, že vydáváním a propagováním bezbož-

ných, k válce vybízejících a vášnivých proroctví způsobil zánik Lešna a úpadek jednoty bratrské. Poukazoval zároveň na to, že se osobně staral o vydávání slavných učebnic Komenského, ale že z takzvané pansofie, ohlašované s velkým halasem, dosud nic nevzešlo.⁶⁴

Komenský na to odpověděl svým dílem *Vindicatio Famae et conscientiae Johannis Comenii a calumniis Nicolai Arnoldi*... (Obrana pověsti a svědomí Jana Komenského před pomluvami Mikuláše Arnolda... Leiden 1659); tím zahájil období nepřerušovaných, ostrých teologických polemik, které trvalo až do jeho smrti.⁶⁵ Přitom jeho souboj s Arnoldem a Maresiem byl daleko osobnější povahy než například jeho spisy proti sociniánství. V předmluvě k *Vindicatio Famae* Komenský zdůraznil, že už před více než čtyřiceti lety dal své nejlepší síly do služeb své církve, že již před více než třiceti lety musel proto odejít do vyhnanství, ale že za celou tuto dobu ho nikdo neuvedl do takové situace jako jeho žák Arnold, který by mu měl prokazovat lásku a úctu. Hájil se zejména proti Arnoldovu obvinění, že podporuje ateistická učení, a vyzýval ho, aby mírnil svoje soudy.⁶⁶

V téže době vydal Komenský u Kryštofa Cunrada českou knihu nálehavě potřebě bratří, protože poslední podobná kniha vyšla už roku 1618 a byla těžko dostupná.⁶⁷

Ve službách církve vedl Komenský také svoji polemiku proti sociniánům. Tady stál na stejné straně jako Arnoldus. Sekta sociniánů vznikla v 16. století a dostala jméno podle rodáků z italské Sieny, Laelia a Fausta Sozzinia. Faustus Sozzini se dostal do Polska a měl značný vliv na krále Zikmunda II. Augusta. Zemřel roku 1604 v Krakově. Během první poloviny 17. století se sekta rozšířila po celém Polsku, kde sociniáni měli vlastní školy a vlastní literaturu. Učili, že Kristus byl smrtelný člověk, podněcený Duchem svatým, který se teprve člověk vede opravdu křesťanský život; proto u nich docházelo dost často ke křtu ve spojení, ba někdy se zdá, že přes všechn odstup byl jejich učením přitahován.⁶⁸

Již roku 1638 vydal spisek, polemizující s pamfletem slezského sociána Melchiora Scheffera, *Krátká zpráva na otázku, zda Kristus Pán, když zemřel a byl mrtev, z vlastní síly vstal z mrtvých* (Freistadt 1637). Komenského odpověď vyšla německy následujícího roku (1638) v Lešně a znova roku 1651 v Amsterdamu (*Auff den Kurtzen [ungegründeten] Bericht... Antwort*)⁶⁹. Roku 1659 vydal Komenský u Jana Janssonia latinský překlad tohoto spisku pod názvem *De Questione utrum Dominus Jesus propria Virtute a mortuis resurrexerit*. Komenský připsal tuto knihu Janu Ludvíkovi Wolzogenovi, pocházejícímu ze šlechtické rodiny z Východního Pruska, který zemřel jako tuhý socinián roku 1661 v Amsterdamu.⁷⁰

Rovněž u Jana Janssonia vyšel roku 1659 druhý výpad Komenského proti sociniánům, sepsaný už roku 1640 *O staré víře křesťanů o jednom Bohu, Otci, Synu a Duchu svatém*.⁷¹ Mezitím byli sociniáni zejména přičiněním jezuitů vyhnáni z Polska a mnozí z nich hledali útulek v relativně snášenlivém Nizozemí. Reformovaná církev z toho asi neměla radost, jak vyplývá ze zápisů amsterodamské církevní rady. V dubnu 1659 se tam píše o „velmi hříšné sociniánské knížce“ zvané *Apostata* (Odpadlík). Důstojní páni bratři se po ní sháněli, a zejména jim šlo o to, zjistit autora a tiskaře. Zároveň upozornili magistrát na „škodlivost a zhoubu duší vzbuzující obsah této knihy... se žádostí, aby byla zakázána a aby se proti ní něco udělalo...“⁷² Páni z magistrátu to slíbili, ale ve skutečnosti

nehnuli prstem. Půldruhého roku později byla církevní rada poděšena vydáním německého sociniánského překladu Nového zákona, který vytkl vydavatel knih Komenského Kryštof Cunradus bydlicí „na Egelantiersgrachtu“, tedy v samém sousedství Komenského. Bratři si koupili jeden exemplář, zjistili odchylky od pravého učení a znova vznesli protest u světské vrchnosti, která neudělala zase nic, protože podle jejího názoru by bylo pro reformované učení nebezpečnější, kdyby byl Nový zákon vyšel nizozemsky. Tak to vypadalo až do dubna 1661, kdy bylo přikázáno dvěma purkmistrům, aby si všimli činnosti sociniánů.⁷³

Také Komenského přítel a příznivec Rulitius se účastnil honu na škodlivé sociniánské knihy. Roku 1664 upozornil církevní radu na to, že v Amsterdamu byl vytištěn sociniánský Nový zákon.⁷⁴ V květnu téhož roku bylo pátrání církevní rady skončeno a byl zahájen proces proti vydavateli latinského komentáře k biblí, „obsahujícího hrubé sociniánské prohřešky“.⁷⁵ Byl jím známý amsterodamský tiskař Frans de Guyper. Ten byl se sociniány zjevně spojen i později, protože roku 1669 slyšíme, že je podezříván, že už 1656 vytiskl šest foliantů *Knihovny polských bratří* (Bibliotheca fratrum polonorum quos unitarios vocant). Tyto folianty prý obsahovaly spisy „Socina, Crollia, Slichtingia a Wolsogenia“, z nichž poslední dva patřili mezi Komenského známé. Ještě v letech 1669–1672 si amsterodamská stěžovali na rejdy sociniánů, kteří prý konali tajné schůzky na Damraku.⁷⁶

Také hlavní mluvčí sociniánů v Amsterdamu Daniel Zwicker, narozený v Gdaňsku roku 1612, se znal s Komenským. Zwicker měl také styky s různými jinými malými sektami, např. s novokřtenci. Byl pod vlivem irenistických směrů a vykládal si je podle svého. Byl přesvědčen, že rozdělené křesťanstvo by se mělo spojit nábožensky i politicky. Církev by se měly shodnout na tom, že Kristus neměl zaživa božskou podstatu, což byl ovšem typicky sociniánský názor, který byl nepřijatelný stejně pro katolíky jako pro protestanty, podle nichž mír a jednota může být uskutečněna jenom v Kristu a jeho prostřednictvím. Zwicker viděl, že irenické snahy lidí, jako byl Komenský nebo jeho angličtí přátelé Dury a Hartlib, po jistou dobu používaly uznání a podpory u politiků a učenců po celé Evropě, a pokoušel se o něco podobného pro svoji církev. Své názory vyložil v anonymně vydané knížce *Irenicum Irenicorum* (Amsterdam 1658).⁷⁷ Komenský se rozhodl, že Zwickerovi odpoví, a vydal polemický spis *De irenico irenicorum...* (Amsterdam 1660), věnovaný mj. nizozemským církvím a universitám („akademii“).⁷⁸ Komenský potíral Zwickera a jeho zvrácené ekumenické snažení argumenty z Nového zákona a Tertulliana a hájil božskou povahu Kristovu. Zwicker se na repliku zmožil až po ročním mlčení. Teprve roku 1661 vyšel jeho spis *Irenico-mastix...* Ne všichni přátelé Komenského byli nadšeni tím, že utrácí čas teologickými polemikami. Hartlib psal o tom v dopise příteli Worthingtonovi, vicekancléři university v Cambridgi: „Zwicker je autorem *Irenicum irenicorum*, kterýžto spis pan Komenský odmítl; ale já bych si přál, aby si jej nevšímal a pokračoval ve svém pansofickém díle...“⁷⁹ Také z korespondence dvou polských známých Komenského vyplývá, že toto spisování považovali za zbytečné obtěžování Komenského.⁸⁰

Hartlib se vyjadřuje ještě zřetelněji ve svém druhém dopise Worthingtonovi, napsaném 8. dubna 1661, krátce předtím, než vyšla Komenského odpověď na tento první *Irenicomastix*, jeho spis *De iterato Sociniano... admonitio*: Čítuje tam pasáž z dopisu Rulitiova, který byl zároveň přítelem Komenského i Hartliba: „Pan Rulitius píše o něm toto: „Pan de Geer navštěvuje často pana Komenského,

ale pak já nejsem s nimi. Odpověď Zwickerovi je skoro vytištěna a potom se zase bude věnovat pansofii. Víc dělat nemůže, jak jsem už řekl. Zdá se, že de Geerovi se líbí všechno, co dělá; a já nemám, co bych na to řekl. Bylo mu sedmdesát let 28. března podle nového kalendáře. Věřím, ba spíš obávám se, že z pansofie uvidíme málo; můžeme se dočkat mnoha výtečných objevů, příjemných diskursů, ale ne solidní práce, jakou jsem si vždycky přál - *Fundamentales Definitiones et Divisiones omnium rerum*. Ale proč bych se měl z toho trudit?“⁸¹

Spis *De iterato Sociniano... admonitio* je věnován amsterodamským purkmistrům a starším purkmistrům, jmenovitě Gerhardovi Schaeepovi, Corneliovi de Graeffovi, Janovi van de Pollovi, Corneliovi van Vlooswijckovi, Corneliovi Witsenovi a Corneliovi de Vlaminghovi. Cornelis de Graeff (zemřelý roku 1664) a Cornelis Witsen patřili vedle Laurence de Geera ke Komenského „patronům“. V souvislosti s tímto věnováním najdeme v knize rozhodnutí městského pokladníka (*Thesauris-ordinaris*) poslední zápis, který se zatím o Komenském podařilo v amsterodamských městských knihách objevit. Je to záznam z 30. června 1661 a zní takto: „Janu Amosovi Komenskému uděleno 60 zlatých za věnování spisu *Admonitio Irenici Irenicorum* pánům purkmistrům.“ Č. Zíbrt a J. Polišenský soudili, že tuto částku dostal Komenský za věnování spisu *De irenico irenicorum...* ale ten nebyl, jak jsme viděli, vůbec věnován purkmistrům a zadruhé byl vydán už o rok dříve.⁸²

Pro informaci nizozemského publika, které asi nebylo na vyši, pokud šlo o jemné teologické rozdíly mezi učením z Polska přišlých sociniánů a reformovanou církví, napsal Komenský své *Socinianismi speculum...*, které vytiskl u Jana Paskovského a Jana Teofila Kopidlanského v Amsterdamu roku 1661. Větu za větou rozebral sociniánský nový katechismus z roku 1659 a připojil poučení o vzniku a životě této sekty.⁸³

Daniel Zwicker mezitím se vrátil k polemice s Komenským a začátkem dubna 1662 poslal do světa nový pamflet, druhý *Irenico-mastix* (Bič ireniků... aneb nový a pozoruhodný příklad přenešťastného boje Jana Amosa Komenského proti autorovi spisu *Irenici irenicorum*, Amsterdam 1662). Komenský si bezodkladně sedl k odpovědi a napsal svůj poslední spis proti Zwickerovi, svůj *Admonitio tertia* (Třetí napomenutí), v němž volal nizozemské teology na pomoc proti kacíři Zwickerovi, kterého bylo podle jeho názoru třeba umlčet. V tomto smyslu napsal dopis teologické fakultě university v Groningen. Tam působil Samuel Maresius, pozdější odpůrce Komenského a jeho kolega Jakub Altling. Oba páni profesori se nesnášeli, ale pokud šlo o sociniánství, byli stejného názoru. Aspoň to tak vypadá ze zápisů teologické fakulty z 21. května 1662, kdy bylo usneseno odeslat „počestnou odpověď na dopisy p. Komenského, v nichž si stěžoval na Zwickera a abychom se k němu v tomto sporu připojili“.⁸⁴

Ze stejného důvodu navázal Komenský také styky se synodou provincie Severní Holland. Výtažek ze zápisů severoholandské synody z roku 1662, převzatý do zápisů partikulární synody jihoholandské z roku 1663, totiž říká v článku 17: „D. Comenius má dokončit své *Admonitorium*“, čímž se nepochybně myslí *Admonitio tertia*.⁸⁵

Mezitím oni agilní bratři z reformované církve amsterodamské, shánějící se po kacířích, objasnili všechnu podezřelou činnost Zwickerovu. 23. února 1662 bylo do zápisů církevní rady amsterodamské zapsáno: „Dále bylo srozuměno, že škodlivá sociniánská knížka, sepsaná Stanielem Zwickerem proti božské povaze Ježíše Krista se tiskne u Petra La Burques v Nijssel, a to mají

zjistit bratři z té čtvrti, jakož i všichni bratři, kteří o tom mohou získat nějakou vědomost, aby se to všechno pořádně a jistě zjistilo a přivedlo k rozhodnutí.⁸⁴ Slo pravděpodobně o druhý Zwickerův *Irenico-mastix*; tiskařem nebyl nikdo jiný než známý Pieter Labureh a místem, kam to církevní rada hodlala všechno oznámit, byla amsterodamská městská justice. Během března 1662 si bratři zašli za Laburchem a zjistili, že vytiskl několik Zwickerových knih. Za to jej žalovali u úředníka justice, kterému církevní rada přislíbila, že mu pomůže při vyšetřování. To nemusel nikdo pobožným bratřím říkat dvakrát; koncem dubna předložili celou záležitost purkmistrovskému kolegiu. Koncem července se s procesem proti Zwickerovi opravdu začalo. 20. července četly se při soudním řízení úryvky z Zwickerových knih a vypadalo to tak, že brzy dojde k rozsudku. Ale pak byla záležitost pozdržena a teprve v listopadu 1662 najdeme v zápisech církevní rady výtah z usnesení register starších města Amsterodamu. Zwicker se přiznal, že napsal *Irenicum Irenicorum*, ale úředník dal přednost tomu, že se vymluvil na svoji nedostatečnou znalost latiny a teologických problémů a požádal o radu stavu provincie Holland, „zda zmíněný traktát je takové povahy a obsahu, že proti jeho vydavatelům má a musí být veden proces podle plakátu z 19. září, nebo nikoliv.“⁸⁷

Církevní rada s tím nebyla spokojena a snažila se celou záležitost dostat na pořad jednání synodu. Ale světská vrchnost byla snášenlivější a nepřála si pronásledování Zwickera a jeho vydavatele. V polovině listopadu slíbila církevní radě, že zakáže tiskařovi, aby tiskl podobné knihy. Církevní rada asi uznala, že další boj je beznadějný, a proto zprostila všechny členy komise, která se zabývala Zwickerovou záležitostí, všech povinností.⁸⁸ Komenský nebyl při všech těchto jednáních jmenován, ale je samozřejmé, že jeho polemika s Zwickerem přinejmenším přispěla k pokusům o potlačení socinianismu a osobně Zwickerovy činnosti. Jeho *Admonitio tertia* byla jeho posledním výpadem proti Zwickerovi, jemuž ostatně jenom o rok dříve Komenský věnoval spis, který ovšem neměl moc společného s celou kontraverzí.

Šlo o Komenského nové, zlepšené vydání spisu *Theologia Naturalis*, který v polovině 15. století sepsal španělský lékař, filosof a teolog Raimundo de Sabiando, profesor v Tolose. Vlastně šlo o populární shrnutí křesťanské věrouky, přičemž teologie byla chápána jako věda, která čerpala ze dvou pramenů, z Písma svatého a samého stvoření; jinými slovy, z božího slova a pozorovatelného světa. Víra a Rozum (*Fides et Intellectus*), dvojice známá už ze stránek Komenského *Truchlivého*, měly dohromady vytvořit opravdu křesťanskou věrouku, přičemž bible stejně jako příroda měly se stát učitelé člověka. Komenský se o tomto spise dověděl poprvé z předmluvy ke spisu Hugo Grotia *Obrana víry obecné*, vydaného v Leidenu roku 1617; považoval jej za obratný úvod do moderní teologie. A právě tento spis věnoval Zwickerovi, tuhému kacpří, který podle Komenského nerozuměl pořádně věrouce a mnoho biblických textů vykládal falešně.⁸⁹

Polemika s Zwickerem, na niž si stěžovali Hartlib s Rulitiem, že zdržuje Komenského od práce na pansofii, mu však nikterak nezabránila, aby nenapsal a nevydal několik dalších děl. Z Anglie dostal prosbu, aby pro tamější věřící napsal stručné dějiny jednoty bratrské a přehled o její církevní organizaci. Komenský této žádosti vyhověl zjevně rád. Pod názvem *De bono unitatis et ordinis... Ecclesiae Bohemicae* (O jednotě a řádu církve české, vytiskl Johannes Ravesteinius v Amsterodamu roku 1660) přetiskl několik svých drobnějších prací ze začátku

tricátých let (*Ratio Disciplinae a Brevis Historiola Ecclesiae Slavonicae*) a přidal k nim věnování anglickému králi Karlovi II., „Obránci víry“, který se tehdy právě vracel na trůn z vyhnanství, jakož i výzvu Anglické církvi (*Paratenu ad ecclesias nominatim Anglicanas, de optima ecclesiastici regiminis forma pie sollicitans*, 1660). Je těžko říci, zda si byl Komenský vědom nejenom církevní, ale i politické váhy spisku, který novému režimu jistě přišel vhod. Proto také byla kulčka rychle přeložena do angličtiny a vydána už roku 1661 (*An Exhortation of the Churches of Bohemia to the Church of England*, London 1661).

Při tom všem Komenský nezapomínal ani na ty členy lešenské jednoty, kteří se po zkáze města, které bylo se svými školami, církevními úřady, archívem, knihovnami a tiskárnou kulturním střediskem bratrské emigrace, našli útulek v cizině nebo zůstali v Lešně a trpěli persekucí. Nevíme, zda někteří z Lešenských se dostali po roce 1656 až do Amsterodamu. Ve městě žili ovšem, jak jsme viděli ze záznamů v amsterodamských matrikách, jednotlivci českého původu. Sám Komenský se objevuje v matrice křtů, vedené u Starého kostela (*Oude Kerk*) v záznamu z 15. února 1660, kdy je uveden jako kmotr Kristiny dcerky Jiřího Herculese a jeho manželky, Marie Newtonové.⁹⁰ Ve Starém kostele byl kdysi dočasně pohřben Louis de Geer; k obci patřily rodiny Du Bois a Le Roy, mihne se tu nějaký Jean Bauda, objevují se tu členové rodiny Herculesů de Novi, kdysi usazené v Praze.⁹¹ Spolu s Komenským vystupuje v zápise ještě jeden kmotr, Johan Scoda. Jan Škoda byl asi spřízněn s Matějem Škodou, který vystupuje v zápisech pobělohorské konfiskační komise jako soused městečka Nosislavi na Moravě a bratr Mistra Václava Vlaverýna Nosislavského, měšťana a senátora Nového Města pražského. Vlaverýn se přiznal do patricijské rodiny staroměstských Šmertošů z Ryzentálu a zemřel někdy 1631. Po něm dědili Vavřinec a Ondřej Škodovi, kteří zůstali doma.⁹² Hercules i Škoda patřili podle zmínek ve *Výzvěch Eliášových* k okruhu přátel Komenského.⁹³

O Starý kostel se dělila holandská reformovaná církev s církví valonskou, nic však nenasvědčuje tomu, že by byl Komenský v posledních letech svého života s kteroukoliv z nich v nějakém úzkém svazku. Vždyť holandská reformovaná církev viděla svého poradce ve věcech polských nekatoликů ve franekerském profesorovi Arnoldovi a církev valonská byla zase v dobrých stycích s groningským Maresiem.⁹⁴ Polemiky, které Komenský vedl, jistě jeho vztah k oběma církvím nezlepšily.

Ostatně členů jednoty bratrské bylo v Amsterodamu sotva kdy tolik, aby mohli vytvořit samostatnou církevní obec. Proto najdeme jednotlivce roztroušeny po různých obcích. Hartmann popisuje ve svém *Itineráři* bohoslužbu v domácnosti Komenského a návštěvy v různých kostelích holandské reformované církve. Dokonce i anglická církev v Amsterodamu měla mezi svými členy muže, který je označován jako „Mauritius Bohemus“, pečoval o nemocné. Ten se v Amsterodamu objevil roku 1661 a chtěl se tu natrvalo usadit, protože církevní rada se snažila sehnat mu zaměstnání.⁹⁵ Komenský sám s touto církví nenavázal spojení — ostatně to neučinil ani za svého pobytu v Anglii, ani roku 1642 při své návštěvě v Nizozemí. Pravděpodobně chodil na bohoslužby, ke svým přátelům Rulitiovi a Seideliovi, ale je pochybné, zda byl členem nizozemské reformované církve.

Komenský vydal v Amsterodamu buď sám, nebo aspoň pod svým dozorem řadu rozmanitých knih. Začátkem roku 1661 vyšla znova *Praxis Pietatis*, která vznikla už někdy kolem roku 1630 a poprvé byla vydána bez udání místa

a data. Bylo to české zpracování nábožného traktátu Lewise Baylyho, duchovního, pocházejícího z Walesu, který zemřel roku 1631. Komenský připojil k vydání novou předmluvu a vytiskli ji v Amsterdamu Paskovský a Kopidlanský.⁹⁶ Titíž tiskaři vydali téhož roku pro německé členy jednoty zpracování *Kancionálu* pod názvem *Kirchen-Haus- und Herzensmusica*,⁹⁷ s písněmi Husa a jeho následovníků a s písněmi Lutherovými. Německý zpěvník vydala ostatně jednota už roku 1639 v Lešně.

Velmi důležité bylo pro členy jednoty nové, české a německé vydání katechismu. Český název je *Katechismus pro mládež českou Jednoty bratrské*, německý pojmenoval Komenský katechismus *Die Uralte Christliche Catholische Religion*, obojí verze vyšla v Amsterdamu roku 1661. O rok dříve vydal Komenský u Johanna Ravesteinia *Dějiny církve Bratří českých* (*Historia Ecclesiae Fratrum Bohemorum*), které napsal polský šlechtic Jan Lasitius, který horoval pro ekumenické spojení kalvinistů, luteránů a jednoty bratrské. U Paskovského vytiskl Komenský také jako doplněk katechismu svoji *Confessio aneb počet z víry* (Amsterdam 1662) podle textu vydání z roku 1564, který odkryl podle slov předmluvy teprve v cizině. Z let 1661–1663 pochází tedy většina tisků, které Komenský pořídil pro jednotu. Jenom roku 1661 vyšly čtyři takové práce, roku 1662 dvě, roku 1663 pět. Roku 1662 šlo o již jmenovanou *Confessio* a o *Přemýšlování o duchovní radosti věrných a pravých křesťanů*. Roku 1663 vyšel prorocký text *Boj Michala*, přetisk nábožného traktátu *Centrum Securitatis*, poprvé vydaného v Lešně roku 1633, přetisk české verze *Historie o těžkých protivěstích církve české* (*Historia Persecutionum*), přetisk jakéhosi souhrnu čtyř evangelii, starého už víc než třicet let, *Historie o umučení... Ježíše Krista* a konečně souhrn *Kázání*.⁹⁸

To znamená, že v první polovině svého posledního pobytu v Nizozemí, zhruba od 1657 do 1663 dosahuje produktivita Komenského svého vrcholu. Šlo přitom o díla rozsáhlá, jako byla *Veškerá díla didaktická*, a o práce, určené pro členy jednoty, na jejíž potřeby Komenský nezapomínal v Amsterdamu ani tehdy, ani později. O tom ostatně svědčí i jeho korespondence z těchto let.

Je zřejmé, že produktivita tak rozsáhlá nebyla možná bez účinné spolupráce s řadou nizozemských tiskařů a vydavatelů. To nás však také vede k otázce, nakolik byl Komenský sám v Amsterdamu činný jako tiskař a vydavatel. Nizozemští tiskaři, kteří tiskli spisy určené pro jednotu, tedy tisky české, byli nejdříve Gabriel à Roy, který roku 1658 vytiskl *Manuál*, a Kryštof Cunradus, který roku 1659 vytiskl *Kancionál*. V letech 1661 až 1663 tiskli pro jednotu Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský, popřípadě sám Jan Paskovský. Také některé tisky, u kterých není uveden ani tiskař, ani místo vydání, jsou dnes připisovány Paskovskému.⁹⁹

Nejdůležitějšími prameny našich znalostí o těchto i jiných nizozemských tiskařích jsou písemnosti amsterodamského tiskařského cechu a práce historiků M. M. Kleerkopera a W. P. van Stockuma ml. o amsterodamském obchodu s knihami v 17. století, jakož i archivářky I. H. van Eeghenové.¹⁰⁰

Tiskaře Gabriela à Roye jsme už poznali, protože spolu s Cunradem vytiskl roku 1657 *Veškerá díla didaktická* (ODO). Následujícího roku vydal „s dovolením a souhlasem autora“, jak to stojí na titulním listu, s pomocí Jana Seidelia a na základě patentu generálních stavů holandských stavů Komenského *Vestibulum Rerum*. Po roce 1658 už pro Komenského nevytiskl ani jednu knihu.

O Cunradovi toho víme ještě více než o Gabrielu à Royovi. Pocházel z Freibergu v Sasku, jak je zjevné ze zápisu o jeho sňatku, a 21. dubna 1665 se

stal členem cechu knihtiskařů. Tento cech, který vedle tiskařů sdružoval také knihkupce a knihvazače, vznikl 20. ledna 1662 oddělením od cechu svatého Lukáše, který sdružoval také malíře atd.¹⁰¹ Proslul později jako tiskař Spinozova spisu *Tractatus theologico-politicus* (1670). Cunradus asi poznal Čechy doma ve Freibergu, kde byla dost významná skupina českých exulantů, k níž dočasně patřil i Pavel Skála ze Zhoře. V Amsterdamu bydlel na Egelantiersgrachtu, tedy blízko Komenského, a tam také vydal nějaké spisy pro německé sociální. Český komeniolog J. R. Vonka dokonce soudil, že Cunradus byl spřízněn s Komenským a že jeho třetí manželkou byla nějaká Marie Komenská. Archivářka van Eeghenová však konstatovala, že Vonka očitoval jako pramen „knihu, která neexistuje, žádost generálním stavům, kterou prý podepsala zároveň s manželem a kterou nelze v archívech najít“, a tak musíme zatím Marii Komenskou, provdanou Cunradovou, odkázat do říše legend.¹⁰²

Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský byli Komenského krajané a souvěrci. Jméno Kopidlanského najdeme mezi těmi rodinami, které byly po Bílé hoře trestány konfiskací.¹⁰³ Víc se o něm zatím říci nedá. O Paskovském nevíme o moc víc. Je možné, že je totožný s oním „panem Paskovským“, kterému Mik. Getrich v Lešně v lednu 1658 odevzdával list Komenského.¹⁰⁴ Víme o něm, že roku 1662 a 1665 navštívil knižní trh ve Frankfurtě n. M.,¹⁰⁵ což svědčí o tom, že svoji vydavatelskou a tiskařskou činnost myslel vážně. Ale ani on, ani Kopidlanský se nestali členy amsterodamského tiskařského cechu a v odborné literatuře o nich nenajdeme stopy.

Zato Komenský sám se členem tiskařského cechu stal, a to dokonce dříve než třeba Cunradus. V cechovních registrech najdeme zápis: „Jan Amos Comenius přijat do cechu, 4. prosince anno 1662“.¹⁰⁶ Tento zápis byl publikován v nizozemském časopise *De Navorscher* už roku 1892 a roku 1925 jej převzal Vonka v svém článku *Komenský-knihtiskař v Nizozemí*, ale pak se na tento údaj zapomnělo.¹⁰⁷ Vonka zastával názor, že Komenský měl v Amsterdamu vlastní tiskárnu a že používal služeb Kopidlanského a Paskovského jako najatých tiskařů. Soudil tak ze znění dopisu, který poslal Gerhardu de Geerovi, synovi Laurensovu, příteli a spolupracovníkovi Komenského Kristián Nigrinus, kazatel jednoty, ovšem až roku 1678. Nigrinus podával zprávu o stavu literární pozůstalosti, z níž měl s pomocí de Geerů některé části vydat. V dopise mluví Nigrinus o Kopidlanském a Paskovském jako o „uživatelích jeho vlastní tiskárny“.¹⁰⁸

Nizozemský komeniolog Oosterhuis se snažil roku 1933 dokázat, že Komenský měl v Amsterdamu knihkupectví. Opíral se o dopis Komenského Janu J. Ottovi, profesorovi teologie v Curychu, o němž jsme již mluvili. Ott hledal v Nizozemí opětovně nakladatele pro svá rukopisná díla a Komenský v dopise z 11./21. července 1669 popisuje, jak osobně v Ottově záležitosti navštívil tiskaře a nakladatele Blaeuwa, Janssonia, Crugia a Elseviera, ale bez úspěchu. Protože při svém vysokém věku víc pro Otta udělat nemohl, odporučoval mu svého přítele Petra Serraria.¹⁰⁹ Víc ovšem v dopise není a zejména tam není nic o tom, že by byl Komenský prodával svá či cizí díla.

Naopak, máme svědectví, že své knihy prodával jiným způsobem. Broer Jansz., jeden z prvních vydavatelů nizozemských novin, který ve svých „corrantos“ informoval publikum o Čechách už v letech 1619 a 1620, uveřejnil v 2. čísle ročníku 166 svého týdeníku *Tydinge uyt verscheide Quartieren* následující inzerát:

„V Amsterdamu, v ulici Wijde-Kercksteegh, v domě Leenderta

Joostena van Wijk lze dostat Jana Amose Komenského dílo *Janua Linguarum reserata pro compendiose, Lingua Latina, cum rebus docenda: Belgica versione a Joh. Seidelio ornata*, dosud nikdy takto nevytištěná. — Item, *Vestibulum Rerum et Linguarum*, na základě privilegia.¹¹⁰

Toto je ovšem jediná, dosud známá anonce o prodeji Komenského knih. Z roku 1669, kdy byl Komenský, jak jsme viděli, ve styku s předními amsterodamskými tiskaři, psal v dopise Mikuláši Drabíkovi z 14. ledna o nejistém osudu jeho rukopisu *O dušich synů a dcer lidských*: „Poněvadž impressi prodána a jiné ještě nemáme.“¹¹¹ Z toho vyplývá, že šlo o tiskárnu jednoty, koupenou asi 1660, že její činnost Komenský kryl svým členstvím v tiskařském cechu, že však v tiskárně pracovali Paskovský a Kopidlanský. Někdy po 1663, nejpozději před 1669 však Komenský tiskárnu prodal, pravděpodobně proto, že nejpotřebnější knihy byly už pro jednotu vydány. Tím by se vysvětlovalo, proč se Komenský po roce 1662 neobjevuje jako člen tiskařského cechu a proč Kopidlanský a Paskovský po roce 1663 mizí a žádný další spis Komenského netisknou. Je ovšem možné, že vytiskli některou z Komenského prací, které byly vydány bez udání místa, data a tiskaře vydání, ale není pravděpodobné, že typologické zkoumání přinese po této stránce senzační objevy. Nezodpovězena zůstává ovšem otázka, proč Komenský, který byl k tomu jako člen cechu oprávněn, se ani v jediném případě neobjevuje na titulním listě jako tiskař nebo vydavatel.

Ostatní práce Komenského byly vydány celou řadou dalších nizozemských, především amsterodamských tiskařů a vydavatelů. Nejvýznamnější z nich byl asi Pieter van den Berghe (Petrus Montanus, 1631–1706), který v letech 1657–1662 vytiskl pět latinských spisů Komenského. Víme o něm, že bydlel nejdříve ve středu města na ulici Blauwburgwal, poté, do 1670, na Heerengrachtu. Později bydlel na Westermarkt. 10. prosince 1661 mu Komenský napsal dlouhý dopis, který Montanus otiskl roku 1662 ve svém vydání sborníčku školských dramát *Fortunae Faber- Diogenes Cynicus- Abraham Patriarcha*. Tento dopis je důležitým příspěvkem k bibliografii Komenského prací, protože Komenský podal svému nakladateli přehled vydání svých děl. Bohužel jsou v přehledu vynechávky a chyby; Komenský si prostě vydání vlastních prací už nepamatoval. Zajímavější je, že naopak zde uvedl názvy několika knih, které my dnes neznáme, tak například irenického spisu *Christianismus reconciliabilis*.¹¹²

Dalším významným amsterodamským tiskařem Komenského prací byl Jan a Jodocus Janssoniové. Byli členy vydavatelské rodiny, která v období 1638–1686 vydala neméně než čtrnáct knih Komenského, především ovšem sedm vydání jeho slavných učebnic. Elsevierové tiskli Komenského práce před rokem 1656. Johannes Ravesteinius (Johannes van Ravestein) vytiskl dvě knihy Komenského roku 1660. Od ledna 1659 byl Ravestein tiskařem města Amsterodamu a od 1661 vydával místo Joosta Broersz. úřední noviny.¹¹³ Ale vedle těchto předních tiskařů tiskli Komenského Henricus Betkuis (někdy uváděný jako Aelias Janssonius Ratelbant), Abraham à Burg (někdy dohromady s vdovou po Martinovi J. Brandiovi, 1657), Anthonio de Roy (1663) a Johannes van Someren (1669). Z tiskařů mimo Amsterodam byl asi nejzajímavější Frans van Hoogstraten, člen významné rotterdamské rodiny, velký znalec bible a klasické vzdělanosti, obdivovatel Erasma Rotterdamského a Luise Viveše. Hoogstraten přeložil díla anglického humanisty Tomáše Mora a pietisty Josefa Halla. Roku 1660 vydal nizozemský překlad spisku *Diogenes Cynicus Redivivus*, od té doby mnohokrát znova vydán.¹¹⁴

Ale celou řadu údajů, které bychom chtěli o této stránce Komenského činnosti znát, neznáme a sotva kdy budeme vědět. Neznáme výši nákladu Komenského knih. Něco aspoň napovídají aukční katalogy nizozemských knihoven ze 17. a první poloviny 18. století. Tak se dovídáme, že v knihovně Konstantina Huygensove, prodávané v dražbě roku 1688 v Haagu, byly dva exempláře *Janua Linguarum*, dva exempláře spisku *Pansophiae Prodrumus* a ještě jedno, blíže neurčené pansofické dílo.¹¹⁵ V inventáři knih, které po sobě zanechal amsterodamský knihkupec David Ruarus, pořízeném 5. dubna 1683, najdeme *Comeni Vestibulum* za tři zlaté, jednu *Janua Linguarum* za čtyři stuivers a *Zwickerův spis Irenicum Irenicorum*, 1740 najdeme v pozůstalosti amsterodamského knihkupece De Wita exemplář *Veškerých didaktických spisů* v ceně dvou zlatých.¹¹⁷

Zejména jeho učebnice latiny, vydávané znova a znova a zastoupené v nizozemských knihovnách ve velkém počtu exemplářů a vydání, měly veliký úspěch. Roku 1666 psal Leidenský profesor Hornius Komenskému, že připravuje vydání *Janua Linguarum* v pěti orientálních jazycích, v arabštině, perštině, turečtině, tatarštině a arménštině: „Dílo má být vydáno v královském foliu, nádherně a uměrně užitečnosti díla, které uznává celý svět...“¹¹⁸ A na významu tohoto úsudku nemění nic ani to, že toto vydání není v žádné knihovně a pravděpodobně ani nikdy nespatrilo světlo světa.

3. Anděl míru a anděl zmaru

V lidském životě není snadné objevit zásadní zvraty a proměny. To platí i o osudech „Jana Amose Komenského, Moravana, hosta v Amsterodamu“. Tak se totiž Komenský v posledních letech svého života s oblibou podpisoval, např. 8. září 1662 do památníku uherského studenta Petra Körmendiho, jemuž ještě připojil citát ze Senky: „Po životě máme toužit, abychom v něm dokázali něco hodného života.“¹¹⁹ Můžeme však vyslovit domněnku, že takový předěl znamenají léta 1663–1664. Roku 1663 doznívají ty velké publikační úkoly, na nichž v předchozích letech, především od roku 1660, Komenský pracoval. Velké vydavatelské vzepětí jeho činnosti bylo podpořeno skutečností, že měl k dispozici vlastní tiskárnu vedenou Paskovským a Kopidlanským a že měl také k dispozici značné částky, které pro tento účel byly rezervovány z výnosu velkých sbírek Komenského listy M. Gertichovi z listopadu 1663 přinášejí zevrubný výčet zejména oné třetiny z výnosu anglické sbírky z roku 1659, která byla ponechána v Amsterodamu na vydávání českých, polských a latinských knih určených pro potřeby jednoty.¹²⁰

Tato třetina činila 1 000 liber st., tj. 12 648 tolarů, a bylo jí Komenským použito k vydání deseti větších či menších publikací, především bible a kancionálů. To činilo skoro čtyři tisíce tolarů; za 2 287 tolarů byla zakoupena tiskárna, bylo placeno korektorům (Pavlovi Hartmannovi, který měl na starosti polské tisky, připadlo 100 tolarů), Komenskému a Figulovi připadlo 300 tolarů. Když se ke zbytku připočetl výnos sbírek, provedených na podzim 1662 v Haarlemu, Hoornu, Alkmaaru a Enkhuizenu, vybylo 1 129 tolarů, jež Komenský prostřednictvím firmy pana de Geera poukazoval vratislavským kupcům

Schmettauum, příbuzným Jindřicha Schmettaua, kazatele na dvoře knížete Lehnického. Mezi polskými (podle jazyka německými) a českými členy jednoty se čas od času projevovaly neshody; Komenský sám nebyl spokojen tím, že Češi dostávají jenom jednu pětinu z výnosu sbírek, zvláště když vlastně jenom oni byli ve skutečném exilu. Dostával-li Komenský ročně nadále 400 tolarů, tj. asi 1 000 nizozemských zlatých, nebylo to mnoho, uvážíme-li, že se zjevně staral o své pomocníky.¹²¹

Péče o jednotu vyznačuje roku 1663 Komenského korespondenci. A. Hartmann pro jednotu sbírá příspěvky znova v Anglii a Skotsku, o osudy jednoty se stará Komenský s ostatními staršími v květnu 1663, s bratry v Uhrách udržuje spojení věrný posel Hírám, do Uher odcházejí Komenského pomocníci a dočasní svěřenci Samuel Junius a mladší Vetter. Junius měl se v budoucnosti věnovat především souvěrcům na Moravě a ve Slezsku, jeho prvním úkolem bylo, aby usmířil Mikuláše Drabíka s jinými knězi jednoty, kteří nevěřili v jeho proroctví.¹²² V červenci došlo ke „zkoušce“ Drabíkově ve slovenském Púchově, Drabík setrval na svých revelacích, jejichž chiliastickou náladu tehdy Komenský, v únoru snad poprvé vážně nemocný, plně sdílel.¹²³ Je pravděpodobné, že chiliastickou náladu zvyšoval mor, který roku 1663 a 1664 řádil v Amsterdamu. Nákaza si vyžádala prvního roku skoro deset tisíc, následujícího dokonce čtyřia dvacet tisíc obětí. V listech Komenského se množí zmínky o „rozhněvaném Bohu“, o blížící se „potopě“, o „bouřlivém stavu celé Evropy“. Komenský urguje své přátele v Uhrách, aby mu po Hírámovi poslali zprávy, a sám vkládá noviny do svých listů; pravděpodobně je posílá i zvláště ve výtazích z novinářských sborníků, jejichž četbu doporučoval už dávno i ke čtení ve školách.¹²⁴ Domů posílá Komenský Kr. Nigrina po studiích v Heidelbergu a Ženevě. Ale s domovem si dopisuje také „oficiálně“, např. s moravským zemským sudím Adamem Ladislavem z Věžníků, jenž projevil přání rozejít se za Komenským až do Amsterdamu. Komenský, jenž se s rodinou znal z posledních let svého pobytu ve vlasti, zval pána z Věžníků upřímně, aby navštívil jej samého, „mezi jinými přáteli“, aby se na cestu spojil s panem Bernardem Rozínem a v Amsterdamu se na jeho obydlí vyptal v domě pánů de Geerů nebo v tiskárně Blaeuwově.¹²⁵

Obavy pána z Věžníků před náporom Turků, dotírajících přes západní Slovensko na rodnou Moravu, nacházejí výmluvný výraz v letáku *Poslední pozoun nad Německem* (1663), v němž se prorocké výzvy mísí s historickou argumentací. Judeu a Německo trestal a trestá Bůh za neposlušnost — dnes jsou Turci bičem božím a neplatí už, že válka s Turky udržuje v jistém míru rozvaděné křesťany. Neboť Turci přes Polsko (a Uhry) ohrožují Německo, a nebude lépe, dokud se křesťané nesmíří, neboť „rozhněvaný Bůh všech národů metlami svými dosahovati začíná...“¹²⁶

Za této nálady posílá Komenský osobně i po Redingerovi výtisky Drabíkových revelací do Anglie, kde je dostává princ Rupert, syn Zimního krále Fridricha. Posílá je rovněž do Uher, sedmihradským velmožům i tureckým pašům, z Uher adresuje Redinger císaři Leopoldovi I. svůj chiliastický manifest.¹²⁷ Ale Komenský pomýšlí zároveň na vydání rozšířených proroctví (*Světlo z temnot*, bm., 1665) i na *Praktický syllogismus veškerého světa* (Hamburk, 1665). „Přišlo mi na mysl uvažovat o vlasti (o Moravě), zda má někoho, kdo by postavil ohradu a stál v mezeře“, říká Komenský ve *Světlu z temnot* a uvažuje spolu s Drabíkem o pánech z Roupova, o Janu Jakartovském ze Sudic, Adamovi Ladislavovi z Věžníků, „třebaže klesli, ať přece činí pokání jako Manasses a Petr, aby došli

mé milosti...“¹²⁸ Projevuje se zde sněsice zbožných přání, proroctví, činěných zpětně i dopředu, ale také snahy, uvést do chaosu revelací jakýsi řád, jistou logiku. Neboť Komenský nadále vede svůj vnitřní svár mezi Vírou a Rozumem. Lási se i teď výrazně od odpadlíka od jednoty, Viléma Slavaty z Chlumu, který o dvacet let dříve, v úvaze o tom, zda historik může psát o věcech nadpřirozených, ve svém *Spisování historickém* se podle vzoru jezuitských historiků tomuto dilematu vyhnul.¹²⁹

Uprostřed těchto starostí vyslal Komenský svého sedmnáctiletého syna Daniela z morem postiženého Amsterdamu do poklidného fríského Leeuwardenu k profesorovi Rombergiovi. Vysvětlit lze pravděpodobně toto rozhodnutí právě ohledy na bezpečí, neboť jinak se Komenský projevuje i na vání svého syna. Na prvním místě je ovšem zbožnost; Daniel se má také naučit psát latinské dopisy, proto má dvakrát měsíčně psát domů. Má se dále seznámit s latinskými autory a s řeckým Novým zákonem, má získat i lásku ke studiu hebrejštiny, později snad i logice se má učit. Nevypadá tento program trochu tradičně a vůbec ne podle zásad „nového učení“.¹³⁰ Ale uplatňovat pedagogické novátorství je nejtěžší v nejbližším okolí. Šlo o vědomosti, které Daniel mohl potřebovat jako předurčený pomocník otcův. Ostatně i v Leeuwardenu byly knihy, které se ke Komenského didaktice stavěly kriticky, a Daniel o tom podal otcí zprávu.¹³¹

Jiným občasným pomocníkem Komenského byl Jan Tobián, který ve Franekeru studoval u profesora Valckeniera, ne-li také u Arnolda. Koncem roku 1664 byl Tobián vyslán s penězi a s dopisy do Uher, do Skalice a Púchova.¹³² Část zásluky pocházela z Anglie od dočasněho Drabíkova ctitele a podporovatele Filipa Herberta, 5. hraběte z Pembroke. Tento člen Dlouhého parlamentu byl vzdálený příbuzný filosofa Edwarda Herberta z Cherbury, ctitele Komenského — pedagoga. Hrabě z Pembroke byl krátkou dobu za Cromwella předsedou Státní rady, roku 1660 byl komisařem pro obchod a námořní plavbu. Komenskému, jehož považoval spolu s Drabíkem za „vyvolené boží“, poslal 100 liber pro chudé a 50 liber pro něho samotného. V jistém spojení s Komenským zůstal Pembroke až do své smrti roku 1669, ale jeho horlivost brzy pominula. K ochlazení došlo dokonce už koncem roku 1664.¹³³

Tento stoupenec Commonwealthu se za vlády Karla II. sotva cítil v bezpečí a je možno si snadno představit, co asi čekal od proroctví. Ale Drabík, který své relace chtěl s dopisem ve špatné latině poslat Jeho britskému Veličenstvu (zabránil tomu zjevně jenom de Geer), to sotva mohl tušit. Drabík vyzýval ve své prostotě Komenského, aby se snažil zabránit hrozícímu konfliktu anglo-nizozemskému, a ztrápený Komenský odpovídal: „Abych zdejšímu sousedům k společnému pokoji radil? I jak? Co si vy sobě předce o sobě i o mně imaginujete, čehož není.“¹³⁴ Vždyť jeho snahou bylo dosáhnout trochu klidu, utéci se z rušného Amsterdamu na venkovský, poklidný „Patmos“ a tam se věnovat pansofii. Ale Drabíkovi o *Obecné poradě věcí lidských* podrobnosti psát nechtěl: „Vám o tom psátí nebezpečno... že neumíte mlčet.“

S Anglií ho v té době spojoval nejspíš zájem o cizojazyčné vydání bible. K vydání výtahu z ní jej vybízel Breckling, dále jej zaměstnávala myšlenka vydat bibli v jazyce tureckém. V Anglii vznikl překlad Nového zákona a Komenský chtěl jeho vydání nějak spojit s leidským předkladem Starého zákona.¹³⁵ Drabík měl s Komenským zjevně velké plány, ale Komenský krotil jeho obrazo-

tvornost i na počátku roku 1665, kdy Drabík rozšiřoval pověsti, že Komenský byl odvolán z Amsterodamu. Druhá anglo-nizozemská válka zasáhla i do Komenského bezprostředního okolí. Jeho a Drabíkův dobrodinec pan Pelt „upadl, velikými na moři škodami ochudl, melancholizuje, mám co těšiti“.¹³⁶ Zájem Komenského o světové dění však ožival, jak je vidět i z korespondence s Redingerem, který se neslavně vrátil z Uher a žil v Haagu.¹³⁷

Roku 1665 začínají záznamy v pátém svazku Komenského materiálů, nesoucích jméno *Výzev Eliášovy* (Clamores Eliae). Od 3. ledna 1665 do 26. září 1670 shromažďoval si Komenský v tomto konvolutu materiály, jak to činili i jiní jeho čestí současníci. Bohužel se nezachránila *Paralipomena* Pavla Skály ze Zhoře ani Komenského deníky; z řady svazků materiálů se zachoval jediný.¹³⁸ Nejde pochopitelně o žádné hotové literární dílo, nýbrž o směsici pojednání, traktátů, výzev, dopisů, modliteb, která nám umožňuje nahlédnout do myslí svého autora. Je to pohled do myslí procházející krizemi, překonávající pochyby a vnitřní protiklady – není asi lepšího svědectví o tom, že představa o harmonické myslí Komenského byla falešná.¹³⁹

Pro pohled na prostředí, ve kterém Komenský tvořil svá poslední díla, jsou *Výzev Eliášovy* prvotřídním pramenem. Především ukazují rozsah Komenského četby, i když sotva soustavné. Vedle děl učitelů, Alsteda, Althusia a autorů řeckých a římských (Seneky, Tacita, Ovidia, Vergilia, Plinia), zaujmou především autoři, kteří měli na Komenského největší vliv: Bacon se svou *Noou Atlantidou*, Kalvín a Luther, Erasmus Rotterdamský, Tommaso Campanella se *Španělskou monarchií* i *Slunečním státem*, Seb. Castellio se svými *Dialogy*, Thomas Morus s *Utopií*. O českých dějinách jsou zde příspěvky rostockého D. Chytraea, Melchiora Goldasta, Jana Husa, Valeriána Magni. Ale jádro četby tvoří výpisky a reakce na práce současníků, především nizozemských. Je to Antoinette Bourignonová, Friedrich Breckling (se svou *Synagogou Satanosou* z 1666), Anneke de Nijs, Athanasius Kircher se svým *Podzemským světem*, Kryštof Kotter, K. Poniatowská, Jean de Labadie, Kašpar Scioppius, Petr Serrarius, Gisbert Voetius, Daniel Zwicker, S. Maresius – i Filip von Zesen.¹⁴⁰

Dále jsou tu uvedena jména současníků, svědčící o tom, že s nimi Komenský byl v užším či méně úzkém styku. I zde převládají jména lidí, kteří žili v Nizozemí. Celkem jsou jich asi tři desítky, z toho asi polovina jsou čeští exulanti – podíl zcela svým počtem překvapující. Z těch ostatních jde o literární i osobní přátele a známé; pány de Geer, tiskaře Blaeuwa, groningenského teologa Jakuba Altinga, pana Pelta, mystičku Ant. Bourignonovou a Jeana de Labadie, Friedricha Brecklinga, J. J. Buxtorfia, M. Drudia, leidenského Jakuba Golia, tübingského M. Hessenthalera, mystika Kristiána Hoburga, S. Maresia, Kristiána Pauli, Petra Serraria, groningenského profesora Widmaria i Daniela Zwickera. Jména jsou uvedena v různých vrstvách, rukopisy nevznikaly soustavně, lze jenom říci, že většina záznamů pochází z doby před rokem 1667, kdy někteří, např. J. Golius, zemřeli.¹⁴¹

Ještě zajímavější je skupina lidí, kteří patřili mezi členy jednoty. Mezi ně můžeme započítat anonymního bratra Václava, Mik. Drabíka, Petra Figula, S. Lubeneckého, N. Rotha a J. Vettera. V Nizozemí žili bezpečně Jiří Herkules, S. Havlík, Jan Herodes, tiskař Kopidlanský, David Cassius, pomocník Komenského a Jan Škoda, jenž už roku 1660 vystupoval s Komenským jako spolukotr dcery Jiřího Herkulese. O Kopidlanském, Škodovi a Herkulesovi jsme už slyšeli; nově se tu objevuje Rozynka nebo Rozinka, pravděpodobně

členka rodiny Rozínů z Javorníka, snad spřízněná s Bernardem Rozínem, o němž se Komenský zmiňoval ve svém dopise pánovi z Věžníka roku 1663. Z této původně měšťanské pražské rodiny pocházel diplomatický agent pražské vlády z let 1618–1620 Eliáš Rozín z Javorníka. Ten se s Komenským setkal na stránkách sborníku, vydaného pod názvem *Mausoleum Mauritianum* v Kasselu roku 1635 k uctění landkraběte Mořice Hessensko-Kasselského. Komenský tam napadl oslavnou báseň na Mořice jako Moravan, „Elias de Tachesen, zvaný Rozín z Javorníka a Ahornu“ přispěl jedenácti španělskými verši. Ve styku s Komenským nebyl jenom ve třicátých letech. Roku 1661 dostal student Vojt v Herbormu list Komenského prostřednictvím urozeného pana Rozína z Javorníka.¹⁴²

Někdy roku 1670 uvažoval Komenský, jakým způsobem by uvedl v život svoje „Kolegium světla“, jemuž měla sloužit „samotič“, „machynka“. Komenský domníval, že by jí mohl brzy vynalézt. Jakmile MP mělo začít fungovat, měl tvořit Češi. Jako obyčejně, neodpovídá Komenského výčet jmen tomuto požadavku; Češi jsou nesporně J. Vetter, S. Havlík, J. Herkules, P. (pan?) Hessenthaler, groningenský Widmaris, novoreformátoři Labadie a Hoburg a jinak dosud neznámí P. Honton a Slenter.¹⁴³

Hlavním tématem *Výzev Eliášových* je otázka „všenápravy“ – ostatně Komenský sám uvažoval o tom, že je zařadí do *Pannuthesie*, posledního dílu *Obecné porady o nápravě věcí lidských* a že jimi doplní předposlední, šestý díl *Obecné porady* (Panorthosii čili *Všenáprava*). Proto se tu setkáme s otázkou sjednocení křesťanstva a ekumenického koncilu, s otázkou, jak dokonce i papeže a jezuitu by bylo možno získat pro velké reformní dílo.

Pansofie, vizionářská prorocství a perpetuum mobile jsou tři nejdůležitější objevy, které podle soudu Komenského bůh jeho prostřednictvím dal českému národu. Silný patos, příznačný pro *Výzev Eliášovy*, je zejména patrný ve výzvách, nadepsaných *Evigila* nebo *Evigilate* a adresovaných křesťanům, Nizozemcům, Uhrům, Polákům a Čechům. Ve výzvě *Evigila, Bohemia* vyjádřil Komenský svoji lásku ke slovanskému národu Čechů, probuzenému Husem: „Ráj země Evropa, srdce Evropy je Germánie, Germánie Čechy (Čech Praha) – země oplývající mlékem a strdím...“¹⁴⁴ K osvícení „národa českého a moravského“ jakož i Slezáků chtěl Komenský založit sedm „kolegií světla“; očekávané MP chtěl věnovat kolegiu v Brně či v Olomouci, protože chtěl něco zanechat především „milé matce mé vlasti, zemi Moravské“ jako „jeden z věrných synů jejích“. A tak všenáprava světa měla začít v Čechách a zejména na Moravě. Traktát Friedricha Brecklinga *Synagoga Satanae* (1666) podnítl Komenského k úvahám o tom, zda by se zbytky jednoty neměly vrátit k názvu husitů.¹⁴⁵ Komenský uvažuje o tom, „proč Pán Bůh Čechům raději než jiným proroky posílal“ s bolestnou připomínkou, jak (zjevně roku 1648 ve Vestfálském míru) „nás Němci a i jiní Europaci, sobě dělajíce pokoj opustili a v hrdle trapičů našich nechali“. Vrací se v minulosti k vládě krále Fridricha Falckého jako hlavy evangelické unie proti španělsko-papežské lize a omlouvá jeho neúspěch. Jak to potvrzuje i Komenského snaha o udržení styku s princem Rupertem, zůstal až do posledních let života věrným straníkem falcké strany.¹⁴⁶

Vedle „panorthosie Patriae“, všenápravy vlasti, ležela Komenskému na srdci všenáprava lidstva. Velkou úlohu v tom měl mít ústřední sbor, který

by řídil a organizoval vědeckou práci na celém světě, staral se o reformu vyučování, a tím i o nápravu celé lidské společnosti, *Collegium lucis*, Kolegium světla. Jeho sídlem měla být Praha, někdy uvažoval o Londýnu, nejvíce však pomyslel na Amsterdam. Podnět k tomu dala rozmluva s Janem Peltem, obchodním podnikatelem, později nějakým úředníkem Východoindické společnosti, jehož přátelství si Komenský, jak uvidíme, velice vážil.¹⁴⁷ Ve sloupcích, věnovaných Amsterdamu (sloupců věnované celému Nizozemí jsou svou skoupostí zklamáním), najdeme především apostrofu tohoto posledního domova:

„Amsterdam (V. 247)

I k těm by se obrátě, na ně zavolati a potřebného nám předněsti [třeba]. Exempli gratia: Utočíteť jsi zlých i dobrých, smésice religii v tobě se hnízdí...

U tebe má Kristus katedru svou, u tebe našel satan (katedru), dílnu svou, a to mnohotvárně. A poněvadž mne také Pán Bůh k tobě poslal — jako Pavla k Aténským — a já vida mnohotvárné oltáře v tobě, rozněcování ducha svého v sobě cítil — musím k tobě něco oznámiti o tom, čeho hledáš, mne ujíti neumíš, avšak u sebe místo dáváš — co to jest Panacea pravá, quinta všeho essentia — a jak stok všeho zlého máš obrátiti v balsám — viz (paginu) 247.“

Komenský se k apoštolovi Pavlovi obracel v tomto období častokrát — ostatně totéž ve stejné době vidíme v malířské tvorbě Rembrandtově, vznikající, co by kamenem dohodil, v domě na Rozengrachtu. Dobro i zlo je promíšeno v mikrokosmu velkoměsta nad Amstelou. Ale Komenský je přesvědčen, že toho dobrého je víc, a věčně připomíná inspirující vliv Amsterdamu na svoji práci. Na straně 247, na niž Komenský dvakrát odkazuje, najdeme záznam o onom hovoru s panem Peltem, proč by měl „středem všech událostí, kolébkou reformace, sídlem Kolegia světla“ být Amsterdam. A hned si sepisuje *Přilíný toho*, vlastně důvody, svědčící ve prospěch Peltova návrhu. Pro Amsterdam mluví skutečnost, že Nizozemí je republikou a ne monarchií, kde vládne „obec“ a ne monarcha. To je velká změna proti dřívějším názorům Komenského, které dosud byly v tomto ohledu neutrální. Amsterdam má moudrou vládu, přestože nemá velký pozemkový majetek a závislé území, a přesto je samo o sobě mocností. V Amsterdamu jsou připraveny základy pro podobné podnikání — zde měl Komenský asi na mysli kosmopolitní společnost vědců a myslitelů. Jestliže ty se podaří získat pro šíření světla, bude možno vliv rozšířit rychle po celém světě, zejména daleko do Orientu. Ostatně ve všech revelacích je Holanďanům připisována velká úloha — a zde v Amsterdamu také bylo Komenskému dopřáno „najíti MP, dodělati Pansofii, na světlo vynésti revelatorum lucem —“.

Komenský k těmto šesti důvodům přidává další na stránce 248: Zde, v Amsterdamu se začíná „praxis Žalmu posledního“, odtud je snadno udržovat styk s Prahou, Olomoucí, Brnem, zde vládne svornost a snášenlivost u víře, zde se dají snáze než jinde napravit omyly, zde lze bojovat proti ateismu, epikurejství.¹⁴⁸

Výzvy Eliášovy ukazují, že Komenský, „Moravan původem, Čech jazykem“, zůstal do konce života „teologem povoláním“. Neboť teologii dává přednost před filosofií, bibli před soudobou vědou. Jeví se nám jako hlasatel obecné reformy, jehož pohled na skutečnost je vážně deformován chiliasmem a vírou v proroctví. Pod jejich vlivem si vytváří fantastické konstrukce, týkající se přítomnosti i budoucnosti, lidské společnosti i vlastní osoby. Ale je třeba dodat, že Komenský nebyl po této stránce žádnou výjimkou, že i z těchto „labyrintů“

Vedanská kaple v Naardenu

194 Was ist die dach von allegor de Boogplant 1/ der Boogplant 2/ de Buechthamer 3/
 Quid est apud Domo?
 Was ist die dach des Hauses?
 Atrium,
 der Vorhof /
 de Hauer 4/
 Camera,
 die Kammer /
 de Hauer 7/
 Fornax,
 der Kachelofen /
 de Kupffert 10/
 Podium,
 der Kestel /
 de Trappen 13/
 Gradus,
 die Staffeln /
 de Poterde 2/
 Argilla,
 der Leimen /
 de Water-hetich 4/
 Urcus, (Hydra)
 der Wasser Krug /
 En nyet dese gebroeken, de Postcherben 6,
 Et ea his fractis,
 und aus diesen gebrochenen die Scherbel.
 195 Was ist die by een Tser Smid?
 Quid est apud Ferrarium Fabrum?
 Was ist bei einem Schmied?
 de Blacdwalg 1/
 Folis,
 der Blasbalg /
 der Wendel 4/
 locus,
 der Korb /
 het Blich 7/
 Bracke,
 das Biech /
 de Ringh 1/
 Annulus,
 der Ring /
 de Armhand 4/
 Armilla,
 das Armhand /
 de Schabe 1/
 Dolabra,
 der Hibel /
 de Hofter 4/
 Scrinium,
 der Scheand /
 de Tonnen 1/
 Tina,
 die Tonnen /
 de Tuve immer 4/
 Obba,
 die Bitte /
 de Bodem 6/
 Fundus,
 der Bodem /
 de Strick 1/
 Restis,
 der Strick /
 de Waerhobbe 2/
 Labrum,
 die Wafstutte /
 (de Kotte)
 Infusorium,
 Schenckanne /
 de Dungen 7/
 Secamenta,
 die Tauben /
 het Toom 2/
 Funicus,
 der Strang /
 de Waterenmet 3/
 Uria,
 die Eimer /
 de Whynbaren 5/
 Dolia, [Cupa]
 die Weinsässer /
 de Hoepels 8,
 Circuli,
 die Kette.
 het Seelgaern 3/
 Funiculi,
 die Seile /
 die Lade.
 der Tenckstrang.

Ukázka z holandského vydání spisu Orbis pictus

J. A. COMENII
O P E R A
D I D A C T I C A
O M N I A.

Variis hucusque occasionibus scripta,
diversisque locis edita: nunc autem non
tantum in unum, ut simul sint, collecta, sed
& ultimò conatu in Systema unum me-
chanicè constructum, re-
dacta.

AMSTERDAMI,
Impensis D. LAURENTII DE GEER,
Excuderunt
CHRISTOPHORUS CUNRADUS, & GABRIEL A ROY.
Anno M. DC. LVII.

Titulní list Velkých spisů didaktických (Amsterdam 1657–1658)

Jeho myšlení se nejednou před námi najednou otevírají netušené výhledy do reálných možností, nejednou představujících náběhy k modelům lepšího společenského zřízení. A ani blouznivá naděje, kladená do zázračného vynálezce, „machynky“, „samotíže“, MP, perpetua mobile, ani víra v „trojí světo“, 9. revelace, pansofii a tajemné MP, nemění nic na skutečnosti, že vedle chlaustriatických a mystických výlevů najdeme soudy realistické – prostě i ve Výzvěch Eliášových pokračuje niterný souboj Viry a Rozumu, tak charakteristický pro Komenského od prvních stránek jeho *Truhlívkého*.

Dilem, na které Komenský vedle revelací nejvíce myslel v posledních letech svého života, byla jeho *Obecná porada o nápravě věcí lidských*.¹⁴⁸ Ji má na mysli, i když mluví o „pansofii“, která se proměnila na pouhou sedminu plánovaného díla, představujícího projekt reformy celé lidské společnosti. První koncepcí tohoto díla, vyrůstající z poznání, že nestačí jenom reforma vzdělání mládeže, aby byla zajištěna lepší budoucnost lidstva, najdeme v době pobytu v Anglii. Osnovu práce měl Komenský promyšlenou v letech 1644–1645. Výchova růstala v popředí myslitelova zájmu, výchova člověka po celý jeho život, nikoliv tedy už jenom mládeže. Aby bylo možno novou výchovu uskutečnit, je ovšem zapotřebí, aby byly napraveny „lidské věci“. Těmi Komenský rozuměl politiku, náboženství a vědění. Politikou rozuměl při tom správu státu, města, rodiny až jednotlivce. Náboženství mu zahrnuje víru a teologii. Do vědění patří souhrn věd – pansofie – a všechny oblasti osvěty a kultury, školy a jejich správa.

První část *Obecné porady* se jmenuje *Panagoria* a obsahuje cíl celého díla, cestu k nápravě cestou jednoty, prostoty a dobrovolnosti. Druhá část, *Panagia* hledá a vykládá prostředky, vedoucí k vytvoření plánu výchovy. Tyto dvě úvodní části dal Komenský roku 1656 přepsat na čisto, v Amsterdamu je dal Laurens de Geer přeložit do francouzštiny a po lednu 1657 byly tyto dvě části vytištěny. Další archy, které byly tehdy vytištěny, pocházely zjevně ze šesté části. Část třetí, *Pansofii* (Vševědu) Komenský k tisku nepřipravil nikdy. Nejenom proto, že šlo o část nejrozsáhlejší, obsahující souhrn lidského vědění, ale i proto, že Komenský se nikdy plně nerozhodl, zda této části dá podobu metodicky zpracované encyklopedie nebo zda zde ve formě metafyziky podá obecné principy, na nichž je založeno celé universum. Čtvrtá část je věnována vnitřním otázkám výchovy a jmenuje se *Pampaedia*. *Panglottia*, která je zařazena jako pátá část, má nalézt způsob, který by umožnil spojení mezi všemi národy prostřednictvím umělého společného jazyka. Praktické důsledky obecné nápravy lidí šestá část, *Panorthosia*, Všináprava. Náprava měla být universální, měla se týkat všech lidí, ve všem a všestranně. Prvním jejím předpokladem ovšem bylo odstranění nedostatků; ve vzdělání odstranit předsudky a lhostejnost, v náboženství bezbožnost a v politice nelidskost, vedoucí k neshodám, nenávisti a válkám.

K nápravě je nutno vybudovat novou, universální politiku, náboženství a filosofii. Tomu mají napomáhat tři orgány, které mají pečovat o náležitý stav lidských věcí na celém světě: sbor učenců, mírový soud a světová konzistoř. Sbor učenců, odpovídající nám už známému „kolegiu světa“, měl shromáždit nejvýznamnější osobnosti z celého světa, které měly dbát o to, aby se všechny nové poznatky rozšířily po celém světě. Mírový soud měl shromažďovat politiky, kteří by měli na starosti zachování míru na světě, a světová konzistoř měla dohlížet na náboženství a teologii.

Závěrečná, sedmá část, *Pannuthesia*, Všepomínání, měla vybízet k účasti na navrhované reformě. Do ní, jak jsme slyšeli, měly přijít *Výzvy Eliášovy*.

Obecná porada vychází z cíle života lidí a z nutnosti reformovat lidské věci tak, aby člověk k tomuto cíli mohl dospět. *Panaugia* hledá obecné prostředky k dosažení vytčeného cíle, *Pansophia* představuje náplň reformy, její nejnvtřnější otázky zahrnuje *Pampaedia*. Výchova má lidem umožnit osvojit si Vševědu — pak teprve mohou se uplatnit vnější prostředky reformy, vyjádřené v *Panglottii* a *Panorthosii*.¹⁵⁰

V této podobě ovšem nespátřila *Obecná porada* nikdy světlo světa, a vytištěna byla, byť v nedokončené podobě, teprve roku 1966.

Ve srovnání s obsahem *Výzev Eliášových* i některých prací, které Komenský vydal v posledních čtyřech letech svého života, je ovšem jasné, že *Obecná porada* představuje dílo, které vznikalo dlouho a těžce a jehož struktura spadá do doby před příchodem do Amsterodamu. Jistě i zde najdeme Komenského oblíbené autority; Erasma Rotterdamského, Raimunda Lulla, van Helmonta, setkáme se zde vedle velkých reformátorů se Socinem i nizozemským Menno Simonem, ale sídlo ústředních orgánů klade Komenský ještě do Benátek, a nikoliv do Amsterodamu. To znamená svědectví o raném datu vzniku příslušné části *Všenápravy*, i když se sluší podotknout, že ostrovní Benátky byly ideální „Utopií“ pro myslitele od Tomáše Mora až po Harringtona a jeho „Oceánií“. O tomtéž svědčí obraty, z nichž je zřejmé, že Komenský počítal s vítězstvím nad „Babylómem“, tedy nad habsbursko-papežskou koalicí.

Význam *Všenápravy*, nejkonkrétnější části celé *Obecné porady*, je tedy třeba hledat jinde. Vývoj lidské společnosti je ovšem i zde načrtnut v chiliastickém rámci a končí „na nějakém nejvyšším stupni“. Ale vývoj člověka, „zdokonalujícího se po svých stupních“, je vylíčen nesmírně moderně. Po „prvém věku lidstva“, kdy člověk bojoval o holou existenci, následovalo „období vzdělanosti“ antické, v němž se k civilizacím Blízkého východu připojila „světla“ Helady, Říma a křesťanství. „Následoval věk barbarický, po několik století“, jinými slovy středověk, končící pádem Cařihradu a renesancí a humanismem. Ale „všeobecné světlo“ nezvešlo, mnohé pravdy byly překrouceny, „rozpory nebyly utišeny, nýbrž zveličeny. Proto není možno jinak, než že zbývá ještě jiný stupeň dozajista vyšší, v němž sama čistá pravda, konečně jasně odhalena a ukazující všem tutéž svou tvář, zakončí jak rozpaky, tak i spory a války.“¹⁵¹

Rozdělení dějin lidstva na „první věk lidstva“, „věk barbarický“, středověk, k němuž Komenský neskrývá svoji nechuť, a období „nového osvícení“, z jehož krize, vrcholící v polovině 17. století, hledá Komenský novou, podle svého přesvědčení poslední spásnou cestu, je velice moderní. Ale nejde jenom o periodizační pokusy, jde zde také o pochopení hmotných základů civilizace, o víru v imanentní zákonitost zdokonalování lidské přirozenosti, možná až příliš optimistickou. A pozoruhodné je i Komenského přesvědčení, že dialektické rozpory vedou lidstvo přes všechny nesnáze k vytváření nových, vyšších hodnot.¹⁵² Vůbec znamenají tyto soudy Komenského o vývojových možnostech lidské společnosti pravděpodobně to nejcennější, co předbělohorská česká vzdělanost (neboť její výkvět Komenský představuje) přinesla jako svůj pozitivní vklad ke vzdělanosti obecné.

Bylo by však zcela falešné, kdybychom Komenského znali jenom ve vupreparované, modernímu čtenáři srozumitelné a pro něj zjednodušené formě. Není správný ani obraz Komenského — učitele národů, zvedajícího varovný prst, ani obraz autora výtahu ze *Všenápravy*. Proto je tak cenný pohled do Komenského nitra, jak jej přináší *Výzev Eliášovy*, proto musíme, pokud se nám nepodaří najít nějaké zcela neznámé prameny ke Komenského životu a práci v Amsterodamu,

znova a znova pozorně přečíst to, co se nám dochovalo z jeho korespondence. Rozsah této korespondence ve srovnání s předcházejícími lety se ovšem po roce 1664 zmenšuje, ale ve své osudové podobě — v korespondenci s krajanem, spolužákem a spolupracovníkem Mikulášem Drábíkem — trvá až do počátku listopadu roku 1670.¹⁵³

Komenský ani v posledním pětiletí svého života není jednoznačnou osobností. Snaží se nadále uplatňovat svoje didaktické zásady a prodat svoji *Bránu jazyků*, je ve styku s mystiky a novoreformátory typu Brecklingova a berra-rioiva, sní o vydání turecké bible i o překladu Brány do orientálních jazyků; a přes všechnu snahu o klid udržuje styky se zajímavými návštěvníky Amsterodamu; ať už jde o uherské nebo švýcarské studenty nebo Filipa von Zesena.¹⁵⁴

Zápis do památníku basilejského teologa Seilera naznačuje, že od jara 1666 Komenský churavěl — doléhaly na něj neduhy stáří (odtud asi citát „Moje léta jsou plná nářků“, který se pak opět a opět opakuje v následujících letech).¹⁵⁵ Starosti a nepříjemnosti měl i s Redingerem, který od dubna 1666 působil jako apoštol chiliasmu v Paříži, k velkému pohoršení rovněž churavějícího „patrona“ Laurence de Geera.¹⁵⁶ 8. srpna 1666 psal Komenský, upoutaný již na lože, soustrastný dopis Gerhardu de Geerovi, synovi Laurensovu. Nemoc mu zabránila, aby se dostavil k loži umírajícího, a znemožnila mu i účast na pohřbu, který se konal v kostele Westerkerk dne 14. srpna 1666.¹⁵⁷ Zesnulý „patron“ odkázal jednotě 6 000 tolarů. Komenský změnil dosavadní klíč rozdělování příspěvků; místo dosavadní jedné pětiny dostali Češi, tj. čeští členové jednoty v Polsku a Uhrách polovinu, M. Gertichovi přes Vratislav bylo posláno 2 000 tolarů, za rok ještě 1 560. Komenský při tom také uvedl, že má u sebe jako své spolupracovníky syna Daniela, Jana Cornu, Daniela Cassia a uvažoval ještě o povolání Tim. Felina.¹⁵⁸

Komenský, snící o brzkém „pádu papežství“, pomýšlel v zimě 1666—1667 na to, že do Amsterodamu povolá Drábíka, jehož měl doprovodit mladší Vetter. Drábíkovi ostatně slíbil další finanční podporu i bratr zemřelého Laurence Štěpán de Geer.¹⁵⁹ Je těžko říci, odkud pocházela vlastně iniciativa, zda z fantazie a ctízádnosti Drábíkovy, nebo z okamžitých nápadů Komenského, promítnutých do korespondence. Samuel Junius byl v dubnu 1667 přesvědčen, že Komenský se natolik zabývá pracemi pansofickými, tedy prací na *Obecné poradě*, že odsunul dokonce i schůzku s kurfiřtem Braniborským, který v té době vystupoval v různých politických úvahách Komenského i zbytků jednoty. Nevíme, co nakonec rozhodlo proti cestě Drábíkově; proti jeho chiliasmu trval odpor některých bratří na Slovensku, především Joachima Kalinky, ale proti němu se vyslovovali i západoevropští ctitelé Komenského. Heidelberský teolog J. L. Fabricius si přečetl *Revelace*, „ale neví, k čemu vlastně jsou“, a rozhodně je staví do pozadí před „obecnou reformací, jež jest dilem obtížným . . . , ale jejíž nezbytnost uznávají všichni dobří lidé“.¹⁶⁰

Ale ve skutečnosti se Komenský tehdy ani *Obecnou poradou* valně nezabýval. Jeho pozornost byla, nevíme zatím z jakého popudu, nejde-li ještě o podnět Drábíkův, upoutána na mírová jednání, která měla ukončit druhou anglo-nizozemskou válku, jejíž dosavadní průběh ukazoval, že ani jedna, ani druhá námořní velmoc není s to získat naprostou převahu. Jenom za zmínku stojí skutečnost, že Drábíkův podnět nebyl nijak nesmyslný, protože spadal do období, kdy císařskému vyslanci hraběti Sinzendorffovi šlo o získání podpory nizozemských generálních stavů proti Turkům.¹⁶¹ Nizozemci se o uherské zále-

žítosti rovněž interesovali, ale šlo jim především o neutralizaci Říše a o vyjasnění vztahu Vídně ke Španělsku.¹⁶²

Na podzim roku 1666 se začalo mezi Londýnem a Haagem jednání o mírové zakončení konfliktu. Iniciativu mělo zejména Švédsko, které do Londýna vyslalo Jana Flemminga a P. Layeta, do Haagu pak Kryštofa z Donína a Haralda Appelbooma. Nevíme, zda si Komenský vzpomněl, že Donínové, včetně Kryštofa, byli v letech 1618–21 agenty Fridricha Falckého a zastupovali zájmy českého krále v Londýně a Haagu. Nevíme také, zda je Harald Appelboom, mimořádný vyslanec v letech 1666–1667, totožný se švédským rezidentem v Haagu, s nímž byl Komenský prokazatelně ve spojení už roku 1657.¹⁶³ Ke švédské iniciativě se přidala iniciativa Francie, a tak v květnu bylo rozhodnuto jednání, od začátku roku vedené v Bredě, dovést urychleně ke konci. Jan de Witt, jemuž šlo především o obchodní klauzule mírové smlouvy, šel tak daleko, že generální stavby zmocnily švédské vyslance svým diplomatickým zastupováním. A vskutku byli to Jiří Flemming a Kryštof z Donína, kdo spolu s anglickými zástupci Henry Coventrym a Daniel Hollesem 21./31. července 1667 podepsali v Bredě mírovou smlouvu.¹⁶⁴

Harald Appelboom tedy v poslední fázi jednání ustoupil do pozadí, ale v Bredě jistě byl. V květnu 1667 vytiskl Komenský svoje dílko *Anděl míru, poslaný k mírovým vyslancům anglickým a nizozemským do Bredy, odtud pak k poslání určeným ke všem křesťanům po Evropě a nato i ke všem národům po celém světě, aby se zastavili, válčící přestali*.¹⁶⁵ A v dopise Drabíkovi z 12. července píše Komenský, že byl osobně v Bredě, kam jej doprovodil pan Pelt, „jako věrný průvodce, aniž nad něho mám“.¹⁶⁶ Jan Pelt nebyl významnou osobností, ostatně *Anděl míru*, který neměl, jak se zdá, žádný praktický ohlas ani v Bredě, ani v Haagu, přišel do doby, kdy o uzavření míru nebylo už pochyb. Jistý význam mohl mít pro Švédy, protože podporoval jejich diplomatickou aktivitu, která se ostatně tehdy kryla i se zájmy politiky císařské.¹⁶⁷

Význam *Anděla míru* leží tedy opět jinde než v oblasti praktické politiky. Není pochyby o tom, že Komenský těžce nesl válku mezi „dvěma šťastnými národy, z vůle boží spolu sousedícími a ode dávna sbratřeny“.¹⁶⁸ V zájmu celého světa, neboť konflikt se rozšířil po celém světě, měli by zástupci Anglie a Nizozemí, Francie a Švédska zakončit bratrovražedný boj.¹⁶⁸ „Neboť, jestliže budete opravdu spojení (vy Angličané a Nizozemci, nejkřesťanštější král s králi severu), kdo by vás rozdvíjel? Jestliže budete hájiti společnou věc svobody (jež jest věnem lidské přirozenosti), kdo vás přemůže?“ Společná věc svobody může být ovšem jenom věc, která má svůj původ mimo koalici. O pár řádků dále je Komenský o něco konkrétnější: „Což nežili jste vy, Angličané a Nizozemci ve vzájemném přátelství, spojení jsouce ve svých cílech i ve zbrani, když úkladníci proti svobodě hrozili porobou oběma?“¹⁶⁹ Jde tedy o svobodu evangelia, kterou ohrozili především Španělé, a válka mezi spojenci je válkou bratrovražednou. Jejich vzájemný zápas může skončit jenom vzájemným zničením. „Či by bylo podle vašeho mínění krásné, aby se do dějin zapsalo, že Anglie a Nizozemí nemohly býti poraženy, leč od sebe samých? Že nemohly býti zničeny, leč sebou navzájem?“ Anglie a Nizozemí spolu ovládají oceány a jsou záštitou křesťanstva — zjevně proti moci turecké, která jediné přicházela v úvahu a o níž Komenský píše velice ohleduplně, zdůrazňuje jenom, že Turci vždy mohutněli, když jejich nepřítelé mezi sebou bojovali. Karel II., který se zrovna tehdy pokusil o ohrožení islámu v severní Africe (dobyťtí Tangeru kreslil přítomný Václav Hollar), byl proto Komenským pochválen za svoji dobrou vůli.¹⁷⁰

Co však způsobilo konflikt? „Jestliže působí nesoulad různost státní správy, monarchie a aristokracie, sluší přibrati k obnovení souladu známý výrok apoštolský: Každá vrchnost pochází od Boha (Řím. 13, 1). Neboť jestliže každá vrchnost pochází od Boha, tedy nepochází od něho jen vrchnost monarchická, nýbrž i aristokratická, ano i demokratická...“¹⁷¹ Nezáleží tedy na formě vlády — to je názor, který Komenský v mládí převzal prostřednictvím Alstedovým z nauky *Althusiovy* a který mu nebránil, jak jsme viděli ve *Výrocích Eliášových*, přiklonit se rozhodně se svými sympatiemi k nizozemské směsici aristokratické a „demokratické“ ústavy.

„Jestliže však příčinou tak kruté války jest vskutku (jak se za to má) soupeření a snaha, abyste si navzájem uchvátili plavby k cizím národům a trhy i zisk z nich plynoucí, tím větší jest to ohavnost a vina...“ Což se neukázalo, že spory řešit násilím je v každém případě neospravedlnitelné? „Čeho se docílilo prudkým pronásledováním valdenských v Itálii a ve Francii? Sám Řím jest jich sedních krajích? Zde, i když vítr vám příznivý zahnal plevy na váš mlat, přes to vzdechy k Bohu se rozmnožily... kdo své právo sleduje, nikomu nečiní bezpráví...“¹⁷² Měli by se tedy Angličané dohodnout a říci si přátelsky: „Hle, obojí Indie, hle, všechny ostrovy se svými přístavy leží před našima očima! Necht vybere si jedna strana tyto, druhá zase ony národy, aby s nimi svobodně obchodovala a nikdo jí nepřekážel!“ Vláda nad mořem patří k výsostným právům božím, a kdokoliv usiluje o hegemonii, může být potrestán, jak se už stalo Benátčanům. „Jestliže to nechcete viděti vy, budou mluviti dějepisci.“¹⁷³

„Když tedy vznikla mezi vámi neshoda, nejdříve za hranicemi (na vzdálených přístavech a ostrovech), když se pokračovalo ve sporech doma a když konečně spory propukaly v otevřené nepřátelství i v kruté války, není možno jinak, než že přihlízející Evropa si osobuje soud i o příčinách války i o způsobu jejího vedení... a konečně i o výsledcích války... Jaký jest tedy úsudek o vás?“ Především Komenský dochází k závěru, že „plavby Evropanů do cizích krajů přinesly Evropě“ více zla než dobra. Evropa získala mnoho stříbra, ale zároveň nesmírně stouply ceny. „Zkrátka ani o vlas jsme se nestali lepšími, ne-li po mnoha stránkách horšími.“ „Ale poněvadž umění plavecké nutno uznati za nesmírný dar boží... nesmíme uvažovati o jeho opuštění, nýbrž o zastavení zlořádů, které se jeho zneužíváním vloudily (míním lakotu, vzájemnou závist, nenávisť a krvavé války, jimiž se před očima barbarů ubíjíme)...“ V zásadě nárok na zámořské plavby mají všechny přímořské národy. Ale zatímco např. Francie a Anglie jsou země bohaté, jiné jsou chudé a musejí hledat obživu na moři. „Zejména o Nizozemcích kdyby někdo uvážil, jaké jest jejich postavení, shledá, že nezasluhují nenávisť, nýbrž přízně. Neboť Bůh jim dal mnoho lidu, ale země málo; přidal však bystrost k vydělávání chleba...“ Plavbami slouží sobě i jiným národům, a zároveň si vydělávají na svoji obživu.¹⁷⁴

K těmto rozumovým důvodům ovšem Komenský připojuje důvody iracionální. Připomíná, že už na začátku války, roku 1664, měl Štěpán Meliš vidění, v němž vybízel Nizozemce k mírovému jednání s Anglií. Nizozemí je zapotřebí míru a ono si ho také zaslouží. „A to tím spíše, jestliže právě Holanďany si zvolil za nástroj k obraně své věci Bůh, jak tomu dobrá část světa křesťanského již po celé století věří, poněvadž se přesvědčila. Neboť po celou tu dobu byli Holanďané nepřemožitelní, jelikož Bůh byl s nimi, pokud oni byli s Bohem...“ Vskutku počítal se začátek Osmdesátileté války Nizozemí se Španělskem od roku

1566 nebo 1567, a Komenský proto mohl oprávněně vzpomenout toho, jak Nizozemci zvítězili nad Filipem II., ostatně stejně jako jejich spojenci anglická královna Alžběta a její nástupce Jakub I.¹⁷⁵

„Velkodušnost u obou národů způsobila, že nechtějící nic otrockého snášeti, nastavili jste statečně čelo proti čelu k hájení svobody své a svého národa...“ Ale běda, jestliže budou Nizozemci následovati příkladu starověkého města Tyru, předobrazu světových tržišť, který byl zničením potrestán za své hříchy: „Proto, cokoliv se tu o Tyru praví, tobě, Amsterodame, tobě, Londýne, tobě, Lisabone, vám, Benátky se praví. Vám přijde čas, kdy vaše kupliřství se všemi královstvími světa propadne Hospodinu...“, jestliže výtěžky z obchodu nebudou využity ku prospěchu celého lidstva. „Blažený to věk, bude-li kdy dáno jej spatřiti!“¹⁷⁶ První povinností národů provozujících zámořský obchod je zajisté pečovat z výnosu obchodu o chudé, sirotky, pocestné, stavět školy, chudobince, chrámy. „Druhý způsob zasvětití obchodování Bohu jest duchovnějším a vyšším: ty národy, od nichž získáváme statky vnější, ty bychom měli hleděti získati Pánu...“, to znamená, přivádět obyvatele dalekých zemí k pravému náboženství, ke vzdělání v mravech a vědách, jak to nedávno předtím zahájili v Nové Anglii.¹⁷⁷

„Takový-li má býti náš cíl, musí býti mír uzavřen a upevněn mezi námi po Evropě... ale poněvadž my, křesťanský svět, Evropa, neznamenáme celé pokolení lidské,“ je nutno přinést „celému ostatnímu světu a všem národům pod nebesy světlo, mír a spásu“. A k tomu má přispět i dvojitě připravované autorovo dílo: *O všemožné nápravě vší lidských uvažování a Křesťanství smířlivě směřovatelem Kristem*, jakož i svazek proroctví, naposledy vydaný pod názvem *Šedlo z temnot*.¹⁷⁸ Zejména svazek poslední může narazit — „bude to látka málo vítaná, poněvadž věc byla od teologů pro [jejich] fanatismus odsouzena a u politiků bývá předmětem posměchu jako šílenství...“ Ale tak se dělo i prorokům. „Uzavírá posel míru svá přání přáním, vyjádřeným již na začátku tohoto spisu: Aby se svět zastavil, válčiti přestal, a učinil místo knížeti míru, Kristu! Neboť jest nutno, aby tak veliké hrůzy, řecky násilností, podvodů a záhub byly již jednou v pokolení lidském zastaveny.“¹⁷⁹

I zde to, co je nejpozoruhodnější a nejspíše upoutá pozornost lidí dvacátého století, jsou ony nečekané, oslňující průhledy, v nichž autor nevědomky překonal svoje omezení časové a prostorové. Jistě, *Anděl míru* je především výmluvnou apoteózou Spojeného Nizozemí, ať se Komenský tváří jakkoliv neutrálně. Ale vedle snahy přispět k vyřešení nesmyslného konfliktu dvou zemí, o nichž Komenský po celý život soudil, že patří do stejného tábora bojujícího proti „Babylónu“, se tu jeví i další jeho snahy. Protišpanělský osten je v *Andělu míru* stále patrný, ale o rakouských Habsburcích není ani zmínka. Pohled na vztah anglo-nizozemský je jistě zjednodušený — ale i dnes říkají historikové, že druhá anglo-nizozemská válka a breidský mír znamenaly přelom ve vztazích obou prvních kapitalistických velmocí a předurčily jejich společný postup proti Francii, o jejíž politice měl Komenský zjevně představy značně nejasné.

Komenský mohl bez nesnází vyjádřit odvěky sen lidstva o věčném míru. Ale je charakteristické pro jeho způsob myšlení, že utopický cíl doprovází úvahami zcela realistickými, že jen jako mimochodem načrtává svoje vysvětlení „cenové revoluce“, že realisticky posuzuje soupeření Anglie a Nizozemí na oceánech a v koloniích a že při tom překonává tehdy zcela běžný europocentrismus; není oslňen dobytelskou expanzí Evropanů, jimž ukládá úkoly, které zůstaly do dvacátého století nedořešeny.

Formálně zůstává ovšem na základě křesťanství, ale překonává protitureckou nechuť — ve stejné době psal svoji předmluvu k nešťastnému překladu bible do turečtiny, který právě někdy koncem roku 1667 definitivně ztroskotal.¹⁸⁰ I jiné naděje poklesaly; hrabě Pembroke propustil ze svých služeb sekretáře Nigrina, protože prý jej už nebude potřebovat, pan Pelt potřeboval útěchu a poslové Hírám a S. Junius přinášeli do Skalice a Püchova stále méně příspěvků. Komenského opustil i spolupracovník D. Cassius i J. Cornu, pan Štěpán de Geer byl daleko méně štědrý než jeho zemědělský bratr. „Je třeba se smířit s tím, že zemřel dobrodinec... i já se ohledám, kam ustoupiti,“ psal v lednu 1668 Komenský M. Gertichovi.¹⁸¹

Anděl míru byl, jak se zdá, posledním světým zábleskem v houstnoucí temnotě Komenského životního soumraku. Koncem roku 1667 věděl věrný Samuel Junius, že jeho učitel má nějaké potíže. „Moravský host Amsterodamu“ psal do památníků svých návštěvníků i příbuzných stále pesimističtější hesla.¹⁸² Je za této situace nepochopitelné, že nechtěl upustit od své víry v Drabíkova proroctví, i když hlasl proti revelacím v jeho okolí stále přibývalo.¹⁸³ Je tak nepochopitelné, že se sblížoval stále více s amsterodamskými a vůbec nizozemskými mystiky, Labadiem, s nímž se snad setkal už někdy 1664, a s Antoinetou Bourignonovou.¹⁸⁴ Je po této stránce nesrozumitelný tón posledního, za života vydaného díla, rezignované knížky *Unum Necessarium* (Jedno potřebné, 1668).¹⁸⁵

S Bourignonovou se sblížil Komenský na jaře roku 1668, v době, kdy Drabíkovi psal, že se „zde v západních světa stranách mračí k divným víhřicím, nad obyčej minulých let; monarchií světa srážení těžké nastává, až hrůza nejedněm rozumnějším povstává“. A Komenský by nebyl Komenským, kdyby nesázel hned na další kartu, na niž pomyslel už dříve, totiž na získání kurfiřta Braniborského, a snad i na prince Ruperta, jemuž věnoval *Unum Necessarium*.¹⁸⁶ Přítel Bourignonové byl Serrarius, Komenskému blízký svým odporem proti racionalistickému kartesianismu. Jím podněten vydal Komenský roku 1667 u Kryštofa Cunrada svoje *Judicium de Judicio Serrarii*, obsahující vedle kritiky Descartese pochvalu autora i jisté výtčty, adresované Serrariovým málo pravověrným názorům.¹⁸⁷

Ale do stejného období patří i vydání *Cesty světa* (Via lucis, 1668), vzniklé v době pobytu v Anglii, kterou 1. dubna 1668 Komenský posílá londýnské *Královské společnosti*, jejímž úkolem je namnoze to, oč sám kdysi usíloval.¹⁸⁸

Kolisání mezi horečnou aktivitou a obavami z bližícího se konce mělo však ještě jinou podobu. V druhé polovině roku 1668 Komenský znovu onemocněl. Na rozhraní srpna a září se rozešel s Magnusem Hessenthalerem, který za ním přijel z Tübingen, aby mu nabídl svoji spolupráci. Komenský, kterému to lichotilo, se nakonec rozhodl, že se s Hessenthalerem rozejde, jako se kdysi rozešel s Kinnerem, protože spolupráce by vedla „k zavozování mne do nových labyrintů, z nichžto mne Pán Bůh (meditacemi o jednom potřebném, *Unum Necessarium*) vyvoditi začal.“ Chudák Hessenthaler byl pro Komenského příliš aktivní, ve věcech Komenského jednal s vydavatelem Blaeuwem, v Anglii a Francii, vybízel ho k organizaci nových sbírek, jejichž výsledek byl riskantní. Odváděl Komenského od jeho obracení se k Bohu, „vždycky mi authores et bibliothecas komenduje“ (knihy a knihovny doporučuje). Ve spisku *Via lucis* nadhodil, že po pansofii by měla být napsána panhistorie, a tu by měl při svém vzdělání napsat Hessenthaler.¹⁸⁹

Z Anglie povolal si Hartmanna a s ním pracoval, pravděpodobně

na *Obecní poradě*, uprostřed Amsterodamu, znova postiženého morem. Nevíme, zda se oběti morové nákazy nestal i český brusič skla Eliáš Nosek, který bydlel na Lauriersgrachtu; Komenský jej jistě znal, protože svědky při pořizování inventáře jeho porůstlosti byli jeho syn Daniel a Jan Paskovský.¹⁹⁹ Daniel, psáček roku 1669 básníku do Zesenovy knihy, byl vedle Hartmanna otcovým spolupracovníkem, když z Nizozemí odešli Cassius a Cornu i Hessenthaler. Komenský se staral o získání prostředků pro jednotu, posílal jí peníze z odkazu Laurence de Geera i ze sbírek, přece jenom podniknutých v Anglii a Francii. Gerhard de Geer jej varoval před přílišnou velkorysostí a upomínal ho na to, že někdy „ani bratrská důvěra nestačí“. Tiskárna byla prodána a Kopidlanského tiskařský materiál Komenský částečně odeslal do Slezska k případnému novému použití.²⁰⁰ Příspěvky od amsterodamských příznivců byly stále menší, ale nevyschly docela.²⁰¹

Také v zimě 1668–1669 byl Komenský nemocen. Ale na jaře 1669 se zotavil, začal znova korespondenci se zájemci o své didaktické dílo, snad v souvislosti s nějakým tiskařem a nakladatelem Blacuwegem na nové vydání didaktických spisů.²⁰² Svědectvím úzkých styků s řadou předních amsterodamských tiskařů je i zmíněné už úsilí Komenského pomoci k vydání polemickeho spisu proti katolickému církevnímu historikovi Baroniovi. Jeho autor, curyšský J. H. Ott, povzbudil Komenského k tomu, že osobně navštívil Elzevíry, Blacuwa, Janssonia van Waesberghe, spojil se s Gothofredem Spinaeem, profesorem filosofie, rozeným v Čechách, který od roku 1666 žil v Leidenu.²⁰⁴ Nebylo z toho sice nic, ale z Ottovy korespondence se aspoň dovídáme, že kosmopolitní okruh vádělanů protestantsko-humanistického zaměření sledoval polemiku, která vanikla mezi Komenským, groningenským Maresiem a Altingem.²⁰⁵

Podnět k tomu dal Komenského sympatický vztah k „novoreformátorům“, Bourignonové, Serrariovi a zejména Labadiovi. Labadie z nich byl nepochybně nejvýznamnější; amsterodamskou Valonskou církev zaměstnával aspoň už od roku 1664. Byl to původně francouzský katolík, který se stal kalvinistickým kazatelem (studoval mj. v Ženevě). V srpnu 1664 jednali o něm a jeho žácích, kteří tehdy přišli do Amsterodamu, starší Valonské církve, kteří se starali o valdenské (a přes ně i o jednotu bratrskou) a byli ve styku s groningenským profesorem Maresiem (Des Mareta), který byl stejného původu a původně i stejného zaměření jako Labadie. Labadiáni, „zasévající zmatky“ a porušující „mír v naší církvi“ byli tehdy napomenuti. Labadie odešel do Middelburgu, kde působil jako valonský kazatel a kde se kolem něho vytvořila „křesťansko-komunistická“ sekta.²⁰⁷ Získal si ostatně přízeň nejenom Komenského, ale i střízlivého Konstantina Huygense — stejně jako Bourignonovou obdivoval i přírodovědec Swammerdam. Roku 1669 se objevil v srpnu znova v Amsterodamu, když byl vypuzen z Middelburgu. To znamenalo, že byl odsouzen valonskou synodou provincie Zéland, což zrovna nebylo doporučením pro Amsterodamské. Labadie, který prý sváděl amsterodamské dívky a organizoval schůzky svých stoupenců, dostal v březnu 1670 zákaz kázat a magistrát na žádost církevní rady ho vykázal z města, protože jeho počínání je hodno potrestání.²⁰⁸ Odešel nejdříve do Vestfálska pod ochranu jedné z deček české královny Alžběty, která tam byla abatyší, a zemřel již roku 1674 v Altoně. Jeho stoupenci hledali bezpečnější útolek a aspoň hrstka z nich jej našla díky jinému českému exulantovi Augustinu Herrmanovi za oceánem v jeho *Novějích Čechách* (Nova Bohemia), mezi zálivem Chesapeake a řekou Delaware. Herrmanův syn byl v druhé polovině šedesátých let v Nizozemí

a je pravděpodobné, že se dostal do okruhu otcových krajanů, do okolí Komenského a Labadieova. Ze se Komenský zajímal o Nový svět od mládí, je dobře známo.

Samuel Maresius, krajan a protivník Labadiův, nebyl rovněž cizí českým exulantům. Po studiích v Ženevě působil v rodné Pikardii, roku 1624 působil v Sedanu, známém nám z donkichotské výpravy Fridricha Falckého a jeho českých druhů k Rýnu. Pak studoval v Leidenu u teologa Riveta, jenž, jak jsme slyšeli, byl jedním z prvních, kdo navazovali styky mezi jednotou a nizozemskými církvemi. Možná že už tady se Maresius setkal se jménem Komenského. Na působití v 's-Hertogenbusch Maresius zaváděl učení latiny podle *Bráky jezky*. S Čechy se jistě setkal v Groningen, kde působil jako kazatel a profesor teologie na universitě. Stal se tam nástupcem prof. Gomara, představitele úzkoprsé pravověrnosti, a považoval od té doby asi za svoji povinnost zahajovat znova a znova polemiky v zájmu pravověří. Polemizoval s arminiány, požívajícími ovšem oficiální podpory patricijské oligarchie, se sociniány, kartesiány, svými pány kolegy i novými sektami. Komenského si Maresius vážil; roku 1644 se odvolával na „ingeniosissimum Comenium“ (nejmoudřejšího Komenského) a ve svém vykladu o Domu Moudrosti se opíral zjevně o Komenského Fysika, dílo nikoli nejvýznamnější. Spojení mezi oběma snad šlo přes mladého Vechnera, který studoval v Groningen. Roku 1636 se Maresius rozhodně zasadil za „velkého Komenského“, když procházel městem na cestě do Amsterodamu.²⁰⁹

Dlouho se Maresius hádal s utrechtským Gisbertem Voetiem a s arminiány. Jeho vztah ke kolegům v Groningách, Widmariovi a Altingovi, nebyl nejlepší. Ale jeho hlavním terčem byli „novoreformátoři“ Adam Borel, Serrarius a Labadie. Roku 1669 vydal Maresius (13. ledna) v Groningách pamflet *Disputatio Theologica prior... contra haeresim Chiliasmum*, v němž napadl ze stanoviska ortodoxní teologie Serraria, Labadia a Komenského. Hlavní jeho útok patřil Labadiovi; o Serrariovi, s nímž jej spojovalo osobní přátelství, a o Komenském, s nímž sdílel jeho nechuť k Descartovi a sociniánům, se vyslovoval daleko mírněji. Komenský však považoval za svoji povinnost bránit sebe i své přátele ve spisku *De zelo sine scientia et charitate. Admonitio fraterna J. A. Comenii ad D. Samuelum Maresium*.²¹⁰ Serrarius přeložil spis pohotově do nizozemštiny.

Tim ovšem boj teprve vzplanul. Maresius odpověděl spiskem *Anti-rheticus...*, namířeným především jistě proti chiliasmu, ale obsahujícím také ostrou kritiku *Všednípravy* (dlouho byl tento spis jediným zdrojem informací o ní), s osobními útoky na Komenského. Podle některých se tyto útoky, vyúsťující v obviňování Komenského z nevděčnosti vůči rodině De Geer a z peněžních machinací, opíraly o informace, jež Maresius mohl dostat od groningenského kolegy Tobiase Andreae, zeťe velkého Louise de Geera. Z hlediska pravověrného kalvinství měl asi Maresius pravdu; Komenský nebyl nikdy velký teolog a v posledních desetiletích svého života se vzdaloval povážlivě od jakékoliv ortodoxie.²¹¹

Ukazuje to ostatně i Komenského odpověď, jeho *Continuatio admonitionis fraternalis*, takže Maresiovi vlastně vděčíme za to, že Komenský v posledním roce svého života sáhl po peru, aby se hájil a aby svoji obhajobu doložil stručným zpětným pohledem na svůj život.²¹² Vedle toho hájil chiliasmus a kritizovanou pansofii.

Ještě jinak se Komenský vracel ke vzdálenému domovu. V zimě 1669–1670 byl dlouho nemocen. V únoru 1670 si stěžoval, že leží už přes dvacet neděl, nemocen byl i v březnu. Uvažoval o sobě i o jednotě, o svém nedokončeném díle. Opatřil si tehdy zjevně některé prameny k dějinám jednoty. Do *Knihy založení*

a darů atd. v Čechách (Liber fundationum et donationum etc. in Bohemia) připsal si údaj o bratrském hřbitově v Uherském Brodě „na kterémž uprostřed, při kaplici, pohřbený leží Martin Komenský 1602; a v roce po něm k němu přiložena Anna, manželka jeho; a za tím Lidmila, pak Zuzanna, dcery jejich. Což poznamenává paměť svých sobě připomínaje, Jan A. Komenský leta 1670 in Februario, Amsterdami hospes.“²⁰³

V dopisech Drábíkoví vzpomínal Komenský v těžké době své nemoci i úmrtí svých přátel a příbuzných, D. Cassia, hraběte Pembrokea v Anglii, knížete Radziwila i zetě Figula. S Figulem a Felinem odešli Komenského předurčení nástupci v jednotě. „Pro jaký cíl toho vše činí ten moudrý a dobrý Bůh, jmenovitě, že boží svůj vlastní dům malý, aby místo připravil většímu, boží shnilý a padající, aby vzdělal jiný pevný, krásný stkvělý a slavný etc., to jest místo malé sobě milé jednoty, aby vyzdvihl velikou, sobě milejší nejen v celé vlasti, ale po všech národěch země. . .“²⁰⁴ K této velké jednotě chtěl Komenský přispět vydáním dvou knih, jedné napsané jazykem českým pro vlastní národ, druhé pak latinské pro osvětlení jiných národů. Žádal proto bratry na Slovensku, aby mu poslali staré knihy a zápisy k dějinám jednoty, jakož i pomocníky, Pavla Hartmana a z Prus Bratra Chmelíka. Šlo tedy zjevně o latinské „jádro pansofie“ a český výbor z ní, o nichž věděl Hessenthaler.²⁰⁵

V květnu Komenský trochu pookřál, Drábíkoví si postěžovali, že „patron, co kšafem nařízeno, ještě odsílá, ale na posla dáti se zpěčuje. . .“, takže Hírámovi platil z vlastních prostředků.²⁰⁶ V létě jej ještě navštěvovali přátelé a obdivovatelé, autor popisu Amsterodamu Filip v. Zesen, i teolog J. H. Horb. Ten o tom psal: „Komenský starší se mnou mluvil několik hodin, vyložil mi základy názorů chlístů, jejich učení,“ a zpravil ho o jeho zástupcích, kteří jej zastávají i na pravověrných univerzitách německých.²⁰⁷ Ale pak se Komenskému znova přitížilo a ve svém posledním dopise, diktovaném většinou synovi Danielovi, o tom psal Drábíkoví: „Kmotře milý! Těžce nesu, že před Vámi utajili, když o nenadále smrti milého bratra Junia ke mně psali. Kteréž psaní došlo toho dne, když jsem jako umíral, od quartany tak utrápen byv, že k životu naděje nepozůstávala. Ale smíloval se Bůh a naději k životu zase mi navrátil, ačkoli ještě nemoci své jsem nepozbyl. . .“²⁰⁸ Nevíme, zda šlo opravdu o malarickou horečku, opakující se pravidelně každé dva či čtyři dny — spíš šlo o chronické horečnaté stavy, jejichž příčinu neznáme.

Posledního srpna 1670 Komenský podepsal věnování spisku *Trietium Catholicum* (Obecné trojumění), které roku 1678 vydali v Německu Paskovský a Kopidlanský. Šlo o spisek o logice, jdoucí zpět k jednému z klasiků rudolfinského manýrismu, Raymundovi Lullovi. Ve *Výzvách Eliášových* jsou ještě záznamy ze září, svědčící o tom, že Komenský stále myslil na dokončení svého díla a na domov. Výmluvně o tom psal Daniel Komenský Nigrinovi v dopise, v němž mu podával zprávu o otcově smrti: „Abyste pak ostatní vůli pana otce věděli, vězte že tato byla: Totiž abyste Vy, neradíce se s tělem a krví, ani smrtí jeho nedali se odstrašiti, než pospíšili sem k nám a tu spolu i se mnou ty koncepty nashromážděné přehlídlí, do pořádku uvedli a pokudž možno na světlo vydali, k dosažení tady požehnání Božího časného i věčného. Sic jináče, budeme-li my dva toho se zpěčovati, tedy že nás před soud Boží cituje. Hruža srdce naše podjala, když jsme to slyšeli.“²⁰⁹

A tak až do posledka spojoval Komenský starost o jednotu a lidstvo, o český národ a Evropu i svět. Tak, jak to napsal ve vlastnoručně připsaném do-

větku ke svému dopisu Mikulášovi Drábíkoví z 2. listopadu 1670: „Vale a o sobě mi oznamte s modlitbami vroucnými za sebe a za církev v vichřicích, kteréž se na všecku Evropu valí. Datum ut supra.“

O dva týdny později byl už mrtev. Podle shodných údajů v korespondenci Daniela Komenského zemřel 15. listopadu 1670. *Hollandský Merkur* (De Comenius zemřel asi ve stejné době v Amsterodamu a byl převezen do Naardenu a tam pochován“.²¹⁰ Časově tomu odpovídá i záznam naardenského pohřebního rejstříku, kde se mluví o tom, že Komenský byl pohřben 22. listopadu 1670, a záznam v rejstříku církevních příjmů valonské obce v Naardenu, podle něhož místní duchovní správce Jean Louis Grouwels zaplatil za hrob Komenského částku 15 zlatých. Je pravděpodobné, že de Geerové pochovali Komenského v Naardenu, protože tam ho bylo možno pochovat v kostele a ne na hřbitově, slušně a celkem levně. Duchovní Grouwels byl s de Geery spřízněn, nějaký vztah Komenského k Naardenu nebyl nutný a ani jej není možno prokázat.²¹¹

Je ovšem nutno připomenout, že před datum úmrtí Komenského bychom měli vsunout slůvko „asi“. V českém domově totiž už tehdy platil nový, gregoriánský kalendář, a to od roku 1584. Tento „katolický“ kalendář, jenž v 17. století předbíhal starý, „protestantský“, juliánský kalendář o rovných deset dnů, přijali západocvropští protestanti obecně až počátkem 18. století. Ve Spojeném Nizozemí se v době Komenského používaly kalendáře oba; celé Nizozemí přешlo ke gregoriánskému kalendáři až v lednu 1701. Některé provincie přijaly nový kalendář už v letech 1582 nebo 1583, jiné přecházely od jednoho kalendáře k druhému. V provincii Holland se užívaly od prosince 1582 kalendáře oba. Tehdy totiž přijala nový kalendář města Amsterodam a Haag, ale ne však třeba Naarden. Jako celek provincie nový kalendář nepřijala a také generální stavové datovali úřední dokumenty postaru. Komenský si byl těchto těžkostí dobře vědom a používal obyčejně, když mohly nastat pochyby, datování v podobě zlomku, tedy 18./28. března. Datum vlastního úmrtí ovšem zaznamenat nemohl a údaje, které se nám dochovaly, nejsou zcela jednoznačné, takže jistotu o datu úmrtí nemáme.

Těsný, brzy zapomenutý hrob ve Valonské kapli v Naardenu se stal posledním útulkem „Moravana, hosta amsterodamského“. Neskončilo však působení jeho díla. Na to bylo příliš úzce spojeno s otázkami, s nimiž se po staletí vyrovnávala a do dneška vyrovnává lidská společnost.

KOMENSKÝ A POČÁTKY EVROPSKÉHO NOVODOBÉHO MYŠLENÍ

Hrstka lidí, která v listopadu roku 1670 doprovázela mrtvé tělo Komenského z Amsterdamu po Nové cestě (Nieuwe weg) podél polderů Diemer Meer k Diemenskému mostu, přes Muyden, kolem Muydenského zámku (Huys te Muyden) a pak po rovné silnici blízko Naardenského „moře“ do Naardenu, sotva měla představu, že s mrtvým odešel člověk, jehož dílo bude po staletích počítáno k tomu, co jeho země dala lidstvu. Jeho současníci, a to nejenom jeho protivníci z polemik, ale i raní osvícenci neměli k dílu starce, blížícího se k hrobu valně úcty. Komenského kritizoval Robert Boyle i Boylův slovník. Jistě, situace nebyla zcela černá. Slova G. W. Leibnize „Nadejde, Komenský, čas, kdy zástupy slechetných budou ctít, cos vykonal sám, ctít i tvých nadějí sen“ byla však výjimkou.

Pokusy Daniela Komenského a Kr. Nigrina, v polovině sedmdesátých let pak v Oxfordě Nigrina a Pavla Hartmanna, připravit k tisku *Obecnou poradou* se přes podporu de Geerů i zájem Hessenthalerův rozplynuly v niveč. Zdá se, že spisy nevyšly proto, že Komenský v nich projevil názory vzdálené pravověrnosti reformovaných církví, a že tedy ani jednota na vydání netrvala. Materiál k vševědnému dílu se dostal do rukou Justa Docemia, který jej asi roku 1700 odevzdal pietistickému sirotčinci v Halle nad Sálou. Tam o něm ještě věděl německý filosof Herder, ale pak upadly do zapomnutí a znova je objevil až roku 1935 D. Čyževskij.

S osudem díla v domácím prostředí to vypadalo ještě hůř. Komenský se nedožil smutného konce svého přítele, spolužáka a osudového soupeřníka Mikuláše Drabíka, jenž roku 1671 položil svůj život na popravišti před branami Bratislavy. Jeho tělo bylo spáleno zároveň s výtiskem Komenského vydání jeho proroctví, jeho *Světla v temnotách*. Ortel nad Drabíkem byl aktem msty habsburského režimu a neměl platit jenom jemu. S ním vzala za své poslední skupina jednoty.

Ale zcela se slovenské nekatolíky zničit nepodařilo. Z Rakouska se po roce 1672, kdy byla naposledy ohrožena existence Nizozemí, stal spojenec anglo-nizozemské koalice. Také díky britské a nizozemské diplomacii si nakonec uherští protestanti svoji existenci uhájili. Pod Tatry se mohli vrátit vyhnanci z roku 1671. Luteránská lycea v Bratislavě, Levoči, Kežmarku, Bardejově a Prešově se stala ohnisky kultury, která stále ještě čerpala podněty z ideálů protestantského humanismu. Tam se tedy památka Komenského mohla uchovat bez překážek, ačkoliv němečtí a slovenští luteráni měli k jednotě podstatně dál než kalvinisté, ale ti byli na Slovensku vesměs maďarského jazyka.

Zcela nebyl Komenský zapomenut ani v Čechách a na Moravě. Jeho památka žila v činnosti drobných exulantských skupin pozdního 17. a 18. století, které z Berlína, Žitavy, Ochranova dodávaly domů zakázané spisy.

Nedalo se tomu zabránit v době, kdy se rozvíjela manufakturní výroba a kdy české plátno a sklo hledalo cesty na vzdálené a zaocenské trhy. A k nim šla cesta přes Hamburk a Lipsko, ale také přes Amsterdam. Ostatně na Komenského nezapomínali ani pozdní představitelé humanismu katolického. Slyšeli jsme opětovně, že ani Komenský nebyl docela beze styku s domovem. Slyšeli jsme Janu si tiskli jezuité i v pražském Klementinu a jejich misionáři učili latině podle zásad Komenského ještě v polovině 18. věku i vysoko v jihoamerických Kordilérách.

Tím spíše se ke Komenskému mohli hlásit osvícenci pozdního 18. století. Průkopnické dílo mladého Františka Palackého se mohlo opírat o horoucí slova uznání, jimiž hold Komenskému vzdali po Leibnizovi Herder a Goethe. Ale k dílu Komenského se obracel i zájem národních buditelů, kteří se snažili obnovit slávu „staré Čechie“. Do rukou obrozeneckého čtenářstva se začaly dostávat Komenského knihy, odsuzované Koniášem do plamenů; mezi prvními *Labyrint světa, Janua a Orbis pictus*.

Vedle Komenského — pedagoga a biskupa jednoty, klasika české starší literatury, ožil Komenský — vlastenec. S tím rakouská vláda nebyla srovnatelná a ještě roku 1892 se snažila ze všech sil, aby aspoň učitelé se nemohli účastnit oslav 300. výročí narozenin Komenského. Podařilo se tím dosáhnout, jak už to v Čechách bývá, pravého opaku. Poslední týden března roku 1892 byl dokladem toho, že památka J. A. Komenského se stala součástí národních tradic. Tehdy také první čeští a slovenští „komeniologové“ počali hledat cestu do posledního domova Komenského, do Nizozemí.¹

Návštěvy historiků Ant. Gindelyho a Jar. Golla proběhly bez valného ohlasu. Nadšení komeniologové z řad učitelů měli před rokem 1892 větší úspěch. F. J. Zoubek, J. Šmaha, G. A. Lindner, A. Patera, Ján Kvačala a J. V. Novák počali navazovat pevnější svazky s nizozemským prostředím. Nebylo to snadné. Když vymřela generace jeho současníků, když zemřeli J. Golius, K. Huygens, vědomosti o muži i díle zapadly. V Amsterdamu během 18. století vyšly jenom práce francouzských hugenotů, které o Komenském mluvily jako o „husitovi“ a biskupovi jednoty. Tato díla nebyla bez významu, zejména ve Francii, kde vzbudila jistý zájem o Čechy, nikoliv však o Komenského. Jinak žila do jisté míry vzpomínka na Komenského jako předchůdce osvícenství a zejména na Komenského jako údajného zakladatele svobodného zednářství v Nizozemí. V polovině 19. století byly zednářské lóže v Haagu a Amsterdamu asi jedinými ohnisky jistého zájmu o Komenského a jeho dílo. Určitý význam toto spojení mělo po roce 1918, kdy se ke Komenskému z důvodů stejně zmatených hlásili i svobodní zednáři českoslovenští. Na tyto tradice navazovala pilná, byť diletantská činnost J. R. Vonky.²

Teprve přípravy oslav roku 1892 přinesly jistý obrat. Poskytly podnět k pátrání po naardenském hrobu Komenského, k činnosti naardenské rodiny de Roeper i k založení *Společnosti Komenského*, která se ovšem udržela jenom několik let. Roku 1892 bylo vzpomenu Komenského v Amsterdamu a v Naardenu. N. de Roeper, H. C. Rogge, dokonce i nositel jména rodiny de Geer, profesor B. J. L. baron de Geer van Jutphaas napsali a vydali tehdy první průkopnické příspěvky.³

První nizozemské překlady z děl Komenského se týkaly především jeho prací didaktických. Nizozemskému prostředí naproti tomu zůstalo cizí úsilí příslušníků prvního československého odboje, kteří v letech první světové války

ve stopách Komenského (a Masaryka, který se na schůzce v Rotterdamu se Setonem-Watsonem rozhodoval o soudobém rozchodu s Rakouskem) na nizozemské půdě zahajovali boj za svobodu zcela v intencích Komenského. Roku 1920 byl v Amsterdamu založen československý krajanský spolek J. A. Komenský, navazující na starší stejnojmenný spolek založený už roku 1896. Ve dvacátých a třicátých letech vydal amsterodamský lékař R. A. B. Oosterhuis řadu publikací o Komenském a jeho díle. Roku 1933 byla uzavřena smlouva o dědičném nájmu Valonského kostelíka československému státu. Prof. Matiegka a nizozemští komentologové prof. Waterink a R. A. B. Oosterhuis došli k odlišným závěrům při odkrytí pozůstatků Komenského; střídavě řečeno, není nijak jisté, že se je podařilo opravdu bezsporně určit, a není to ani důležité. Celý kostelík se v letech 1934–36 proměnil prací nizozemských a československých umělců a architektů v památník, který byl slavnostně otevřen v květnu 1937. Téhož roku byla také mezi oběma státy uzavřena dohoda o uměleckých stycích, která po roce 1945 již obnovena nebyla. Roku 1939 přestala tehdejší nizozemská vláda uznávat samostatné Československo a přesto, že styky exilových vlád v Londýně byly za druhé světové války srdečné, není dnes nizozemskými úřady uznávána ani smlouva o nájmu Valonského kostelíka v Naardenu.⁴

Teprve v posledním dvacetiletí se začaly soustavněji studovat nizozemské prameny k životu a dílu Komenského, uchované v Nizozemí. Ty výmluvnější, především Komenského knihovna a literární pozůstalost, zmizely brzy po jeho smrti, takže rukopisy děl z nizozemského období Komenského tvorby najdeme dnes roztroušeny bezmála po celé Evropě. Ale zůstalo tu mnoho pramenů nepřímých, méně senzačních, ale cenných zejména pro pochopení významu Komenského setkání s nizozemskou civilizací. Po nečetných zájemcích z řad teologů a učitelů se začíná projevat hlubší zájem nizozemských vědců, kteří považují dílo Komenského za aktuální podnět k bádání o závažných problémech z nejrůznějších vědních odvětví. O Komenského se živě zajímal historik J. M. Romein, biograf Louise de Geera, zajímal se o něj historik J. Presser, všímající si Amsterdamu a jeho obyvatelstva v období „Zlatého věku“, archiváři E. van Eeghenová i S. Hart, I. Schöffler i Wim Rood. Zdá se tedy, že vztahu Komenského k Nizozemí bude v budoucnosti věnována větší pozornost, než tomu bylo z nizozemské strany dosud.

Můžeme však i při dnešním, jistě nedokončeném a nedokonalém stavu bádání, říci něco nového o významu činnosti Komenského v Amsterdamu v letech 1656–1670?

Komenský byl „muž činu“, který na životní katastrofy odpovídal obyčejně mohutným vzepětím pracovní energie. Tak tomu bylo koncem 20. let, když ho postihla ztráta rodiny a vlasti, tak tomu bylo po roce 1648, tak tomu bylo i po zkáze Lešna roku 1656. Po přestěhování do Amsterdamu dostal Komenský možnost shromáždit svoje díla didaktická, pracovat na pracích „pansofických“ a k těmto dvěma úkolům přidal si ještě třetí, vytvořit soubor revelací. Ze starších prací i nových příspěvků vytvořil čtyřdílný soubor *Veškerých děl didaktických* (*Opera didactica omnia*, Amsterdam 1657) a přikročil k podobné revizi a dokončení *Obecné porady o nápravě věcí lidských* (*De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, Praha 1966). Vydal z něho nakonec jenom dva první díly, protože koncepci ostatních částí měnil, přepracovával a doplňoval, takže před smrtí byl zachvacován úzkostí, co se s jeho všenápravným dílem stane. Stavěl

tyto „pansofické“ spisy výše než ODO a ještě výše stavěl třetí soubor, soubor revelací K. Kottera, Š. Melše, K. Poniatowské a Mik. Drábíka. Vydal je nejprve pod názvem *Světlo v temnotách* (*Lux in tenebris*, 1657), potom v rozšířené podobě pod názvem *Světlo z temnot* (*Lux e tenebris*, 1665).

Bylo by snadné zvednout kárající prst nad početilosti věčícího, bylo by příliš snadné dělat dodatečného proroka a zdůraznit, jak tímto třetím souborem si Komenský zkomplikoval poslední léta svého života — protože tady byl počátek jeho polemik s Arnoldem i Maresiem. Ale nemělo by to smysl a bylo by to nehistorické. Komenský byl aktivní živel, ale nemělo by to smysl a bylo že se neustále snažil ovlivnit běh tohoto světa, byl „politický“ v tom smyslu, kolem něho dělo. A dělo se toho hodně v jeho bezprostředním okolí ve stínu Westerkerku, i po světě, po němž byl právě z Amsterdamu dobrý přehled. Komenský naproti tomu nebyl harmonický, systematický pracovník. Ne že by mu nebylo šlo o systém; po té stránce byl až překvapivě moderní. Ale rád své plány přepracovával, obměňoval, kombinoval — vždy v úzkém styku se časným děním. Příkladem toho je jeho ohlášení ve spise *Anděl míru* (*Angelus pacis*, 1667), že pro celý svět připravil soubor *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Už následujícího roku podnikl nové zúčtování se zmatky ve světě v dílu *Jedno potřebné* (*Unum necessarium*) a usilovně se pustil do práce na *Obecné poradě*, zejména na části o Všenápravě. Některé z myšlenek, zde obsažených najdeme ovšem i ve spise, který vznikl za pobytu v Londýně (1641–1642), ale její publikoval až v Amsterdamu roku 1668 (*Via lucis, Cesta světla*). Ale obtíže byly nesmírné, měl obměnit koncepci *Obecné porady*. V ní viděl stále zřetelněji svůj odkaz příštím pokolením; proto takřka již nad hrobem myslel na svou „velkou reformu“, na latinský a český výťah z *Obecné porady*. To měl být jeho poslední „Kšaft“, určený rodákům doma i celému světu.⁵

Tento projekt, zjevně neuskutečněný, je na jedné straně svědectvím, že Komenský zůstal po celý svůj život věrný zásadám, které jako mladý muž vyjádřil v předmluvě ke svému *Divadlu velkerenstva vše* (*Theatrum universitatis rerum*), na druhé straně vyvrací neuvážený soud, že se Komenský v Nizozemí stal kosmopolitou bez vztahu k vlasti. Právý opak je pravdou; nikdy nemyslel Komenský na vlast tak horoucně jako v posledních letech svého života.

Můžeme tedy říci, že těch čtrnáct let života v Amsterdamu bylo důstojným vyvrcholením celoživotního úsilí Komenského. Podpora amsterodamského magistrátu a rodiny de Geer, pohotovost řady tiskáren, styky s představiteli západoevropské inteligence, to všechno umožnilo pracovitému a pohotovému duchu Komenského vytvořit díla, jejichž velikost poznáváme teprve teď, tři sta let od jeho smrti. Tato díla znamenají pro Komenského jeho nárok na titul myslitele, který kolem základního motivu *Sítědiska bezpečnosti* seskupil poprvé v rámci celého systému všechny základní myslitelské problémy své doby. I když Komenský přejímal inspiraci a příklad z prací tak odlišných myslitelů, jako byli R. Lullus, Campanella, Bacon i Descartes a množství dalších, dovedl spojit hledisko opakující se světové struktury s hlediskem historie světa, do níž jsou vetkána podstatná vlákna lidských dějů, spějících ke světlu — a ke svému ukončení. Takovou syntézu bychom v 17. století jinak hledali marně, a nezáleží na tom, že její základy stály někdy na půdě, kterou jsme opustili.⁶

Tuto syntézu by Komenský nebyl mohl vytvořit, kdyby nebylo došlo k jeho setkání s odkazem hrdinského věku Nizozemí 16. století a k setkání se společností Anglie na počátku čtyřicátých let století 17.

Zatím jsme věděli více o tomto druhém setkání. I když Alexandre Koyré říkal, že „sociální struktura Anglie 17. století nemůže vysvětlit Newtona“, zabývají se historikové otázkou, jak souvisely počátky vědeckého života v Anglii se společensko-politickými proměnami, jimž se říká Anglická revoluce 17. stol. Dr. Stimson, Američan J. B. Conant, marxističtí badatelé Joseph Needham, J. D. Bernal a Christopher Hill se přiklonili k závěru, že puritánská revoluce let 1640 až 1660 přispěla k nevídanému pokroku zejména přírodních věd v Anglii Cromwellova Commonwealthu a k počátkům Královské společnosti.⁷

Christopher Hill vykládá ve své knize *Intelektuální počátky Anglické revoluce* (1965) experimentální vědu 17. století jako pokračování v „puritánsko-řemeslnických“ tradicích alžbětinského období.⁸ Hillova teze, v níž pochopitelně Komenský a skupina anglických jeho stoupenců a spolupracovníků, „komeňánů“, hraje velkou úlohu, byla v podstatě přijata většinou historiků, kteří se zabývají 17. stoletím. Hill soudí, že rojalisté a katolíci v Anglii i na evropské pevnině zaujímal v 17. století retrogresivní názory ve filosofii přírodních věd a v oblasti společenského myšlení, zatímco puritáni a jejich kontinentální soupeřníci dávali přednost reformované přírodní filosofii a reformním názorům společenským. Komenský, Dury a Hartlib spojovali podle Hilla náboženské a baconovské cíle, a hrají tudíž významnou úlohu v dějinách anglického myšlení, jehož vývoj musí být uveden ve vztah k „obecné krizi sedmnáctého století“.⁹

Obraz vztahu společnosti a myšlení je zcela odlišný u jiného britského historika „krize 17. století“, H. R. Trevor-Ropera. Ve své knize o *Náboženství, reformaci a společenské změně* (1967) spojil autor své úvahy, které se „týkají jediného obecného problému; krize vlády, společnosti a myšlení, k níž došlo jak v Evropě, tak v Anglii mezi reformací a polovinou 17. století“.¹⁰ Podle Trevor-Ropera šlo o krizi všech lidských teorií a „ideologií“, které jsou vesměs produktem jistého společenského a kulturního pozadí. Společenská skutečnost je koneckonečů vždy hmotná a kosmologičtí, křesťanský světový názor i tzv. vědeckou revoluci 17. století musíme analyzovat na pozadí vztahů mezi myšlenkami, emocemi, společenskými a hospodářskými silami. Trevor-Roper soudí, že Erasmus Rotterdamský a Bacon Verulamský byli předchůdci osvícenství 18. století, a tím i moderního racionalismu. „Erasmíáni“ 16. a 17. století a nikoliv kalvinisté, jak soudil Max Weber, jsou podle něj zodpovědní za osvícenství i za kapitalismus. V případě Baconově věří však Trevor-Roper jenom v „opravdový“ baconianismus, nikoliv však v baconianismus „vulgární“, ovlivněný řemeslnickým prostředím a chiliasmem. To znamená, že nemá velké sympatie k puritánům, anglickým komeňánům i ke Komenskému samému.

V Komenském, Dury a Hartlibovi Trevor-Roper vidí tři cizí ideology, kteří prý vytvořili program parlamentní opozice z doby před rokem 1640. Kdyby tento názor bylo možno doložit, bylo by to jistě pro hodnocení Komenského velmi zajímavé, ale zatím nic nenasvědčuje tomu, že Komenský byl před svým příchodem do Anglie roku 1641 znám v hostitelské zemi jinak, než svými pokrokovými a s politikou jistě nakonec spojenými názory na výchovu a vědecký pokrok. Jinak zastává Trevor-Roper vůči Komenskému kritický odstup, blížíci se postoji Arnolda či Maresia. Komenský byl podle něho neštěstím „náboženské sekty českých bratří“ a svou bláhovostí způsobil zkázu Lešna.

V Amsterdamu se stal po roce 1656 „měštákem“, který mánil ze svých bohatých patronů peníze mesianistickými povídkami. Našel si pohodlný útulek v domě Laurence de Geera a mohl si tudíž dovolit odmítnout Cromwellovy nabídky na přestěhování českých exulantů do Irsku. „Ve svém buržoazním stáří zpohodlněl a stal se kousavým, začal pochybovat o vlastních chiliastických předpovědích.“¹¹ Prostě Komenský a jeho druhové nebyli vědci a mezi jejich „vulgárním baconiánstvím“ a opravdovým Baconovým učením, z jehož filosofického základu vynikla Královská společnost, je nebetýčný rozdíl. Zakladatelé Královské společnosti sdíleli s Hartlibem a Komenským mnohé zájmy a názory a Komenský sám mohl věřit, že Královská společnost je krokem k uskutečnění jeho pansofických plánů.

Čtenáři této práce nenajdou na předchozích stránkách doklady o „zburžoaznění“ Komenského v Amsterdamu, a budou si moci se skutečností doufat, že v ní najdou i něco pozitivnějšího. Je velkým nedostatkem všech teorií o „obecné krizi 17. století“ a o jejich rozřešení „úspěšnými revolucemi v Nizozemí a Anglii“, že o Nizozemské revoluci 16. století se zajímali velice málo.¹² Poslední nizozemské práce o vývoji hospodářství, společnosti a kultury na území Spojených provincií se shodují v tom, že do poslední třetiny 16. století je nutno klást počátky nesmírného vzestupu nizozemské civilizace. A o tom, že tento vzestup byl i v Nizozemí podmíněn sociálně-politickými změnami, jejichž výsledek bylo vytvoření nizozemské koncepce civilizace, nebude asi pochyb, i když názor Bernarda H. M. Vlekkeho o „vleklé krizi 16. století“ v Nizozemí překonané během osmdesátileté války, která přerostla v sociální revoluci, podporovaný soudy J. M. Romeina, zůstal dosud bez ohlasu.¹³

Komenský byl po celý svůj život, jak jsme viděli, stoupencem nizozemské koncepce státu společnosti a odpůrcem protivné koncepce španělské. Proto také dlouho viděl v Campanellovi jenom oslavovatele „španělské monarchie“. Uniklo mu, že se během 17. století Nizozemí stalo z učitele a spojence revoluční Anglie jejím partnerem v boji proti Francii, aby se nakonec s anglickým vzorem a soupeřem zcela ztotožnilo. Pro Komenského, přibližně roku 1667 svého slavnou tragédií, protože obě tyto země měly být podle jeho názoru na stejné straně politická revoluce 17. století otevřela cestu nové anglické ekonomické politice, vedla k „obchodní revoluci“ a revoluci „průmyslové“, jejichž oběti se nakonec Nizozemí stalo. Totéž Nizozemí, které si svoji sociálně-politickou revoluci odbylo o osmdesát let dříve než Anglie. Komenský je obdivovatelem revolučního a porevolučního Nizozemí, naproti tomu jeho vztah k revoluční a porevoluční Anglii je značně kritický. Ale v jedné věci překonává i dnešní anglické historiky: neztotožňuje totiž na sklonku svého života společenský pokrok s tou či onou formou státu, s tou či onou církví, sektou, konfesí. Naopak, v nizozemském prostředí z něj postupně spadají konvence, tradiční omezení, pravověří a pravověrná schémata. Ne docela; Komenský dovede být velkorýsy i úzkoprýsy, jak ukazuje srovnání jeho vztahu k novoreformátorům a sociálnímu.

„Vědecká revoluce“ se v díle Komenského a jeho současníků, ba i následovníků prosazovala oklikami, nikoliv lineárně. Výtky činěné Komenského fideismu a chiliasmu jsou nehistorické; postoj velmi podobný zaujímal vůči oběma jevům o generaci mladší Kristián Huygens, který se kdysi učil podle jeho

Tuto syntézu by Komenský nebyl mohl vytvořit, kdyby nebylo došlo k jeho setkání s odkazem hrdinského věku Nizozemí 16. století a k setkání se společností Anglie na počátku čtyřicátých let století 17.

Zatím jsme věděli více o tomto druhém setkání. I když Alexandre Koyré říkal, že „sociální struktura Anglie 17. století nemůže vysvětlit Newtona“, zabývají se historikové otázkou, jak souvisely počátky vědeckého života v Anglii se společensko-politickými proměnami, jimž se říká Anglická revoluce 17. stol. Dr. Stimson, Američan J. B. Conant, marxističtí badatelé Joseph Needham, J. D. Bernal a Christopher Hill se přiklonili k závěru, že puritánská revoluce let 1640 až 1660 přispěla k nevidanému pokroku zejména přírodních věd v Anglii Cromwellova Commonwealthu a k počátkům Královské společnosti.⁷

Christopher Hill vykládá ve své knize *Intelektuální počátky Anglické revoluce* (1965) experimentální vědu 17. století jako pokračování v „puritánsko-řemeslnických“ tradicích alžbětinského období.⁸ Hillova teze, v níž pochopitelně Komenský a skupina anglických jeho stoupců a spolupracovníků, „komeniánů“, hraje velkou úlohu, byla v podstatě přijata většinou historiků, kteří se zabývají 17. stoletím. Hill soudí, že rojalisté a katolíci v Anglii i na evropské pevnině zaujímali v 17. století retrogresivní názory ve filosofii přírodních věd a v oblasti společenského myšlení, zatímco puritáni a jejich kontinentální soupeřníci dávali přednost reformované přírodní filosofii a reformním názorům společenským. Komenský, Dury a Hartlib spojovali podle Hilla náboženské a baconovské cíle, a hrají tudíž významnou úlohu v dějinách anglického myšlení, jehož vývoj musí být uveden ve vztah k „obecné krizi sedmnáctého století“.⁹

Obraz vztahu společnosti a myšlení je zcela odlišný u jiného britského historika „krize 17. století“, H. R. Trevor-Ropera. Ve své knize o *Náboženství, reformaci a společenské změně* (1967) spojil autor své úvahy, které se „týkají jediného obecného problému; krize vlády, společnosti a myšlení, k níž došlo jak v Evropě, tak v Anglii mezi reformací a polovinou 17. století“.¹⁰ Podle Trevor-Ropera šlo o krizi všech lidských teorií a „ideologií“, které jsou vesměs produktem jistého společenského a kulturního pozadí. Společenská skutečnost je koneckonců vždy hmotná a kosmologičtí, křesťanský světový názor i tzv. vědeckou revoluci 17. století musíme analyzovat na pozadí vztahů mezi myšlenkami, emocemi, společenskými a hospodářskými silami. Trevor-Roper soudí, že Erasmus Rotterdamský a Bacon Verulamský byli předchůdci osvícenství 18. století, a tím i moderního racionalismu. „Erasmíáni“ 16. a 17. století a nikoliv kalvinisté, jak soudil Max Weber, jsou podle něj zodpovědní za osvícenství i za kapitalismus. V případě Baconově věří však Trevor-Roper jenom v „opravdový“ baconianismus, nikoliv však v baconianismus „vulgární“, ovlivněný řemeslnickým prostředím a chiliasmem. To znamená, že nemá velké sympatie k puritánům, anglickým komeniánům i ke Komenskému samému.

V Komenském, Dury a Hartlibovi Trevor-Roper vidí tři cizí ideology, kteří prý vytvořili program parlamentní opozice z doby před rokem 1640. Kdyby tento názor bylo možno doložit, bylo by to jistě pro hodnocení Komenského velmi zajímavé, ale zatím nic nenasvědčuje tomu, že Komenský byl před svým příchodem do Anglie roku 1641 znám v hostitelské zemi jinak, než svými pokrokovými a s politikou jistě nakonec spojenými názory na výchovu a vědecký pokrok. Jinak zastává Trevor-Roper vůči Komenskému kritický odstup, blízký se postoji Arnolda či Maresia. Komenský byl podle něho nešťastím „náboženské sekty českých bratří“ a svou bláhovostí způsobil zkázu Lešna.

V Amsterdamu se stal po roce 1656 „měštákem“, který mánil ze svých bohatých patronů peníze mesianistickými povídkami. Nakel si pohodlný útulek v domě Laurence de Geera a mohl si tudíž dovolit odmítnout Cromwellovy nabídky na přestěhování českých exulantů do Iraku. „Ve svém buržoazním stáří zpoehodlněl a stal se kousavým, začal pochybovat o vlastních chiliastických předpovědích.“¹¹ Prostě Komenský a jeho druhové nebyli vědci a mezi jejich „vulgárním baconianstvím“ a opravdovým Baconovým učením, z jehož filosofického základu výtrostla Královská společnost, je nebetyčný rozdíl. Zakladatelé Královské společnosti sdíleli s Hartlibem a Komenským mnohé zájmy a názory a Komenský sám mohl věřit, že Královská společnost je krokem k uskutečnění jeho pansofoických plánů.

Čtenáři této práce nenajdou na předchozích stránkách doklady o „zburžoaznění“ Komenského v Amsterdamu, a budou si moci se skutečností doufáme, že v ní najdou i něco pozitivnějšího. Je velkým nedostatkem všech těchto o „obecné krizi 17. století“ a o jejich rozřešení „úspěšnými revolucemi v Nizozemí a Anglii“, že o Nizozemské revoluci 16. století se zajímají velice málo.¹² Poslední nizozemské práce o vývoji hospodářství, společnosti a kultury na území Spojených provincií se shodují v tom, že do poslední třetiny 16. století je nutno klást počátky nesmírného vzestupu nizozemské civilizace. A o tom, že tento vzestup byl i v Nizozemí podmíněn sociálně-politickými změnami, jejichž výsledkem bylo vytvoření nizozemské koncepce civilizace, nebude asi pochyb, i když názor Bernarda H. M. Vlekkeho o „vleklé krizi 16. století“ v Nizozemí překonané během osmdesátileté války, která přerostla v sociální revoluci, porovnaný soudy J. M. Romeina, zůstal dosud bez ohlasu.¹³

Komenský byl po celý svůj život, jak jsme viděli, stoupencem nizozemské koncepce státu společnosti a odpůrcem protivné koncepce španělské. Proto také dlouho viděl v Campanellovi jenom oslavovatele „španělské monarchie“. Uniklo mu, že se během 17. století Nizozemí stalo z učitele a spojence vzorem a soupeřem zcela ztotožnilo. Pro Komenského, přáče roku 1667 svého Anděla míru, bylo anglo-nizozemské soupeřství prostě nepochopitelnou a nesmyslnou tragédií, protože obě tyto země měly být podle jeho názoru na stejné straně proti mezitím oprchalému strašáku španělské „universální monarchie“. Sociálně-vedla k „obchodní revoluci“ a revoluci „průmyslové“, jejichž oběti se nakonec Nizozemí stalo. Totéž Nizozemí, které si svoji sociálně-politickou revoluci odbylo o osmdesát let dříve než Anglie. Komenský je obdivovatelem revolučního a porevolučního Nizozemí, naproti tomu jeho vztah k revoluční a porevoluční Anglii je značně kritický. Ale v jedné věci překonává i dnešní anglické historiky: nezotožňuje totiž na sklonku svého života společenský pokrok s tou či onou formou státu, s tou či onou církví, sektou, konfesí. Naopak, v nizozemském prostředí z něj postupně spadají konvence, tradiční omezení, pravověří a pravověrná schémata. Ne docela; Komenský dovede být velkorysý i úzkoprýsý, jak ukazuje srovnání jeho vztahu k novoreformátorům a sociniánům.

„Vědecká revoluce“ se v díle Komenského a jeho současníků, ba i následovníků prosazovala oklikami, nikoliv lineárně. Výtky činěné Komenského fideismu a chiliasmu jsou nehistorické; postoj velmi podobný zaujímal vůči oběma jevům o generaci mladší Kristián Huygens, který se kdysi učil podle jeho

učebnic latině, i o dvě generace mladší Isaac Newton, který se narodil téhož roku 1642, když Komenský odcházel z revoluční Anglie. Komenského myšlení se vyvíjelo v kadlubu předbělohorských Čech a protestantsko-humanistického vzoru vzdělanosti. Ale Komenský nemůže být ztotožňován ani s jednotou bratrskou, ani s českým barokem 17. století. Je v něm obojí a je v něm daleko víc. Jisté jeho společenské názory byly omezené, ale jejich omezenost je totožná s omezeností nizozemského prostředí. K Anglické revoluci se Komenský ani nemohl stavět jinak než kriticky. Že se situace v celé evropské společnosti mění, nepostřehli ani současníci, kteří byli politiky z povolání.

Komenského vztah k nizozemské vzdělanosti Zlatého věku a celé jeho dílo, vytvářené vždy pod větším či menším vlivem nizozemské inspirace a zkušenosti, je nesmírně zajímavým komentářem k otázce, proč Anglie puritánských „mechaniků“ a zakladatelů Královské společnosti, Anglie Lockova a Newtonova, mohla převzít vedoucí úlohu od Nizozemí Grotia, van den Vondela, van Helmonda. A konečně je skromným příspěvkem k osvětlení problému, co znamenalo Nizozemí 16.–17. století pro vytváření moderní Evropy a jejího myšlení.

Poznámky

Komenský, Čechy a Amsterdam

- 1 J. A. Comenii, *Opera didactica omnia*, Amsterdami, Anno 1657, Pragae 1957, fol. s. 309–310.
 - 2 A. Škarka, *Nové poznatky o Komenského rodilí, rodí a díle*, Listy filologické 90/1967, s. 297–315.
 - 3 J. V. Novák, v knize F. J. Zoubek, *Život Jana Amosa Komenského*, Praha 1892, s. 217.
 - 4 Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I*, Praha 1929, s. 862 ad. J. Kvačala, *J. A. Comenius*, Berlin 1914, s. 93. — Jos. Brambora, *La paix - la seule chose nécessaire*, Chemins de la pensée coménienne et leur dernière étape aux Pays-Bas. *Paedagogica historica* IV, 1964, s. 5–23. — Týž, *Pohled do spisovatelství dílny Komenského*. *CSČH XVI*, 1969, s. 517–679.
 - 5 Jan V. Novák-Jos. Hendrich, *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*. V Praze 1932.
1. Mládi Jana Amose a „Zlatý věk“ Nizozemí
 - 1 Pohled na starší česko-nizozemské vztahy obsahuje studie J. V. Polišenského *De banden tussen Nederland en Tjechoslowakije* ve stejnojmenném svazku, vydaném Comité culturele betrekkingen Nederland-Tjechoslowakije (Amsterdam 1967), s. 7 ad. — O Geertu Grootovi psali J. Romein- Annie Romein-Verschoor v knize *Nizozemská politika a Bílá hora* (Praha 1958, s. 73 ad.). — *Ve službách Jiříka krále*, Deniky panoše Jaroslava a Václava Šaška z Bříkova, vydal R. Urbánek (Praha 1940, s. 42 ad.).
 - 2 J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 81.
 - 3 *Tamtéž*, s. 83 ad.
 - 4 *Tamtéž*, s. 83. — Srv. R. Říčan, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957, s. 117–118, 145, 413, 439.
 - 5 První rozbor Komenského díla pořídil A. Škarka, *Die Clamores Eliae des Jan Amos Komenský*. *Zeitschrift für Pädagogik*, Jg. 141/1968, s. 21–37, zejména s. 25–26.
 - 6 Na knihovny lounských měšťanů, zachycené v pozůstalostních protokolech z let 1491–1609 v gruntovních knihách města Loun, mne upozornil B. Láček, jemuž zde děkuji.
 - 7 O „královně Uherské“ z Brantomových *Paměti galantních dam* psali Ghislaine de Boom, *Marie de Hongrie* (Bruxelles 1956) a u nás po J. Kvačalovi opětovně historička Kralic V. Fialová.
 - 8 Gentské povstání z 1537 bylo aktualizováno o deset let později, v době konfliktu českých stavů s Habsburky, srv. J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 85.
 - 9 *Kozmografia Česká...*, Praha 1554, knihovna Nár. muzea v Praze, sign. 54 B 2. — L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (vydání 1566), s. 91–92, 169–183, s. 85–91.
 - 10 Srv. J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 92 ad. — Německý dopis Lamorala Egmonta Vratislavovi z Pernštejna z 10. března 1566 je v odd. B 40, fol. 101–102, RA Pernštejnové, StA Litoměřice-Žitnice.
 - 11 Srv. J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 95–96.
 - 12 Mik. Dačický z Heslova, *Paměti*, Praha 1878, s. 152–153.
 - 13 *Tamtéž*, s. 210.
 - 14 Srv. J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 102, 109.
 - 15 Srv. B. Jelínek, *Die Böhmen in Kämpfe um ihre Selbstständigkeit, 1618–1648*. Praha 1916, díl II., s. 128. — O. Odložilík, *Vchýstí z Vchynic a Tetova v Nizozemí v XVI. a XVII. století*. Sborník prací prof. G. Friedrichovi k šedesátinám. Praha 1931, s. 291–309.
 - 16 F. J. G. ten Raa — F. de Bas, *Het Staatsche Lager I*, Breda 1911, s. 109, 202. *Het Staatsche Lager II*, Breda 1913, s. 99, 120.
 - 17 *Tamtéž*, I, s. 109, 202, II, s. 19, 36, 101, 111.
 - 18 *Tamtéž*, I, s. 74, 127, 183, 221; *Het Staatsche Lager* (Breda 1915), s. 14, 266. —

- Fr. van Vervou, *Eenige gedenckweerdige Geschiedenissen tot narichtinge der nakomelingen, sommarischer wijze beschreven*, Locuwarden 1841, s. 40–41. Údaje B. Jelinka, uved. dílo, s. 91 ad., jsou zcela falešné.
- 19 J. W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*, diss. Amsterdam 1955, s. 34–35.
- 20 *Korte Erzählung aller der Vestungen, Besatzungen, Kriegsvölkcs und Bevehlhaber der Beider Niderländischer Kriegerden theile wie sie Anno 1603 im Sommer gewesen*. In: F. J. G. ten Raai — F. de Bas, *Het Staatse leger II*, Breda 1913, s. 413.
- 21 *Tamtéž*, II, s. 38.
- 22 *Tamtéž*, s. 42, 49, 263. — Anth. Duyck, *Journal (1592–1602)*. II. uitg. L. Mülder, Den Haag-Arnhem 1866, s. 66, 122, 141, 146, 154, 157, 159, 162. — Fr. van Vervou, *cit. dílo*, s. 110.
- 23 *Het Staatse Leger III*, s. 210–211. — *Het Staatse Leger V*, Breda 1921, Srv. O. Odložilík, *Vchyniti z Vchymie...* s. 259, a J. Polišenský *Nizozemská politika...* s. 102.
- 24 *Het Staatse Leger II*, s. 70, 73, 90, 273. — *Het Staatse Leger III*, s. 204, 272.
- 25 *Het Staatse Leger V*, s. 155, 205, 235, 273, 317, 353, 404, 489, 491, 578. — *Het Staatse Leger VI*, Den Haag... s. 224, 299, 336, poznámka 40.
- 26 Nová literatura o Spojeném Nizozemí je uvedena v knize *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 53 ad. — Srv. J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*. Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského (Acta Comeniana XX 1961, s. 83 ad.). — Z posledních prací je nutno uvést aspoň: J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist-Antwerpen 1964, s. 136 ad. — H. A. Enno van Gelder, *Cultuurgeschiedenis van Nederland in vogelvlucht*. Utrecht-Antwerpen 1955, s. 89 ad. Práce maďarského historika Tibora Wittmana, *Németalföld aranykora* (Zlatý věk Nizozemí), Budapest 1965.
- 27 O Oldenbarneveltovi viz dnes třísvazkovou biografii, kterou napsal J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (III. svazek 1609–1619 vyšel v Haarlemu 1966). O Amsterdamu srv. J. G. van Dillen, *Amsterdam als Wereld Stad*, in: *Zeven Eeuwen Amsterdam*, ed. A. E. d'Ailly, svazek II, Amsterdam 1945. — Violet Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore 1950.
- 28 O Nizozemí jakožto typu nové státní organizace viz J. Polišenský, *Nizozemská politika...* s. 127 ad. Ke stejným závěrům nezávisle došel Jar. Ludvíkovský, *Antická a renesanční idea smíšené ústavy u J. A. Komenského*. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university E 12/1967, s. 195–210.
- 29 Srv. Jar. Ludvíkovský, *cit. studie*, s. 206–207.
- 30 J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II/1, Cambridge 1897, no. 1026. — Viz též O. Odložilík, *Cesty z Čech a Moravy do Velké Británie v letech 1563–1620*. Časopis Matic Moravské, 59, 1935, s. 241–320. — O Bernartovi napsal anglickou biografii R. F. Young, *A Bohemian Scholar at Heidelberg and Oxford in the 16th century. Jan Bernart of Pierow (1553–1600)*, London 1928.
- 31 O. Odložilík, *Karel starší ze Žerotína*. Praha 1936. — Týž, *Cesty z Čech a Moravy...* s. 256–258.
- 32 *Tamtéž*, s. 270–273.
- 33 *Tamtéž*, s. 275, 279, 280. Viz též J. Polišenský, *Anglie a Čechy v době Shakespeareově*. Philologica Pragensia VII/1964, s. 371 ad.
- 34 O. Odložilík, *Cesty z Čech a Moravy...* s. 292–294. — Srv. týž, *Poslední Smiřičtí*. Sborník *Od pravěku k dnešku*, sv. II., s. 70–87.
- 35 J. Polišenský, *Nizozemská politika...* s. 102 ad., a týž, *Komenský v Amsterdamu*, s. 88–89.
- 36 O pražském manýrismu viz G. R. Hocke, *Die Welt als Labyrinth I, Manier und Manie in der europäischen Kunst*. Praha 1957, s. 145 ad. — J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 88.
- 37 Srv. G. R. Hocke, *Die Welt als Labyrinth I*, s. 102–103. — Viz též H. Künkel, *Das Labyrinth der Welt. Der Roman des Comenius*. Göttingen 1956.
- 38 Boh. Ryba, *Pražská básnička v milostné elegii Heinsiově*. Sep. s. 381–389.
- 39 Notářský archiv č. 373, kopie Fr. Pelgromse Geerartsena z let 1613–1616 Amsterdam. Otákl Simon Hart, *The Prehistory of the New Netherland Company*. Amsterdam 1959, s. 74.
- 40 J. Polišenský, *Nizozemská politika...* s. 119 ad.
- 41 *Tamtéž*, s. 121 a T. V. Bílek, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. V Praze 1882, s. 511.

- 42 Srv. G. Aubin — A. Kunze, *Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteleuropa. Der schlesische Garn- und Leinenhandel mit Holland im 16. und 17. Jahrhundert*. Economisch-Historisch Jaerboek XXBI/1956, s. 193–254.
- 43 Citováno podle J. Polišenského, *Nizozemská politika...* s. 116–117.
- 44 Překlad převzat ze skript J. Polišenského — O. Krijtová, *Úvod do studia dějin a kultury Nizozemí*. Praha 1963, s. 50, 57.
- 45 Srv. odkaz I předmluvy a J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 83.
- 46 V. T. Miškovská, *Z holandských univerzitních knihoven*. Věda a život 14/1959, s. 336.
- 47 J. den Tex, *Oldenbarnevelt III. Bestand, 1609–1619*. Haarlem 1966, s. 1–35.
- 48 J. Romein — A. Romein, *De lage landen bij de zee*. Giltreuter de geschiedenis van het Nederlandse volk II. Zeist 1961, s. 36.
- 49 J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog II*. Van het Twalfjaarig Bestand tot de Vrede van Munster. Amsterdam — Brusel 1963–1964, s. 205.
- 50 I. Schöffler, *De crisis van de jonge Republiek 1609–1625*. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden VI, De Tachtigjarige Oorlog 1609–1648*. Utrecht-Antwerpen-Brusel-Gent-Leuven 1953, s. 1–60. Bibliografie je vedle této základní práce také u jednotlivých esejů knihy P. Geyl, *History of the Low Countries. Episodes and Problems. d'Orange*. In: Studi... in onore die Ettore Rota, Bari 1956, s. 1–52.
- 51 J. den Tex, *cit. kniha*, s. 114. — Carola Oman, *Elizabeth of Bohemia*. London 1938, s. 102.
- 52 Obraz Vroomův je v Muzeu Franse Halse v Haarlemu, obraz Van de Venneho v amsterodamském Rijksmuseumu.
- 53 J. den Tex, *cit. kniha*, s. 114–115. Den Texův výklad je sporný, protože nebrala-li žádná ze stran dokument vážně, nemohly vznikat ani žádné iluze o něm.
- 54 G. D. J. Schotel, *De Winterkoning en zijn gezin*. Tiel 1859, s. 33.
- 55 *Tamtéž*, s. 27–40. — Srv. C. Oman, *cit. kniha*, s. 100–107.
- 56 O. Odložilík, *Cesty z Čech a Moravy...* s. 300 ad.
- 57 *Tamtéž*, s. 308 ad.
- 58 J. Polišenský, *Politická a vědecká činnost Petra Fratelie Štirovnického*. In: *Historický časopis (Bratislava)*, 1961, s. 602–616. Populárně-vědecké zpracování otázky najde čtenář v knížce J. Polišenského, *Jan Jesenský-Jessenius*. Praha 1965, s. 51 ad.
- 59 O. Odložilík, *Cesty z Čech a Moravy...* s. 320.
- 60 J. Polišenský, *K politické činnosti Jana Jesenského-Jessenia*. Historia Universitatis Carolinae Pragensis, Acta Univ. Carolinae, 1961, t. II, s. 87–128. — Viz týž, *Jan Jesenský-Jessenius*, s. 35 ad.
- 61 *Tamtéž*, s. 40 ad.
- 62 J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*. Praha 1963, s. 29. — Viz týž, *Komenský a české dějepisectví bělohorského období*. Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského XXII/1964, s. 61–81.
- 63 J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 28.
- 64 *Tamtéž*, s. 29–32.

II. Komenský a česko-nizozemské období třicetileté války

- 1 Srv. obšírněji J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora...* s. 143 ad.
- 2 J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 89.
- 3 J. den Tex, *Oldenbarnevelt, III*. Haarlem 1966. — Srv. J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 164 ad.
- 4 Smlouva Louise de Geer s českými posly, Amsterdam, 5/15. VIII. 1619, Gemeente Archief Amsterdam (dále jen GAA), Not. Arch. 200, notář F. J. Bruyningh, f. 293.
- 5 Literatura k rodině de Geer bude uvedena později, zatím viz *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 230 ad.
- 6 K. Vít, *Jan de Witte, typický spekulant raného kapitalismu*. Disertace, Praha 1952. — A. Ernstberger, *Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins*. Wiesbaden 1954. Srv. *Nizozemská politika a Bílá hora*, s. 121 ad.
- 7 J. Polišenský, *Vydavatelská činnost pražské akademie 1618–1620*. Acta Univ. Carol. (v tisku). Srv. týž, *Jan Jesenský-Jessenius*, s. 64–69.
- 8 *Tamtéž*, s. 74 ad.
- 9 J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 31–38.

- 10 Jan Amos Komenský, *Truchlivý I–IV*. Vyd. B. Souček, Tábor 1916, s. 36, 38, 39, 48 (vesměs z I. dílu), 70, 73, 74, 84, 86, 91–92.
- 11 G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*. Série II, Tome II. Utrecht 1858, s. 576–577.
- 12 J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bild hora*, s. 291 ad.
- 13 B. Jelinek *cit. práce*, s. 3–4, 46, 95. — F. J. G. ten Raa-F. de Bas, *Het Staatse Leger IV (1625–1648)*. Breda 1918, s. 193.
- 14 O. Odložilík, *Ze zápasů pobělohorské emigrace*. In: ČMM (sep.), s. 20 pozn. 1.
- 15 *Tamtéž*, s. 20–21.
- 16 Srv. E. Winter, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition. Berlin 1955, s. 19 ad.
- 17 J. Polišenský, *Praha a Amsterdam 17. a 18. století*. In: Čs. časopis historický (dále jen ČSCH) XV/1967, s. 840 a tam citovanou bibliografii.
- 18 *Tamtéž*, s. 840 a V. Liva, *Studie o Praze pobělohorské*. Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy VI/1930, s. 1–59.
- 19 J. Polišenský, *Praha a Amsterdam...*, s. 840–841, podle fondu D. T. B. (matriky) GAA.
- 20 C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie. Diss. Kampen 1963, 508–509.
- 21 O. Odložilík, *Vehvířtí z Vchynic...*, s. 305–307. — P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III, Den Haag 1918, s. 120, 162–164, 169, 175–176 a příl. 788.
- 22 W. B. S. Boles, *Friesland's Hoogeschool en het Rijksatheneaeum te Franeker, I*, Leeuwarden 1, 878, s. 26.
- 23 O. Odložilík, *Ze zápasů pobělohorské emigrace*, s. 13, 14, 29–30.
- 24 J. W. Wijn, *Het krijgswazen in het tijd van Prins Maurits*. Diss. Utrecht 1934. Viz též, *Onder het vaandel*, in: J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog II*, Amsterdam-Brussel 1963, s. 234–259.
- 25 B. Jelinek, *cit. kniha*, s. 53, 121–124.
- 26 O. Šlavatovi viz F. J. G. ten Raa-F. de Bas, *Het Staatse Leger IV*, s. 193 a V., s. 429, 523. O Kometkovi *tamtéž*, V, s. 49, VI, s. 232 a B. Jelinek, *cit. kniha*, s. 51.
- 27 W. J. van Hoboken, *Witte de With in Brazílie 1648–1649*. Diss. Amsterdam 1955, *passim*. — Týž, *Een troepentransport naar Brazílie in 1647*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 62/1949, s. 100–109. — S. P. l'Honoré Naber, *Het dagsboek van Hendrik Haecx, lid van den Hogen Raad van Brazílie (1645–1654)*. In: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 46/1925, s. 126–311.
- 28 Srv. *Commissieboeken 1641–1649*, s. 221, 250. Archief Raad van State, ARA. Viz též F. J. G. ten Raa – F. de Bas, *Het Staatse Leger IV*, Breda 1918, s. 318.
- 29 B. Jelinek, *cit. kniha*, s. 42. — T. V. Bílek, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. Praha 1882–1883, s. 233. — W. J. van Hoboken, *Witte de With...*, s. 63, 87, 143–171. — Archief Raad van State 1527, s. 230, ARA. — Archief Oude W. I. C., 64, 65, ARA.
- 30 J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 90.
- 31 O stavu Spojeného Nizozemí roku 1621 a v násl. letech srv. I. Schöffler, *De crisis van de jonge Republiek 1609–1625*. In: *Algemene Geschiedenis van Nederlanden VI*. Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven. 1953, s. 50–60. — J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bild hora*, s. 307 ad. — J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog*. Dl. 2 Van het Twalfjarig Bestand tot de Vrede van Munster – Amsterdam-Brussel 1963–1964, s. 217 ad. — J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, Dl. III, Bestand 1609–1619. Haarlem 1966, s. 586–588.
- 32 Srv. F. H. Schubert, *Die pfälzische Exilregierung im Dreissigjährigen Krieg*. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus. Zft. f. die Geschichte des Ober-rheins, Bd. 102 (NF 63), s. 575 ad.
- 33 *Subsidie aan den Koning*, 13 February 1622. Generale Index No. 340, (Handelingen en Resolutien van de... Staten Generaal... 1576–1698, sub Bohemen, ARA.)
- 34 *Naposed viz o tom J. M. Castroviejo-F. de P. Fernandez de Cordoba, El conde de Gondomar. Un azor entre ocasos*. Madrid 1967, s. 171 ad.
- 35 O válce o Falc viz A. Morel-Fatio, *L'Espagne au XVIe et au XVIIe siècle*, Heilbronn 1878 a A. Gindely, *Geschichte des Dreissigjährigen Krieges IV.*, Praha 1880. Srv. též J. Polišenský, *Tricetiletá válka a český národ*, Praha 1960, s. 128 ad.

- 36 Srv. F. H. Schubert, *cit. studie*, s. 632 ad. (Die Auseinandersetzung zwischen Christian v. Anhalt und Camerarius), a korespondenci Verduga s oběma Anhalti v RA O Thurnovi viz O. Odložilík, *Povstalec a emigrant*. Kapitoly z dějin třicetileté války. Londýn 1944, s. 30 ad. — Ehrenfried v. Berbsdorf aan die Staten Generael, 26. I. 1623, Haag, a hol. koncept odpovědi, Duitland, Loketkas 64, korespondence s Gabrielem Bethlenem z let 1623–1626, ARA.
- 37 Bethlen gen. stavům, 28. VII. 1623, Alba Julia, lat., a gen. stavové Bethlenovi, lat. koncept, *tamtéž*. — Viz A. Gindely, *Geschichte des Dreissigj. Krieges IV.*, s. 493 ad. Ie Afdeling, Staten Generaal, Lias-Duitsland, No. 6022–6023.
- 38 Korespondence Brederodova ze Štrasburku, Basileje ad. z let 1622–1631 je v ARA, Pisemnosti týkající se mise Jana Adama z Víckova pána na Čejkovicích, Lukově a Vsetíně, pocházející z ledna až března 1624, jsou v ARA, Loketkas-Duitsland 64. Srv. VI. Fialová, *Jan Adam z Víckova, moravský emigrant a vůdce Valachů 1620–1628*. Brno 1935, s. 64 ad.
- 39 Gen. stavové G. Bethlenovi, 16. V. 1625, Haag, lat. koncept, ARA, Loketkas-Duitsland 64.
- 40 Propositio a Bethlenio Principe Transylvaniae... lat. kopie, (1626), ARA, Loketkas-Duitsland 64. — Srv. J. Polišenský, *Tricetiletá válka a český národ*, s. 145 ad.
- 41 J. V. Novák-J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*. Praha 1932, s. 87–108. — Fr. Hrubý, *Ladislav Velen ze Žerotína*. Praha 1930. — J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 38–40.
- 42 C. Oman, *Elizabeth of Bohemia*. London 1938, s. 292.
- 43 J. M. Romein, *Het Athenaeum illustre 1632–1877*, Vrucht van de vrijheid, in: *Algemeen Handelsblad*, 21. V. 1957. — *Het illustere begin van Het Athenaeum*. Araster-s. 8–15.
- 44 J. J. Poelhekke, *Politieke ontwikkelingen der Republiek onder Frederik Hendrik tot 1643*. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden VI.*, s. 231–260. — J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog*, s. 220.
- 45 Joost van den Vondel, *Volledige dichtwerken en oorspronkelijke proza*. Verzorgd en ingeleid door Albert Verwey, Amsterdam 1937, s. 735. Uvedeno také v knize G. D. J. Schotel, *De Winterkoning en zijn gezin*. Tiel 1859, s. 78.
- 46 G. D. J. Schotel, *op. cit.*, s. 71 ad. — J. J. Poelhekke, *op. cit.*, s. 237.
- 47 O smrti Českého prince viz S. Lootsma, *Uit zaansche Notaris-Protocolen*. Koog 1940, s. 8–10. Viz J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 90.
- 48 G. W. Kernkamp *Acta et Decreta Senatus, Vroedschapsresolutien en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie I*. Utrecht 1936. Werken van het Historisch Genootschap III/65, s. 81–82, 95, 108–109, 136–137, 139. — *Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae 1636–1886*. Utrecht 1886, s. 1. — Srv. též G. D. J. Schotel, *op. cit.*, *passim* a C. Oman, *op. cit.*, *passim*.
- 49 J. V. Novák – J. Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 108–109.
- 50 L. D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten*. Verzameling van de bibliotheek van Joannes Thysius en de Bibliotheek der Rijks Universiteit te Leiden. Den Haag 1882, no. 1734.
- 51 Srv. J. Polišenský, *Morava a vztahy mezi evropským východem a západem 1626–1627*, Macůrkův sborník, Brno 1961. Studie je založena na moravských pramenech, dále na korespondenci J. A. Sasko-Výmarského a jeho agenta v Haagu Abrah. Richtera (StA Weimar, H 18 ad.) a na Mitzlaffově relaci (Rigsarkivet, Köbenhavn).
- 52 Srv. J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 39–40.
- 53 J. V. Novák-J. Hendrich, *op. cit.*, s. 58–59, 108–109. — Srv. J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 40. — I. Vávra, *K novým pohledům na Komenského mapu Moravy*. Časopis společnosti přátel starožitností českých LXV/1957, s. 176–178. — *Jana Amose Komenského mapa Moravy z roku 1627*. Vyd. K. Kuchař, Ostrava 1958, zvl. s. 4 ad. — Ladislav Zapletal, *Komenského mapa Moravy*. Přerov 1963, zvl. s. 11–13. Zapletalovy soudy jsou stejně jako Vávrovy historicky neudržitelné.

III. Komenský mezi Lečnem, Londýnem a Amsterdamem

- 1 Korespondence F. Aitzemy z Hamburku a Stade z let 1623–1636 s generálními

- stavy je v ARA, Haag, fond Staten Generaal, Lias Duitsland, No. 6026. S jejím obsahem se doplňuje korespondence Schwarzenbergova s Gabrielem de Roy aj. ve StA Ces. Krumlov, RA Schwarzenberg.
- 2 O Janovi de Witte viz J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bild Hora*, s. 121–122, 158, 217, 298, kde je také uvedena další literatura o něm.
- 3 O tom viz J. V. Polišenský, *Wallenstein*, Třinec 1969.
- 4 O. Odložilík, *Daniel Vetter a jeho cesta na Island*. Zvl. otisk, bd., s. 82.
- 5 *Tamtéž*, s. 83.
- 6 *Basanne Des Ghenaeden Jaer voor de Bohemische Natis...* Beginnendeaen t'eynde des 1631... In't licht ten eerste mael in de Bohemische taele ghebracht door... Johannem Amos Comenium. Ende nu in het Nederlantsche overgheset door Johannem Gajum Mulda-Tynaem. Tot Campen, 1632.
- 7 O. Odložilík, *Komenského poselství k milostivému létu 1631–1632*. Časopis Matice Moravské 53/1929, s. 289–319.
- 8 *Secours voor den Koning bij Engeland vervolgt*, 19 Nov. 1631. ARA, Generale Index op de Handelingen en Resolutien van Staten Generael... Bohemen, s. 327 až 331.
- 9 Afschied, 23. a 24. I. 1632; Valedictie aen den Koning van Bohemen, 25. I. 1632; Assistentie ofte subsidie van 150 000 gulden aen den Koning van Bohemen, 14. XI. 1631, Versoock, 9. a 25. I. 1632. *Tamtéž*, s. 330, 330v.
- 10 Lijfrente van 2500 guldens jaerlijcx, 17. X. 1601 passim *Tamtéž* s. 327. *Tamtéž* spisy o jednání o sňatek s Alžbětou ad.
- 11 Srv. J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 91.
- 12 O. Odložilík, *Moravští exulanti Jiří a Jan Veselští-Laetové*. ČMM 54/1930, s. 1–106.
- 13 *Compendium historiae universae* je v UK Praha 20 I 49, Evang. knihovna Levoča, 2437.
- 14 O. Odložilík, *Pobělohorská emigrace*. In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha 1940, s. 170 ad. — Tyž, *Moravští exulanti...*, s. 13 ad.
- 15 J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 90–91.
- 16 J. W. Schulte Nordholt, *Nederlanders in Nieuw Nederland*. Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 80/1966, s. 38–94, kde je uvedena speciální literatura.
- 17 Akta notáře Davida Doornicka z 15. III. a 5. IV. 1645, GAA, N. A. 1946, f. 16,22. — Viz T. Čapek, *Naše Amerika*. Praha 1926, 148–149.
- 18 Akta notáře J. v. d. Ven z 13. VIII. 1659, GAA, N. A. 1130/f. 168, 168v, 174. — Akta notáře H. Ontgerse, 28. I. 1664, N. A. 3187, f. 27. — Viz též T. Čapek, *Naše Amerika*, s. 142–144.
- 19 R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam I*. Amsterdam 1967, s. 185–189.
- 20 J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, III/1, Cambridge 1897, no. 1833, 1858.
- 21 O André Rivetovi viz: H. J. Honders, *Andreas Rivetus als Invloedrijk Gereformeerd Theoloog in Holland's Bloeitijd*. Diss., Den Haag 1930; A. G. van Opstal, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoet aan het Hof van Frederik Hendrik*. Diss., Amsterdam 1937. Zde je také v přílohách otisk dopis jednoty z 1631 na s. 154–155. Originál listu je v archivu Říšské university v Leidenu, sign. B. P. L. 282. *Lettres et mémoires pour servir a l'histoire d'André Rivet*, f. 146. O Rivetově polemice s Grotiem viz: C. W. Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloei*. Amsterdam 1938, s. 22.
- 22 Viz J. V. Novák-J. Hendrich, *op. cit.*, s. 220. — O. Odložilík, *Daniel Vetter a jeho cesta na Island...*, s. 81 ad.
- 23 J. H. Hessels, *op. cit.*, III/2, no. 2118.
- 24 *Tamtéž*, no. 2157, 2224, 2268, 2275. — Srv. J. Lindeboom, *Austin Friars*. Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen, 1550–1950, Den Haag 1950, s. 80.
- 25 Ontfanck ende uitzift boeck van E. W. Kercken Raet tot Amsterdam. Register van de uitslandse Kercken, 1638 ad., GAA Amsterdam, Archief Hervormde Gemeente te Amsterdam, sign. Kerkeraad no. 149, f. 50a. Srv. pro další výklad J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 91–94, a O. Odložilík, *Daniel Vetter...*, s. 85.
- 26 J. H. Hessels, *op. cit.*, III/2, no. 2607 a 2676.
- 27 Kerkeraad 149, f. 52.
- 28 Kerkeraad 149, f. 52a.

- 29 Kerkeraad 149, f. 53.
- 30 Kerkeraad 149, f. 53a. Je třeba poznamenat, že na zpáteční cestě se Vetter a Felinus zastavili v Groningen. Srv. O. Odložilík, *Daniel Vetter...*, s. 85.
- 31 O pobytu Komenského v Anglii viz J. V. Novák-J. Hendrich, *op. cit.*, s. 337–338; B. F. Young, *Comenius in England*, London 1932; G. H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius*. London 1947; J. Polišenský, *Česká otázka, habšburská politika a Anglická revoluce 17. stol.*, Sborník historický V/1957, s. 184 ad.; Pamela R. Barnett, *Theodore Haak F. R. S. Den Haag*, 1962.
- 32 *The Orange and the Rose. Holland and Britain in the Age of Observation, 1600–1750*. Edited by A. G. H. Bachrach. London 1964, Plate XXII.
- 34 Srv. Robert C. Black III, *The Younger John Winthrop*. N. York, London, 1966, s. 113, 116, 379.
- 35 *Continuatio admonitionis fraternae*, J. A. Komenského *Vlastní životopis*, přel. J. Hendrich, Praha, bd., s. 40–42.
- 36 J. M. Romcijn-Verschoor, *Louis de Geer. De koning der kooplieden*. In: Erflaters van onze beschaving. Amsterdam 1956, s. 285.
- 37 *Tamtéž*, s. 288.
- 38 *Tamtéž*, s. 300.
- 39 O L. de Geerovi viz ještě: G. Edmundson, *Louis de Geer*. English Historical Review 6/1891, s. 685–712; F. W. Dahlgren, *Louis de Geer, hans Lif och Verk*. Uppsala 1923; F. Breedvelt-van Veen, *Louis de Geer 1587–1652*. Diss. Amsterdam 1935; Christopher Hill, *Intellectual Origins of the English Revolution*. Oxford 1965; H. R. Trevor-Rope, *Religion, the Reformation and Social Change*. London 1967; J. Polišenský, *Komenský a tzv. vědecká revoluce 17. století*. ČSCH XVI/3, s. 397–400.
- 40 A. Patera, *Jana Amosa Komenského korrespondence*. (Praha 1892, s. 41–43. — O Hottonovi viz *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (dále jen NNBW) VIII, s. 855.
- 41 C. L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, Deel LX. Amsterdam 1954. Na tomto standartním díle je založen výklad, který následuje.
- 42 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. Een Schets. In: J. Huizinga, *Verzamelde Werken II*, Haarlem 1948.
- 43 A. Patera, *Jana Amosa Komenského korrespondence*. Praha 1892, s. 130.
- 44 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) VIII, s. 396 VII, s. 587, X, s. 287.
- 45 J. Kvačala, *Korrespondence Jana Amosa Komenského I*. Praha 1897 s. 83, viz též C. L. Thijssen-Schoute, *op. cit.*, s. 617.
- 46 C. L. Thijssen-Schoute, *op. cit.*, s. 617–618.
- 47 *Tamtéž*, s. 617.
- 48 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*. Praha 1924, s. 43–45.
- 49 C. L. Thijssen-Schoute, *op. cit.*, s. 613.
- 50 J. Kvačala, *Korrespondence Jana Amosa Komenského I*. Praha 1897, s. 221, otiskla také paní C. L. Thijssen-Schoute, *op. cit.*, s. 613.
- 51 Kerkeraad 149, f. 53, 53.
- 52 J. A. Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608–1687)*, dl. III. RGP, kleine serie 21. Den Haag 1914, s. 64, no. 2448 (15. VII. 1640), s. 84, no. 2481 (asi VIII. 1640), s. 333, no. 3108 (16. VIII. 1642), s. 338, no. 3121 (25. VIII. 1642).
- 53 A. G. H. Bachrach, *Sir Constantijn Huygens and Britain, 1596–1687*. A Pattern of Cultural Exchange. Leiden–London 1962, s. 62, 63, 68, 143 ad.
- 54 P. W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw*. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt. Historische Bibliotheek, no. 76. Assen 1965, s. 262.
- 55 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 45.
- 56 A. Patera (vyd.), *Jana Amosa Komenského korrespondence*. Praha 1892, s. 47–147 ad. *Korrespondence Jana Amosa Komenského* (vyd. J. Kvačala), Praha 1898, tento obraz jenom potvrzuje.
- 57 První takový soupis pořídila M. E. H. N. Mout ve své doktorské scriptie: *Jan Amos Comenius in Amsterdam, 1656–1670*, Amsterdam 1967, s. 88–91.
- 58 Kerkeraad 149, f. 53, 64, 68, 103, 150, GAA, Arch. Herv. Gem. Amsterdam.
- 59 W. P. C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*. Deel IV (1657–1672). Den Haag 1912. RGP kleine serie II, s. 57.

- 60 J. Polišenský, *Nizozemská politika a Bílá Hora*, s. 314 ad.
- 61 Ondřeje z Habernfeldu odpověď na vylučování, která proti Čechům namítána jsou od J. M. C. Ferdinanda III., plnomocného vyslance, při vyjednávání o všeobecný mír v Monasteru, 1. 1645, český překlad vydal Em. Tonner v knize: *Bellum Bohemicum. - Ondřeje z Habernfeldu vyprávění o vojně české od roku 1617*. Praha 1867.
- 62 Srv. *Historie o válce české, 1618-1620*. Výbor z historického spisování Ondřeje z Habernfeldu a Pavla Skály ze Zhoře. Praha 1964, vydal Josef Polišenský a spol. Nový překlad Ondřeje z Habernfeldu Vyprávění o válce české pořídil Zd. Kristen (s. 39-63).
- 63 Jde především o korespondenci mezi J. A. Schwarzenbergem, vyslancem Brunem v Münsteru a Khevenhüllerem v Madridě, zachovanou v StA Schwarzenberg ve StA Čes. Krumlov.
- 64 *Historie o válce české...*, s. 63.
- 65 Srv. list Komenského Petrovi Sekuriovi ve Skalici, Patera, *J. A. Komenského korespondence*, 148, 149, 152-153. Část pozůstalosti J. Sekuria je v zám. knihovně v Mnich. Hradišti, část dokumentace o něm v měst. archivu ve Skalici.
- 66 Z posledních překladů aspoň J. Hendricha *Jan Amos Komenský: Listy státníkům a přátelům*, Praha 1939, s. 7-9.
- 67 *Tamtéž*, s. 9-13.
- 68 Tento názor vyjadřovali a vyjadřují historikové čeští i švédští, naposled S. Göransson, *Komenský a Švédsko, 1642-1648*. In: *Acta Comeniana - Archív pro bádání o životě a díle J. A. Komenského*, XIX-1960, s. 200-218; a B. Šindelář, *Vestfálský mír a naše poučení z něho*. In: *Časopis Matice Moravské* 87/1918, s. 262-273.
- 69 Podrobnosti přináší kniha B. Šindeláře, *Vestfálský mír a česká otázka*, která vyšla v nakladatelství Academia.
- 70 Vedle Göranssonovy studie, uvedené v pozn. 68, je dnes směrodatná Göranssonova kniha *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning*. Stockholm 1956, s. 45 ad.
- 71 Srv. Roger Howell, *Georg Ritschel, Lehrer und Geistlicher*. Ein böhmischer Vertriebener in England Cromwells. In: *Bohemia*, Bd. 7/1966, s. 199-210.
- 72 A. Patera, *Korespondence Jana Amosa Komenského*, s. 517-522.
- 73 J. V. Novák-J. Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 205.
- 74 J. Kvačala, *Korespondence Jana Amosa Komenského I*, s. 205.
- 75 A. G. van Opstal, *André Rivet...*, s. 121. - J. A. Komenský, *Vlastní životopis*. Praha 1924, s. 119.
- 76 D. Nauta, *Samuel Maresius*. Diss., Amsterdam 1935, s. 336 n. 227.

IV. Komenský v Amsterodamu, svém posledním domově

- 1 Kleschův sborník má sign. 13 885 v Knihnici evang. církev. sboru, býv. lyceálnej, Levoča. - Psal o něm L. Forster, *An Unique Copy on Vellum of Constantijn Huygens's Poem on the New Town Hall of Amsterdam, 1657*. In: *Het Boek, Derde reeks, deel XXXVI*, s. 216-221.
- 2 *Getuick aen de E. E. Heeren Regeerders van Amstelredam In haer Nieuwe Stadthuis*. Haarlem 1657, otiskl L. Forster, *cit. stat.*, s. 218.
- 3 L. Forster, *cit. stat.*, s. 221.
- 4 *Filips von Zesen Beschreibung der Stadt Amsterdam*. Amsterdam 1664, stran VI, 398, 22. Univ. knihovna (UK) Praha, 22 F 4113.
- 5 Ant. Škarka, *Die Clamores Eliae des Jan Amos Komenský*. Zeitschrift für Pädagogik, Jg. 1968, Sonderdruck, s. 21-37, zvl. s. 24-26.
- 6 L. Forster, *Unpublished Comeniana. Philips von Zesen, Johann Heinrich Ott, John Dury, and Others*. The Slavonic and East European Review. Vol. XXXII/1954, No. 79, s. 475-485. Báseň z *Hochdeutsches Helikonisches Rosenthal*, Amsterdam 1669, je otištěna Forsterem na s. 482.
- 7 O Zesenovi viz K. Goedeke, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*. Dresden 1887 t. III, s. 95 ad., a citovaný článek Forsterův z pozn. 6.
- 8 *Tamtéž*, s. 475. Viz též: R. Rübel-L. Forster, *Briefe eines Steinfurter Studenten aus dem 17. Jahrhundert: Johann Rudolf von Zürich*, Westfälische Zeitschrift Bd. 105/1955, s. 29-64; L. Forster (Ed.), *A Calendar of the Correspondence of J. H. Ott 1658-1671*, Publications of the Huguenot Society of London XLVI, Frome, 1960.
- 9 J. H. Scholte, *Philips von Zesen*. In: *Jaerboek Amstelodamum*, IV/1916, s. 130 ad., a L. Forster, *Unpublished Comeniana*, s. 476.

- 10 Podle Ottovy korespondence otiskl L. Forster, *Unpublished Comeniana*, s. 476-477.
- 11 *Filips von Zesen Beschreibung...*, s. VI.
- 12 *Amsterdam. Geschreven door Jan Wagenaar in drie stukken*. Amsterdam, 1760, UK Praha, 19 A 398. - Srv. též N. Wassenaer, *Historisch Verhaal al der... geschiedenissen die hier en in Europa voorgefallen sijn*. Amsterdam 1622. - J. G. van Dillen II, Amsterdam 1945.
- 13 Marijke Kok, *Inleiding. Arm in de Gouden Eeuw*. Amsterdams Historisch Museum 1965, s. 2-9. Srv. S. Hart a J. Polišenský, *Praha a Amsterdam 17. a 18. století*, ČSCH XV/1967, s. 834 ad.
- 14 *D' Ailly's Historische gids van Amsterdam*, ed. H. F. Wijnman, Amsterdam 1963, s. 381.
- 15 J. Polišenský, *Komenský v Amsterodamu*, s. 85 ad.
- 16 *Filips von Zesen Beschreibung...*, s. 397.
- 17 J. A. Komenský M. Hessenthalerovi, 1. IX. 1656, Amsterodam, lat., Patera, *J. A. Komenského korespondence*, List 163, s. 349-350; česky vydal J. Hendrich, *Listy státníkům...*, s. 31-34.
- 18 Pell Stockarovi, 13. X. 1656, Curych, lat., J. Kvačala, *Korespondence...* I, s. 210.
- 19 Děkuji příteli S. Hartovi, archiváři AG v Amsterodamu, za odkaz na tyto fondy GAA: Not. A. 702/4; DTB 677, fol. 17; DTB 670, f. 240; Not. A. 1082/107, 108; DTB 1047, f. 20; Gildenarchie No. 2071, f. 116, vesměs se týkající L. Smita.
- 20 O amsterodamských obydlích Komenského viz R. A. B. Oosterhuis, *Jana Amosa Komenského poslední útluk a hrob*. Praha 1928, s. 117-118; týž, *Waar woonde Johannes Amos Comenius te Amsterdam?* Ped. Tijdschrift v. Christel. Onderwijs, 19. VI. 1929.
- 21 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 122.
- 22 *D' Ailly's Historische Gids...*, s. 381, 411.
- 23 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 123.
- 24 J. Kvačala, *Mon. Germ. Ped. I*, s. 322.
- 25 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 122-124.
- 26 *Het illustere begin van het Athenaeum*, Amsterdam 1957, zvl. stať I. H. van Eeghen, *De eerste jaren van het Athenaeum*, s. 8-15.
- 27 R. Vonka, *Příspěvky k dějinám Komenského pobytu v Nizozemí*. Archiv Komenského 1924, s. 55-56.
- 28 Resolutieboek van regerende en oud-burgemeesteren, B fol. 99, v. d. 7 december 1656, GAA.
- 29 Overleveringhen van Thes. ord. 419, f. 320, GAA. - Otiskl W. F. H. Oldevelt, *Comenius*. In: *Amstelodamum 7/1920*, s. 89.
- 30 Resolutien van den Raed (vroedschap), Vol. 20-22, 1654-58, GAA. - *Klapper-Groot, 1632-1670*, Journall van t'boek, Nos. 39, 50; Part. Arch., de Geer, GAA.
- 31 J. C. Breen, *Johan Amos Comenius in Amsterdam*. In: *Amstelodamum 7/1920*, s. 89.
- 32 Sub voce Arnoldus, NNBW IV, s. 62.
- 33 J. Kvačala, *Analecta...*, s. 124.
- 34 Acta van de Kerkeraad, 22. XII. 1656, Archief Hervormde Gemeente te Amsterdam, Kerkeraad No. 9, f. 188 GAA.
- 35 *Tamtéž*, f. 189.
- 36 *Tamtéž*, f. 190-193 passim.
- 37 Thes. ord. Resolutieboek 2, f. 3, GAA.
- 38 J. A. Komenský, *Listy státníkům* (vyd. J. Hendrich), s. 14-16. Lat. tex. otiskl Patera, *Korr.*, list 166.
- 39 Hartmannův deník otiskl Kvačala, *Korespondence...* II, s. ... 198 ad. Srv. R. A. B. Oosterhuis, *Jana Amosa Komenského...* s. 116.
- 40 J. Kvačala, *Korespondence...* II, s. 198-205.
- 41 Ontfanck ende uitgift boek, 29. VIII. 1657, Kerkeraad 149, f. 139a, GAA. - *Tamtéž*, 13. IX. 1657.
- 42 Protokol v. d. Kerkeraad, No. 10, f. 26, k 28. XI. 1658, GAA.
- 43 O. Odložilík, *Daniel Vetter...*, s. 86-89; V. Novotný, *O politické činnosti J. A. Komenského*, Nová doba 1921, s. 163 ad.
- 44 Hartlib Pellovi, 25. III. 1658, bm., angl. Patera, *J. A. Komenského korespondence...* s. 201.
- 45 Komenský členům admirality, 7. II. 1658 (Amsterodam), lat., Patera, *cit. edice*, s. 198-199. Český text Hendrichův viz J. A. Komenský, *Listy státníkům...*, s. 37-39.

- 46 Český text věnování *tamtéž*, s. 34–36. Beale Boylovi, 2. X. 1663, angl., Kvačala, *adice I.*, s. 283.
- 47 Hartlib Pellovi, 11. III. 1657–8, angl., Patera, *cit. edice*, 201.
- 48 Komenský Alexandru Torquatovi, Utrecht, bd., Patera, *cit. edice*, list 181, a překlad v publikaci *Listy studentům a přátelům*, ed. Josef Hendrich, Praha 1939, s. 40–41.
- 49 *Rationes collectarum Anglicanarum reverendi patris Comenii* (6. XI. 1663), Patera, *cit. edice*, s. 259–263.
- 50 Novák–Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 535–543.
- 51 Komenský Hartlibovi, Amsterdam, 22. III. 1658, Kvačala, *Korresp. I.*, s. 236–238.
- 52 J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 125–126.
- 53 S. Maresius N. Arnoldovi, 14/24. II. 1659, bm., lat., Patera, *cit. edice*, s. 206. Citát je z téže stránky, z Maresiova listu z 24. IX. 1658.
- 54 *Minuutoerooien van de Staten van Holland*, 18. III. 1658, ARA Haag, fond Holland 1612. — Kleerkoper–van Stockum, *cit. dílo I.*, s. 648–649.
- 55 Kvačala, *Korresp. II.*, s. 198–205.
- 56 J. F. Gebhart, *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641–1717)*, I (Levensbeschrijving), Utrecht 1881, s. 27–28, pozn. 1.
- 57 Novák–Hendrich, *cit. dílo*, s. 619–628.
- 58 D. Nauta, *Samuel Maresius*. Diss. (Amsterdam), 1935, s. 161.
- 59 Komenský Hartlibovi, Amsterdam, 8. III. 1658, Kvačala, *Korresp. I.*, s. 234–235.
- 60 Hartlib Boylovi, Londýn, 1. XI. a 29. XI. 1659, Kvačala, *Korresp. I.*, s. 267, 268. — *Bibliorum Turcicorum dedicatio*, Patera, *cit. edice*, s. 284–287. — Komenský Laurensovi de Geer, 5. XII. 1664, Amsterdam, Kvačala, *Korresp. I.*, s. 291.
- 61 Josef Tvrdý, *Komenský a Descartes*. Jan Patočka, *Několik poznámek k článku J. Tvrdého... Archiv (Acta Comeniana) XVIII/1959*, s. 1–18. — Pavel Floss, *Neobyklé o Komenském*, Píerov, bd. Viz též J. Kvačala, *Komenský a Des Cartes*, ČCM 1894, s. 50–64.
- 62 *Clamores Eliae*, s. 25, 29, sign. D 6, Archiwum Państwowe w Poznaniu, fond Jednota Braci Českých w Lesznic, fotokopie v Pedag. ústavu JAK ČSAV, Praha.
- 63 Novák–Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 559.
- 64 Nicolaas Arnoldus, *Atheismus Socinianus*. Franeker 1659. — Týž, *Discursus Theologicus contra Johannis Amos Comenii praetensam Lucem in tenebris*. Franeker 1659.
- 65 *Vindictio Famae et conscientiae Johannis Comenii a calumniis Nicolai Arnoldi... Cum exhortationis ad meliora et super editione libri Lux in tenebris informatione*. Leiden, Henricus Verbiest, 1659.
- 66 Srv. též odmítnutí viny na zkáze Lešna, kterou ostatně potvrzuje Adam Kersten, *Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655–1656*. Warszawa 1958.
- 67 Novák–Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 565–567.
- 68 *Tamtéž*, s. 284–286. — Delio Cantimori, *Eretici italiani del 500*. Firenze 1939. — *Literatura ariánska w Polsce XVI w.*, Antologia, vyd. L. Szczucki a J. Tazbir. Warszawa 1959. — J. Tazbir, *The Commonwealth of the Gentry 1492–1696*. In: *History of Poland*, Warszawa 1968, s. 169–271.
- 69 Melchior Scheffer, *Kurtzer Bericht auf die Frage, ob der Herr Jesus... Freistadt 1639. — Auff den kurzen Bericht (Melch. Scheffers Socini) von der Frage: ob Herr Jesus sich aus eigener Kraft von den Todten auferwecket. Kurtze und gründliche Antwort Joh. A. Comenii cum praef. J. G. Schlichting*, 1638. Výtisk neznámý, jenom latinské zpracování: *De quaestione, utrum dominus Jesus propria virtute a mortuis surrexit*. Amsterdam, Janssonius, 1659.
- 70 B. Ryba, *Poslední okamžiky sociniána Wolzogena v rukopisném záznamu strahovském*. In: *Literární archiv I/1967*, s. 256–259.
- 71 *De Christianorum Uno Deo, Patre, Filio, Spiritu Sancto, fides antiqua contra Novatores*. Amsterdam, J. Janssonius, 1659.
- 72 Arch. Herv. Gem. Amsterdam, Kerkeraad 10, f. 53, 55, GAA.
- 73 *Tamtéž*, f. 158, 176, 179, 191.
- 74 *Tamtéž*, Kerkeraad 11, f. 75, 76.
- 75 *Tamtéž*.
- 76 *Tamtéž*, Kerkeraad 12, f. 22, 23, 31 ad.
- 77 *Irenicum Irenicorum, seu reconciliatoris hodiernorum christianorum norma triplex*. Amsterdam, 1658. Výtisk v Zák. knihovně SAV v Bratislavě (býv. Lyceální kn.) je označen „vzácné a hledané dílo“.
- 78 *De irenico irenicorum, hoc est, condicionibus pacis a Socini secta reliquo christiano orbi oblatis,*

- ad omnes christianos facta admonitio a Johanne Amos Comenio*. Amsterdam, 1660. Exemplář v Komenského muzeu v Uh. Brodě má na titulním listě dva tiskaře: Henrika Betkia a Aelia Janssonia Ratelbanta.
- 79 *Irenico-Mastix... seu nova confirmatio infallibilitatis Irenici irenicorum per ostensam futilitatem criminosa Comeniana refutationis*. Bm., 1661. — Hartlib Worthingtonovi, Kvačala, *Analecta...*, s. 132.
- 80 Hartlib Worthingtonovi, 8. IV. 1661, Patera, *cit. edice*, s. 221.
- 81 *De iterato Sociniano irenico... iterata ad christianos admonitio*. Amsterdam, 1661.
- 82 Thes. ord. resolutieboek 2, f. 84, GAA. — N. de Roever, *Aantekeningen uit het Amsterdamsche Gemeente-Archief*. In: *De Navorscher* 42/1882, s. 196. — J. V. Polišenský, *Socinismi speculum, uno intuitu, quidquid ibi creditur aut non creditur, exhibens*. Amsterdam, Jan Paskovský a Jan Theofil Kopidlanský, 1661.
- 83 *Admonitio tertia. I. Ad Zwickerum... II. Ad christianos...* Amsterdam 1662. — D. Nauta, *Samuel Maresius*, s. 338, pozn. 237.
- 84 W. P. C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland (1621–1700)*, IV: Den Haag, 1912, RGP kleine serie, s. 304.
- 85 Kerkeraad 10, f. 244, Arch. Herv. Gem. Amsterdam, GAA.
- 86 *Tamtéž*, f. 246, 247, 252–255, 260, 265, 269, 291.
- 87 *Tamtéž*, f. 292, 295, 297–298.
- 88 Hugo de Groot, *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum*. Leiden, 1617.
- 90 Křestní matrika ref. církve, D. T. B. 9, GAA. Srv. J. V. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, s. 99.
- 91 Srv. S. Hart–J. Polišenský, *Praha a Amsterdam 17. a 18. stol.*, s. 829, podle matrik a knih valonské církve: Actes Ia, Iem, Doopregister 37bc, Begravenis Register 1130, vesměs GAA.
- 92 T. V. Bilek, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, II*. Praha 1883, s. 984–986.
- 93 *Clamores Eliae*, s. 281 starého číslování.
- 94 Srv. S. Hart–J. Polišenský, *Praha a Amsterdam...*, s. 829.
- 95 Engelse Kerk, Record of the Church (1628–1700), datum 27. IV. 1661, 9. VIII. 1662. Srv. též Thes. ord. Resolutieboek 2, f. 98. Vesměs GAA.
- 96 J. Brambora, *Kněžní dílo J. A. Komenského*. Praha 1954, s. 80.
- 97 Novák–Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 585, ad.
- 98 Novák–Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 590–596.
- 99 E. Urbánková, *Soupis děl J. A. Komenského...* Praha 1959, s. 39–44.
- 100 M. M. Kleerkoper–W. P. van Stockum jr., *De Boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de zeventiende eeuw*. Biographische en geschiedkundige aantekeningen. Den Haag 1914–1916, 2 díly. I. H. van Eeghen, *Inventarissen der archieven van de gilden en van het Brouwerscollege*. Amsterdam 1951.
- 101 I. H. van Eeghen, *Inventarissen...*, s. 23–28.
- 102 I. H. van Eeghen, *De „uitgever“ Henricus Cunrath of Künrath van de Polygamis Lyserus en van de filosoof Spinoza*. In: *Amstelodamum* 50/1963, s. 73–80. Citát je ze s. 79.
- 103 T. V. Bilek, *Dějiny konfiskací... I*, s. 292. Je však pochybné, zda bude možno prokázat souvislost.
- 104 Zásilka Komenského Mik. Gertichovi, z Amsterdamu, leden 1658. Kvačala, *Korresp. I.*, s. 241. Podezřelý je ovšem titul P. (pan) Passkowski, který spis poukazuje na šlechtice než na tiskaře.
- 105 *Codex Nundinarius Germaniae Literae Bisecularis*. Messe–Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Katalogs im Jahre 1564, bis zu der Gründung des ersten Buchhändler–Vereins im Jahre 1765. Ed. G. Schwetschke, Halle 1850, s. 1467.
- 106 Cechovní rejstřík bratrstva tiskařů ad., ve fondu G. A. (Gilden–Archieve) 65, s. 125.
- 107 De Navorscher 42/1892, s. 79, pozn. 2. — R. Vonka, *Komenský – knihtiskař v Nizozemí*. In: *Ročenka československých knihtiskařů na 1925*, Praha 1925, s. 47–68. Srv. též S. Hart–J. Polišenský, *Praha a Amsterdam...*, s. 830.
- 108 Kvačala, *Korresp. II.*, s. 161.
- 109 R. A. B. Oosterhuis, *Een brief van J. A. Comenius aan I. H. Ott te Zürich 1669*. In: *Amstelodamum* 20/1933, s. 48–49. — L. F. Forster, *A Calendar of the Correspondence*

- of J. H. Ott, 1658–1671. Publications of the Huguenot Society of London, 46/1960, s. XI, 36, pozn. 207.
- 110 Otisl R. Vonka, *Komenský—knihovník*..., s. 49, tam je též fotokopie.
- 111 A. Patera, *Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi z let 1664–1670*. ČCM LXXIII/1899, s. 59 ad. — Tiskárna byla koupena asi roku 1660, srv. *Rationes collectarum Anglicanum* (Patera, cit. edice, s. 261), kde se píše: „A protože nám po oné zběsilé válce ve vlasti nebyla žádná tiskárna, koupili jsme ji (pro potřebu církve)... za 2.287 tolarů“.
- 112 J. Comenius *Petro Montano S.*, 10. XII. 1661, Patera, cit. edice, s. 233–245.
- 113 *Thes. ord. Resolutieboek* 2, f. 15, GAA. — P. Lenderts Wsz., in: *De Navorser* 23, Nieuwe serie 6/1873, s. 135.
- 114 A. G. van Hamel, *Komenský — Diogenes Redivivus*. In: *Pedagogické rozhledy*, 31, leden—únor 1921.
- 115 W. P. van Stockum jr., *Catalogus der bibliotheek van Constantijn Huygens, verkocht op de Grootte Zaal van het hof te s' Gravenhage 1688*. Den Haag 1903, s. 48, pozn. 332, s. 51, pozn. 519, s. 54, pozn. 43, s. 58, pozn. 287, 433.
- 116 M. M. Kleerkoper—W. P. van Stockum jr., *De Boekhandel... I*, s. 658, 660, 662.
- 117 *Tamtéž*, II, s. 1009.
- 118 Hornius Komenskému, 27. IV. 1666, Leiden, lat. úryvek, Kvačala, *Korresp. I*, s. 300.
- 119 Zápis z 9. IX. 1663, Amsterdam, lat., v památku Petra Körmeného, Rádai Könyvtár, Budapest, K 1.485.
- 120 *Rationes collectarum Anglicanum*, 6. XI. 1663, lat., Patera, cit. edice, s. 259–263.
- 121 Komenský Jindřichovi Schmettauovi, 19. II. 1663, Amsterdam, lat., o výši životních nákladů pro slezského studenta, Patera, cit. edice, s. 255–256.
- 122 Srv. list Komenského M. Gertichovi, 20. II. 1663, A'dam, lat., něm., pol., Patera, cit. edice, 256–258; Starší Jednoty Bratřím v Uhrách, 28. V. 1663, tamtéž, Kvačala, *Korresp. I*, 278; Komenský do Skotska, 7. VI. 1663, tamtéž, lat., Kvačala, *Korresp. I*, s. 269.
- 123 Uherští Bratři Komenskému, 16. VII. 1663, Púchov, lat., Kvačala, *Korresp. I*, s. 280–281; Samuel Junius Komenskému, 17. VII. 1663, tamtéž, s. 281–283.
- 124 Komenský M. Gertichovi, 6. XI. 1663, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I*, 283–285. — Anonymus Amsterdamem existens scribit suo amico de turbulenti statu universae Europae, s. d. (koncem 1662 nebo později), Arcibisk. knihovna Esztergom, Hist. VII, s. 5. Srv. též J. Polišenský, *Komenský a počátky české publicistiky*. Novinářský sborník II/1957, s. 510 ad.
- 125 Komenský Nigrinovi, 7/17 IV. 1663, A'dam, lat., Patera, cit. edice, s. 258–259; Christ. Nigrinus Komenskému, 1. III. 1663, Ženeva, lat. tamtéž, s. 258. — M. Bohatcová, *Z korespondence Komenského*. AJAK (Acta Comeniana) XVII/1958, s. 278–281.
- 126 Komenský neznámému, 13. II. 1663, A'dam, český fragment, Patera, cit. edice, s. 255. — *Letzte Posam über Deutschlandt*. (Amsterdam), 1664. Levoča, Lyceální knihovna, XXXIX, 13.806.
- 127 Komenský anglickému příteli, leden nebo únor, 1664, (A'dam), Kvačala, *Korresp. I*, s. 292–293. — Týž Redingerovi, 21/2, III/IV. 1664, A'dam, Kvačala, *Korresp. I*, s. 288–9. Další korespondence Komenského s Redingerem je ve stejné edici na s. 290–294.
- 128 *Lux e tenebris*. Bm. 1665. Knihovna Komenského fakulty v Praze, I M 215. — Srv. R. Říčan, *Několik paprsků ze „Sořla z temnosti“*. Naše Valašsko 14/1951, s. 3–13. (Vilém Slavata, Historické spisování), *Knihy X.*, StA Mnich. Hradiště, rukopisy, H 6, s. 1686–1688.
- 129 Komenský Rombergiovi, 13/23 IV., 16/26 V. 19/29 X. a 19/29 X. 1664, A'dam, lat., Patera, cit. edice, s. 263, 265, 267–268, 267.
- 130 Týž témuž, 6/16 VIII. 1664 (?), bm., lat. Patera, cit. edice, s. 267.
- 131 Komenský Valckenierovi, 13/23 IV. 1664, lat. Patera, cit. edice, s. 263. — Jan Tobián Komenskému, 27. (st. vet.), IV. 1664, tamtéž, s. 264–265.
- 132 Pembroke Montgomery Komenskému, 15/25 VIII. 1664, lat., Patera, cit. edice, s. 265–267. Srv. *DNB* XXVI, s. 211.
- 133 Komenský Drabíkovi, 23. XII. 1664, A'dam, čes., Patera, *Dopisy J. A. Komenského M. Drabíkovi z let 1664–1670*. ČCM LXXIII/1899, s. 59–62.
- 134 F. Breckling Komenskému, asi 1663, něm., Kvačala, *Korresp. I*, s. 280. — Komenský Laurensovi de Geer, 5. XII. 1664, A'dam, lat., tamtéž, s. 291.

- 136 Komenský Drabíkovi, 4. III. 1665, A'dam, čes., Patera, *Dopisy...*, s. 63 ad.
- 137 Komenský Redingerovi do Haagu, 20. X. a 30. X. 1664, A'dam (A Museo), lat., Kvačala, *Korresp. I*, s. 295. — O anglonizozemské válce viz: N. Japikse, *Louis XIV et la guerre anglo-hollandaise de 1665–1667*, in: *Revue Historique* 98/1908, s. 22 ad. — H. C. Diferece, *Die ökonomischen Verwickelungen zwischen England und den Niederlanden im 17. Jh.*, in: *Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* IX/1911, s. 134–190. — J. R. Jones, *Britain in Europe in the 17th Century*. London 1960. — G. R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*. London 1965. — P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641–1672*. Den Haag (?), 1963. — A. Scheffer, *Roem-ruchte jaren van onze vloot, 1665–1667*. De Tweede Engelse Oorlog 1966.
- 138 *Clamores Eliae*, sb. Jednota Braci Českých v Lesznie, sign. D 6, AP Poznaň. Fotokopie v Pedag. ústavě JAK. ČSAV v Praze. Srv. A. Škarka—J. Sliziński, *Odnalezienie niana* XXI/1962, s. 77–80. — A. Škarka, *Nové poznatky o Komenského roditi, rodi Jan Amos Komenský*. Zeitschrift f. Pädagogik 14/1968, s. 21–37.
- 139 Srv. recenzi V. T. Miškovské o knize J. Polišenského, *Jan Amos Komenský*, Praha 1963 v AJAK (Acta Comeniana) XXIII/1965, s. 209–213.
- 140 A. Škarka, *Die Clamores...*, s. 24–26.
- 141 A. Škarka, *Die Clamores...*, s. 24.
- 142 Srv. L. Forster, *Unpublished Comeniana II*, SEER XXXIX/92 1960, s. 24–30.
- 143 Collegium Lucis, f. 281 rukopisu CE, srv. A. Škarka, *Die Clamores...*, s. 33.
- 144 Ad Bohemiam, f. 131, 133, 131d, srv. A. Škarka, *Nové poznatky...*, s. 301–303.
- 145 K Jednotě seorsim, f. 137, srv. A. Škarka, *Nové poznatky...*, s. 304, kde je též zmínka o „knězi Labadým“.
- 146 Panorthosia patriae..., f. 137d, srv. A. Škarka, *Nové poznatky...*, s. 305–306.
- 147 Collegium lucis, f. 247, srv. A. Škarka, *Nové poznatky...*, s. 308.
- 148 Amsterdam, f. 243, 247, srv. A. Škarka, *Nové poznatky...*, s. 309–310.
- 149 J. A. Comenius, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, Praha 1966. Výsledky mezinárodní konference o Obecné poradě o nápravě věci lidských, konané na podzim 1967 v Olomouci, jsou obsaženy v *Acta Comeniana I/XXV*, Praha 1969. Jana Amosa Komenského *Všedníprava*. Panorthosia. Všeobecné porady o nápravě věci lidských (část šestá), Praha 1950.
- 150 J. Červenka, *Die bisherigen Ausgaben des Originaltextes der comenianischen Panegoria und Panaugia*. AJAK (AC) XX/1961, s. 76–81. — Týž, *Die Panaugia*. Tamtéž, s. 152 až nová J. A. Komenského. AJAK/AC XXIII/1965, s. 189–190. — K. Schaller, *J. A. Comenius: De rerum humanarum...* (recenze), *Paedagogica historica* VII/1, Gent 1967, s. 256–263.
- 151 *Všedníprava* (viz pozn. 149), s. 32–33.
- 152 *Všedníprava*, s. 82–83, 54–55.
- 153 Počty dosud známých kusů korespondence jsou pro léta 1663 15 listů, 1664 12, 1665 7, 1666 9, 1667 6, 1668 10, 1669 6, 1670 5 listů. O heuristických problémech viz S. Hart—J. Polišenský, *Praha a Amsterdam...*, s. 827–833.
- 154 *Tydinghe wyt verscheyen Quartieren* 166/No. 28. — Komenský Petru Serrariovi, 1666, Amsterdam, lat., Kvačala, *Korr. I*, s. 305–315, srv. tamtéž s. 296–297, 300, 304.
- 155 *Památka basilejského teologa Friedr. Seilera...*, AAK/AC XXI/1962, s. 205 k 19. III. 1666.
- 156 Listy Komenského Redingerovi z dubna až června 1666 z Amsterdamu, viz Kvačala, *Korresp. I*, s. 297–301, 303, 302–303.
- 157 Komenský Gerhardovi de Geer, 8. VIII. 1666, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I*, s. 325–326.
- 158 Komenský M. Gertichovi, 16. XI. 1666, lat. s příp. něm., pol., Patera, cit. edice, s. 269–270.
- 159 Komenský Drabíkovi, 6. a 20. I. 1667, A'dam, čes., Patera, *Dopisy...*, s. 64–65. Srv. též Kvačala, *Korresp. I*, s. 304–305.
- 160 Junius Drabíkovi, 5. IV. 1667, A'dam, Kvačala, *Korresp. I*, s. 327. Joachim Kalinka Komenskému, IX, 1667, tamtéž, s. 328. Srv. F. R. Tichý, *Komenský a Joachim Kalinka*. AJAK/AC XVII/1958, s. 220–225. — J. L. Fabricius Komenskému, 6. XI. 1667, Heidelberg, lat., Patera, cit. edice, s. 270–272.
- 161 *Propositie ende antwoord aende...* Grave van Sinsendorff op het versocht secours

- tegens den Turch, březen—červenec 1664, konvolut korespondence a letáků, Loketkas Duitsland 167, ARA.
- 162 Die Articulen van Vreden... aen die Ungarse Magnaten gecomen..., niz. překlad, Loketkas, Duitsland 168, ARA. — Instructie aan de Extraordinaris Ambassade aan den Keyser, 2. XII. 1666, Loketkas, Duitsland 173, ARA.
- 163 Considerable copien van Brieven ende papieren... van vrede tuschen Engeland ende den Staet van jaer 1666 ende 1667, srpen 1666 až červenec 1667, Loketkas Engeland 84, ARA. Komenský Hartlíbovi, konec 1657, Kvačala, *Korr. I.* s. 230 až 231.
- 164 Resolutie van St. Gener., 13. IV. 1667, Loketkas Engeland 84, ARA. — Mírová smlouva mezi V. Británií a gen. stavy, 21/31. VII. 1667, Breda, niz. a angl., Secret kas Engeland 127, ARA.
- 165 Jan Amos Komenský, *Anděl míru*. Vydal J. Hendrich, Praha 1938. Citáty jsou z tohoto vydání.
- 166 Komenský Drabíkovi, 12. VII. 1667, A'dam, čes., Patera, *Dopisy*, s. 66—67.
- 167 Minuten van de notulen (der ordinaris resolutien), 2. V.—30. VI. 1667, Resolutien St. Gen. 186, ARA. — Korespondence Goessova s V. E. Lobkowiczem, (StA Žitenice), Lisoly s Lobkowiczem a J. A. Schwarzenbergem a dr. Krempricha s Lobkowiczem a J. A. Schwarzenbergem a dr. Krempricha s Lobkowiczem (StA Č. Krumlov, Žitenice) nesevědí o vlivu *Anděla míru* na diplom. jednání.
- 168 *Anděl míru*, s. 16, 19.
- 169 *Tamtéž*, s. 24, 25.
- 170 *Tamtéž*, s. 29, 31.
- 171 *Tamtéž*, s. 34. Viz též J. Ludvíkovský, *Antická a renesanční idea smíšené vlády u J. A. Komenského*. Sb. prací FF BU. E 12 (1967) s. 195—210.
- 172 *Tamtéž*, s. 34—36.
- 173 *Tamtéž*, s. 37, 38, 39.
- 174 *Tamtéž*, s. 44—46.
- 175 *Anděl míru*, s. 50—52.
- 176 *Tamtéž*, s. 55, 56—57.
- 177 *Tamtéž*, s. 58—59.
- 178 *Tamtéž*, s. 62—64.
- 179 *Tamtéž*, s. 75.
- 180 *Bibliorum Turcicorum dedicatio*, bmd., Patera, *cit. edice*, lat., s. 284—287. Komenský Oldenburgovi, 1667, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 326—327, viz též *tamtéž* s. 328.
- 181 Komenský M. Gertichovi, 31. I. 1668, (A'dam), Patera, *cit. edice*, s. 272—273.
- 182 Junius Drabíkovi, 22. XII. 1667 (?), bm., čes., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 328. — R. Vonka, *Příspěvky k dějinám Komenského pobytu v Nizozemí*. AJAK (AC) VII/1924, s. 55—57.
- 183 Murat Komenskému, 28. II. 1668 (?), bm., lat., Kvačala, *Korr. I.*, s. 329—339. — J. Dallacus (Dailli), 24. X. 1668, Paris, srv. L. Forster, S&EER 32, s. 479.
- 184 Junius Drabíkovi, viz pozn. 182, a dále Ant. Bourignonová Labadiovi, březen 1668, Amsterdam, Kvačala, *Korr. I.*, s. 340, Komenský C. C., Květná neděle 1668, A'dam, lat., *tamtéž*, s. 351.
- 185 Komenský Bourignonové, 28. III. 1668, A'dam, Kvačala, *tamtéž*, s. 340—342. — Komenský Drabíkovi, 10. III. 1668, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 67—68. — *Unum Necessarium*, Amsterdam 1668.
- 186 Komenský Drabíkovi, 10. III. 1668, viz pozn. 185. — Junius Drabíkovi, Velký pátek 1668, bm., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 351.
- 187 *Judicium de Judiciis Serrarii*. Amsterdam, Christoffel Cunradus, 1667.
- 188 Komenský Královské společnosti, 1. IV. 1668, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 342—350. — Oldenbourg Komenskému, 5. VI. 1670, Londýn, *tamtéž*, s. 351 až 1962, s. 203—205. — *Via Lucis*, Amsterdam 1668.
- 189 Zápis Komenského o Hessenthalerovi, 31. VIII. a 1. IX. 1668, bm., Patera, *cit. edice*, s. 273.
- 190 Komenský seniorům Jednoty, 10. IX. 1668, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 352—353. — Inventář pozůstalosti Eliáše Noska podle přetisku v časopise *Oud-útulek a hrob*. Praha 1928, s. 116.

- 191 J. Bythner Komenskému, 6. I. 1669, Lešno, lat., Patera, *cit. edice*, s. 274—275. — Odpověď Komenského Bythnerovi, bmd., *tamtéž*, s. 275—276. — Komenský Drabíkovi, 14. I. 1669, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 68—69.
- 192 Komenský Drabíkovi, 9. IV. 1669, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 68—69.
- 193 Komenský J. Ravernu, 3./13. IV. 1669, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 69—70.
- 194 Korespondence Komenského s J. H. Ottem z 1669 je v edici L. Forstera, *A Calendar of the Correspondence of J. H. Ott, 1658—1671*, Publications of the Huguenot Society London, XLVI/1960. Viz též L. Forster, *Unpublished Comeniana*, The Slavonic and EE Review XXXII, No. 79, 1954, s. 475—485. O G. Spinacovi viz *edice* s. 5. Johann Rudolf Ott von Zürich, *Briefe eines Steinfurter Studenten aus dem 17. Jh.*: O Jak. Altingovi srv. Forsterovu edici, s. 40.
- 195 Actes IV... s. 320 o Valdenských (k 31. IX. 1663), o Maresiovi k 24. IX. 1662, s. 311, o Labadiovi k 11. VIII. 1664, s. 386, AGA.
- 196 D. Nauta, *Samuel Maresius*. Amsterdam 1935. — A. Molnár, *Samuel Maresius a Komenský*. Theologická příloha Křesťanské revue 1953/1.
- 198 Actes... V, s. 5, k 23. III. 1670, GAA.
- 199 V. T. Miškovská, recenze Molnárova článku, AJAK (AC) XVI/1957, s. 219—220.
- 200 *De zelo sine scientia et charitate. Admonitio fraterna J. A. Comenii ad D. Samuelen Maresium*. Amsterdam 1669. — *Van den ijver sonder wetenschap en liefde*. Amsterdam, Broer Jan Appelaer, 1669. — Srv. V. T. Miškovská, *cit. studie*, s. 220—221.
- 201 *Antirrheticus... contra Joh. A. Comenii Fanatici zelum amarum, scientia et conscientia destitutum*. Groningen, 1669.
- 202 *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo*. Amsterdam, Johannes van Sommeren, 1669. — A. Škarka, *Nové komeniologické texty*. I. Neznámý začátek s. 1—52.
- 203 J. Šliziński—A. Škarka, *Odnalezienie...* AJAK (AC) XXI/1962, 77—80. — Daniel Komenský kněžně Kuronské, 2. III. 1670, A'dam, něm., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 357—358.
- 204 Komenský Drabíkovi a přátelům, 10. II. 1670, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 70—72. — Srv. J. Polišenský, *Nález zbytku Drabíkovy pozůstalosti v Holešově*. AJAK (AC), XXIII/1965, s. 184—187. — Komenský Drabíkovi, 18. II. 1670, *tamtéž*, s. 72—73.
- 205 J. Brambora, *cit. studie*, s. 39. Srv. Hessenthaler Boyneburgovi, 1672, Kvačala, *Analecta Com.*, s. 142.
- 206 Komenský Drabíkovi, 13. V. 1670, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 73—74.
- 207 F. v. Zesen J. H. Ottovi, 5. VII. 1670, A'dam, něm. vydal Forster, s. 231. — J. H. Horb J. H. Boehmerovi, listopad 1670, Paříž, lat. fragment, Kvačala, *Korresp. I.*, s. 359.
- 208 Komenský Drabíkovi, 2. XI. 1670, A'dam, Patera, *Dopisy*..., s. 74.
- 209 Dan. Komenský K. Nigrinovi, prosinec 1670, bm., Patera, *Korr. I.*, s. 276—277. — *O Triertiu* viz J. Brambora, *cit. studie*, s. 40.
- 210 Dan. Komenský Janu Almeloveenovi, 30. XI. 1670, A'dam, lat., Kvačala, *Korresp. I.*, s. 359—360. — R. Vonka, *Komenský-knihtiskář*... s. 57. — R. A. B. Oosterhuis, *J. A. Komenského poslední útulek a hrob*..., s. 269—271.
- 211 Srv. S. Hart—J. Polišenský, *Praha a Amsterdam*..., s. 830—841.

Komenský a počátky evropského moderního myšlení

- 1 Srv. J. Polišenský, *Jan Amos Komenský*, s. 88—93. Pro dějiny komeniologického bádání viz: J. V. Klíma, *Nejdůležitější výsledky dosavadních bádání o Janu Amosu Komenském*. ČČH XXVI/1920, s. 144—164. — Jan Patočka, *L'état présent des études comeniennes*. Historica I/1959, s. 197—240. — Josef Brambora, *Les problèmes actuels de la comeniologie: Revue de la littérature nouvelle*. Paedagogica Historica VII/1967, s. 5—49. — Giuliana Limiti, *Rassegna e prospettive degli studi comeniani oggi*. Roma 1968.
- 2 Ostrou kritickou svých nizozemských i českých předchůdců se vyznačují soudy R. A. B. Oosterhuis, *Jan Amos Komenského poslední útulek a hrob*. Praha 1928.
- 3 Comenius herdenking 1892, 1920, obsahuje dokumentaci k oslavám Komenského i k rozvoji komeniologických studií v Nizozemí, GAA.
- 4 Jan Sedláček, *Čechoslováci v Nizozemí, Belgii a Anglii*. Praha 1937, s. 4 ad. — Josef

- Hroch, *Nizozemí*. Praha 1964. — J. V. Polišenský — J. Šíp — Fr. Kavka, *De banden tussen Nederland en Tsjecho-Slowakije I*, (Amsterdam, bd.).
- 5 Jos. Brambora, *Komenského literární práce v Nizozemí*. ČSČH XVII. 1969, s. 731-736
- 6 J. Patočka, *Nad komeniologickou prací Dmytra Cyževského*. AJAK (AC XVI)/1957, s. 210.
- 7 Srv. J. Polišenský, *Komenský a tzv. vědecká revoluce 17. století*. ČSČH XVI/1968, s. 387-400.
- 8 Christopher Hill, *Intellectual Origins of the English Revolution*. Oxford 1965, zejména s. 58 ad.
- 9 *Tamtéž*, s. 103.
- 10 R. H. Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change*. London 1967, s. IX.
- 11 *Tamtéž*, s. 292.
- 12 Srv. *Crisis in Europe 1560-1660. Essays from Past and Present*. Ed. by Trevor Aston. London 1965. — Srv. k tomu: I. Schöffer, *Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis?* Acta Historiae Neerlandica I/1966, s. 82-107.
- 13 Bernard H. M. Vlekke, *Evolution of the Dutch Nation*. Reprint 1963, s. 94 ad. — C. R. Boxer, *The Dutch Sea-Borne Empire, 1600-1800*. London 1965.

Knihy k dalšímu čtení

Dosud nenahrazeným základem faktografických údajů o životě a díle Komenského je životopis J. V. Nováka a J. Hendricha *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy* (Praha 1932, 722 stran). Moderní stručné životopisy jsou kolektivní práce Jaromíra Kopeckého, Jana Patočky a Jiřího Kyrálka *Jan Amos Komenský, Nástin života a díla* (Praha 1957, 272 stran) a J. Polišenského *Jan Amos Komenský* (Praha 1963, 179 stran).

Obraz výsledků mezinárodního bádání do podzimu 1957 přinesl sborník *Paměti předvídatele Spojených národů (Nationum conciliatarum provisoris memoriae*, red. O. Chlup, J. Patočka a J. Polišenský, příloha k časopisu *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského*, XVIII/1959 — XIX/1960, 254 stran. Výsledky mezinárodní konference, která se konala na podzim 1967 v Olomouci přinesl pokračovatel *Archivu*, mezinárodní revue *Acta Comeniana* I/XXV.

O první osvětlení významu nizozemského příkladu pro střední Evropu se pokusil J. Polišenský ve své monografii *Nizozemská politika a Bílá hora* (Praha 1958, 359 stran). Posledním pokusem o shrnutí nových poznatků je knížka italské autorky Giuliany Limiti *Rassegna e prospettive degli studi comeniani oggi* (Roma 1968). Bližší bibliografické údaje najde čtenář v poznámkovém aparátu této knížky.

Резюме

Книга, посвященная описанию жизни Коменского в Амстердаме, возникла в результате совместного труда двух авторов на основе стремления осветить вопрос о влиянии нидерландского общества и его культуры на возникновение и развитие идей Яна Амоса Коменского, великого чешского педагога XVII века и выдающегося мыслителя. Причина такого интереса именно к этому периоду жизни Коменского не только в том, что он провел в Амстердаме последних четырнадцать лет жизни (1656—1670), а до этого три раза посетил Нидерланды, но прежде всего в том, что Нидерланды и их общественный строй Коменский в течение всей своей жизни считал идеалом государственного и общественного устройства.

Между Чехией и Нидерландами уже с самого начала XVI века установился очень тесный контакт. С одной стороны, — это было сильное влияние Эразма Роттердамского на позднегуситскую церковь и «Общину чешских братьев», и с другой — экономические связи. Нидерланды играли в империи испанских Габсбургов такую же роль, как Чехия в империи Габсбургов австрийских. Поэтому то движение сопротивления нидерландцев против испанцев, переросшее в первую успешную буржуазную революцию, было встречено в Чехии с большими симпатиями. В первый раз молодой Ян Амос посетил Нидерланды, которые считал образцом для своих земляков, в 1613 году, в студенческие годы.

В 1618 году чешские сословия восстали против австрийских Габсбургов; при этом они рассчитывали на поддержку Соединенных Нидерландов. Точно так же считал и Коменский, живший и работавший в то время в моравском городке Фульнеке. Но помощь Нидерландов по разным причинам оказалась очень скромной, и в 1620 году чешские сословия потерпели поражение. Только в 1621 году Нидерланды начали борьбу с Габсбургами и стали убежищем для многочисленных эмигрантов из Чехии и Моравии. Именно в этот период, когда Нидерланды стали оплотом антигабсбургской коалиции, Коменский побывал там в 1626 году вторично. И хотя главной целью его посещения был двор изгнанного чешского короля Фридриха Пфальцского, находившийся в Гааге, Коменский в то же время впервые познакомился с нидерландскими церковными и политическими деятелями.

В период своего пребывания в Лешно (1627—1641) Коменский установил связь с целым рядом ученых в Нидерландах и Англии. Английские сторонники Коменского организовали ему поездку в революционную Англию, состоявшуюся осенью 1641 года, а нидерландские почитатели его дидактических и пансофических сочинений помогли Коменскому в 1642 году встретиться с философом Рене Декартом. Многие исследователи считают, что эти два события оказали решающее влияние на дальнейший жизненный путь Коменского. Фактом является то, что в 1642 году Коменский установил прочные связи с нидерландскими печатниками и принял предложенную нидерландско-шведским предпринимателем Людовиком Геером помощь при издании его работ. И, несмотря на то, что симпатии Коменского к «патрону» после 1647 года поостыли, его отношение к Нидерландам не изменилось; поэтому в 1656 году, когда был уничтожен дом Коменского в Лешно, он принимает предложение Лаврентия Геера переселиться в Амстердам.

В первые годы своего пребывания в Амстердаме Коменский развивает бурную деятельность. С помощью Геера и своих нидерландских друзей он издает свою «Великую Дидактику» (1657—58), ряд работ, предназначенных для чешских членов «Общины братьев», а также произведения политического содержания. Коменский стал членом амстердамского цеха печатников, поддерживал контакт с различными нидерландскими общественными и церковными учреждениями, а также продолжал работу над «Общим советом об исправлении человеческих дел». Из всего этого видно, что в Амстердаме для Коменского создалась хорошая рабочая обстановка.

С течением времени контакты Коменского с различными учреждениями ослабели, но в кругу нидерландских литераторов и издателей он пользовался до самой смерти в ноябре 1670 года большим уважением. Коменский встречался с рядом мыслителей того времени. Его «Ангел мира» (1666) подтверждает тот факт, что симпатии Коменского к Нидерландам не ослабели, несмотря на острую критику, которой Коменский подверг современные ему монополии и олигополии, а также жестокость колонизаторов за океаном. Страницы его „Clamores Eliae“ доказывают, что в Нидерландах Коменский склонялся на сторону республиканской формы

государства и что он работал до самой смерти. Таким образом становится ясно, что теории, в которых Коменский в амстердамский период представляется как ошельфованный и прекративший научную работу, несправедливы и неадекватны.

Труды Коменского возникли на основе чешских традиций и под влиянием протестантского гуманизма. Идеи нидерландской революции XVI века нашли свое отражение и развитие в творчестве Коменского, что до сих пор не было достаточно оценено.

Summary

The main theme of this book is an analysis of the relations existing between the life and works of the great 17th century educationist J. A. Comenius (1592—1670) and the society and culture of the United Provinces of the Netherlands. It would be foolish to try to explain its importance only in social terms, but the question of why, when and where it happened belongs among the established tasks of the historians, who inevitably avoid simple casual explanations.

A closer look at the relations existing since the late Middle Ages between Bohemia and the Netherlands shows that since the days of Erasmus the influence of the Dutch "model of civilisation" in Central Europe was very deep indeed. The Dutch Revolt against the Spanish Habsburgs was very popular among the vast majority of the Estates of Bohemia. Young Jan Amos became, after his studies at Herborn and Heidelberg and his first visit to Amsterdam in 1614, a great admirer of the Humanist-Protestant concept of life and society and he was to find his example and inspiration in the United Provinces for the rest of his life.

In the years of the Bohemian War (1618—1620), when the Estates of Bohemia started their own struggle against the Austrian Habsburgs, the United Provinces, the Stadhouder of which, Prince Maurice of Orange, was the uncle of the King-Elect of Bohemia, Frederick of the Palatinate, became the first potential ally of the Czechs. But the Habsburg camp had the initial advantage of all centralized governments; it could mobilize its reserves speedily and more efficiently than the Czechs and their allies. Thus the Bohemian Revolt was crushed and Comenius, who participated in the political activities of Frederick's followers in Moravia, had to go underground and finally was forced to leave the country altogether. The United Provinces became the seat of Frederick's exile government for a time, and his miniature court at the Hague became one of the centres of the anti-Habsburg activities. The States General were the actual organizers of the armed struggle in the years 1621—1625 when, upon their insistence, the so-called Hague Alliance was concluded, uniting the Dutch, the King of England, the King of Denmark-Norway, North-Western Germany, the Prince of Transylvania and the remaining Central European followers of the Winter King. Just before the campaign was started, which was to bring the Alliance's forces as far as Silesia, Moravia and Upper Hungary, Comenius visited the Netherlands for the second time in 1626. His first work, to be published by any Dutch publisher, was his Map of Moravia, brought out by N. Vischer-Piscator, an Amsterdam publisher specializing in "news-maps". From this time onwards Comenius maintained close ties with the group of exiles living at the Hague and the Netherlands in general.

This connection was strengthened, after Comenius had to leave his country altogether and to settle down at Leszno in Western Poland. There, he had the opportunity to get a fair knowledge of the works of Bacon, Campanella and Grotius. From Leszno, his works on education, his practical handbooks on the teaching of Latin and finally, his first works on the necessity of re-valuation of human knowledge through the so-called pansophia, found their way into Western-European capitals. In 1641 and 1642, on his way to and from revolutionary England, Comenius again visited the Netherlands. He met another great exile, René Descartes, and he started his collaboration with the leading Dutch publishing houses. It was in Amsterdam that he started his work for the Dutch-Swedish entrepreneur Louis de Geer. For him, he was to prepare a set of modern textbooks for de Geer's model schools in Sweden, working at the same time on his pansophia. Thus, the year 1642 witnessed the failure of his reformatory work in England and, at the same time, the beginnings of his fertile cooperation with the English and Dutch "comenians". Comenius never understood completely the cause of the English Puritan Revolution and the Netherlands remained for him the measure of usefulness, righteousness and justice.

So he was not coming to a foreign land, when he was invited by the de Geers to settle permanently in Amsterdam in 1656, after the town of Leszno had been destroyed. In the years 1657—1658, he published with the aid of the de Geers and the Amsterdam magistrate his "Opera Didactica Omnia", a series of his politico-religious pamphlets ("Revelations"), and continued the work on his "General Dissertation on the Improvement of All Things Human". His relations to the ecclesiastical institutions in Amsterdam were fairly good, he was well received by the civil administration and he became acquainted with most of the important publishers and authors then active in Amsterdam. His polemics

with his former pupil, Prof. Arnold, was to bring the initial cooling off of his links with the established Reformed Church. Nevertheless, we may conclude, that the first years of his stay in Amsterdam witnessed another outburst of his creative energy, which was symptomatic of his response to all the catastrophes he had to counter during his lifetime.

In later years, especially after 1663, Comenius was far from becoming bourgeois, as the British historian H. R. Trevor-Roper contends. The very contrary is true; the last years of his life were filled with sharp polemics, especially with another of his former followers, Prof. Maresius. Comenius was probably suspected of a lenient attitude toward the radical sects (Labadists), Catholics and even Moslems, while his chiliastic millenarism was sharply criticized. In addition, his allegiance to a lenient attitude toward the radical sects (Labadists), Catholics and even Moslems, while his chiliastic doubtful. His "Angel of the Peace" (1667) is the last testimony of his adherence to the Dutch model of civilisation, and his "Clamores Eliae" (from the years 1665—1670) make possible an insight into the troubled soul of a man who was, throughout his life, trying desperately to attain harmony in a disharmonic world.

Thus Comenius was at the same time a representative of the trends, existing in the Czech culture at the beginning of the 17th century, which were doomed after 1620, and a representative of the Dutch ideals and their influence in the heart of the continent. Amsterdam made it possible for Comenius to find, at the end of his life, an optimal haven for his work. And yet, perhaps even during the last years of his life, he was considered an old man, representing the ideals of times long passed.

Okresná knižnica

ZILINA

Nicolette Moutová - Josef Polišenský
Komenský v Amsterdamu

Obálku a grafickou úpravu navrhl Pavel Nauman.
Vydalo Státní pedagogické nakladatelství, n. p., v Praze r. 1970 jako svou
publikaci č. 04-1-17. Stran 151
Edice Spisy J. A. Komenského a díla o Komenském.
Odpovědná redaktorka Anna Obermannová.
Technická redaktorka Zdena Hainová.
Výtvarná redaktorka Věra Kaplanová.
Z nové sazby písmem Baskerville
vytiskl Tisk, n. p., Brno, závod 3, Český Těšín.
Formát papíru 70×100
AA 17,23, VA 18,12.
Tematická skupina a podskupina 02/65.
Náklad 4000 výt.
Vydání 1.

Cena vázaného výtisku Kčs 29,00
508/21,875

14-412-70 Kčs 29,00